

A. MUHAMMADJONOV

O‘ZBEKISTON TARIXI

(IV ASRDAN XVI ASR
BOSHLARIGACHA)

7-SINF

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi umumiy o‘rta
ta’lim maktablari uchun darslik sifatida tasdiqlagan*

Qayta ishlangan ikkinchi nashr

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2013

UO‘K: 94(575.1)(075)

KBK 63.(50‘)

M–3

Mas’ul muharrir: **A.T. Zamonov**

Darslikning metodik qurilmasi: **F. Sultonov** tomonidan ishlangan

Taqrizchilar:

A.M. Otaxo‘jayev – O‘z R FA Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i, tarix fanlari doktori;

A.J. Yaxshiyev – Soliq akademiyasi Tarix kafedrası mudiri, tarix fanlari nomzodi;

Q.A. Matxoliqov – TSHPKQTMOI o‘qituvchisi, tarix fanlari nomzodi;

M.F. Xolboyeva – Respublika Ta‘lim markazi Ijtimoiy fanlar bo‘limi bosh metodisti;

U.F. Haydarov – Buxoro viloyat, Buxoro tumani 13-ixtisoslashtirilgan davlat umumta‘lim maktabi o‘qituvchisi.

Darslikni o‘qish jarayonida Sizga yordam beruvchi belgilarga e‘tibor bering:

Bu belgi muhim tarixiy voqealarni yodda tutishni talab qiladi.

Bu belgi o‘z bilimingizni sinab ko‘rishga undaydi.

Bu belgi matnda uchraydigan atama va asosiy tushunchalarning mazmunini bilib olishga da‘vat etadi.

Bu belgi Sizdan mavzu bo‘yicha berilgan savollarga javob berishni, topshiriqlarni bajarishni talab qiladi.

M–3

Muhammadjonov, Abdulahad.

O‘zbekiston tarixi: 7-sinf uchun darslik. Qayta ishlangan ikkinchi nashr / Muall. A. Muhammadjonov. — T.: «Sharq», 2013. — 160 b.

UO‘K: 94(575.1)(075)

KBK 63.(50‘)

ISBN 978-9943-00-990-5

Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan ijara uchun chop etildi.

© A. Muhammadjonov, 2009, 2013

© «Sharq» NMAK Bosh tahririyati, 2009, 2013

K I R I S H

Aziz o'quvchi!

Vatanimiz O'zbekiston va o'zbek xalqi olamshumul voqealar-ga boy qadimiy tarixga ega. Turon, Turkiston va Movarounnahr nomlari bilan shuhrat topgan bu mamlakatning va o'z mehnati bilan uni obod etgan o'zbek xalqining o'tmishi g'oyat qiziqarli va saboqlidir.

Siz ushbu darslikda IV–XVI asrlar davomida Vatanimiz tari-xida kechgan voqealar haqida bilib olasiz. O'n ikki asrlik davr-ni qamragan bu tarixiy bosqichda, avvalo, umumturk qavmlari safida «o'zbiy» va «o'zbek» atamalari bilan ulug'langan dono daholar yo'l boshchiligida mehnatkash va erksevar o'zbek xalqi shakllandi.

*** «O'zbek» – qabila begi, hukmdor**

Ajdodlarimiz kanallar qazib, dasht-u biyobonlarga suv chiqar-dilar, qo'riq yerlarni bog'-u bo'stonga aylantirdilar. Dehqonchi-lik, chorvachilik va hunarmandchilik rivojlandi. O'tloq vohalar o'rnida qishloq va shaharlar qad ko'tardi. Ular ilm-u ma'rifat va kasb-hunarlarning markaziga aylandi. Tasviriyl san'at, musiqa, me'morchilik rivoj topib, o'ziga xos madaniyat yuzaga keldi.

Dehqonchilik vohalarida dastavval voha hokimlari, so'ngra esa Eftallar, Turk xoqonligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xo-razmshohlar, Amir Temur davlati kabi yirik davlatlar hukm surdi. O'rta asrlarda yuzaga kelgan ushbu davlatlar mazkur hudud aholisining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy ha-yoti rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda «Qishloq hokimi» deb atalgan katta yer egasi – «dehqon»lar va ularning ekinzorla-rida ishlovchi yersiz «kadivar»lar, ya'ni korandalar shakllan-di. Yerga, suvga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Yerdagi ishlash va unda qo'shchilarni ishlatish tartiblari o'zgardi. Meh-natkashlar ustidan zulm kuchaydi, ijtimoiy hayotda tabaqalanish yanada keskinlashdi.

Mazkur davrda mamlakatimiz Arab xalifaligi tomonidan fath etildi. Islom dini qaror topib, mahalliy din va e'tiqodlarga barham berildi. Elga yot bo'lgan arabiy imlo joriy etildi. Xalifalik hukmronligidan keyingi asrlarda ilm-ma'rifatning rivoji uchun sharoit yuzaga keldi. O'rta asrlarda yurtimizda Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek va Alisher Navoiy kabi buyuk mutafakkirlar qatorida islom dini va ta'limoti rivojiga salmoqli hissa qo'shgan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Ahmad Yasaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband va Xoja Ahror singari mashhur ulamolar yetishib chiqdi.

Yurt boshiga tushgan og'ir va musibatli damlarda erksevar xalqimiz jasoratini ona-Vatan mudofaasi yo'lida o'zini fido qilgan Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik va mashhur shayx Najmiddin Kubro, Mahmud Torobiy, Amir Temur kabi vatanparvarlar timsolida bilib olasiz. Mustaqillik xalqimizning asriy orzusi va kurashlarining sharofatli natijasi ekanligiga guvoh bo'lasiz.

Ma'lumki, Amudaryo va Sirdaryodek yirik suv havzalari atrofida joylashgan qadimgi Turon hududlarida azaldan o'troq o'zbeklar bilan yonma-yon qardosh tojik, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq va turkmanlarning ham ota-bobolari yashab kelgan. Shu boisdan, o'zbek xalqining o'tmishi etnik jihatdan yaqin bo'lgan qardosh xalqlarning tarixi bilan chambarchas bog'lanib uyg'unlashgan. Ayniqsa, chet ellik bosqinchilarga, adolatsiz mustabid hukmdorlarga, shafqatsiz mulkdor zodagonlarga qarshi olib borilgan kurashlar qardosh xalqlarni birlashtirdi. Shu tufayli ular ko'p hollarda yagona davlatning umumiy fuqarosi bo'lib yashadilar, el-yurtni obod etishda faol ishtirok etdilar.

Xullas, darslikda Vatanimiz va o'zbek xalqining o'rta asrlarda boshidan kechirgan g'oyat murakkab va mashaqqatli hayot tarixi bayon etiladi. Unda siyosiy voqealarning yoritilishi jarayonida xalqimizning bunyodkorlik faoliyati, o'ziga xos madaniyati va e'tiqodi hamda Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbati va sadoqatiga bag'ishlangan sahifalarni o'qib, shunday mo'tabar xalqning vorisi ekanligimizdan qalbingiz faxrga to'lib boradi. Chunki mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek *«O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi... Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas»*.

I B O B

O'RTA ASRLARDA YERGA EGALIK QILISH MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

1-§. IJTIMOYIY-IQTISODIY O'ZGARISHLAR

Tayanch tushunchalar: *Dehqon; Kashovarz; Kadivar; Chokar*

Qadimgi Turon diyorida zamonasining buyuk davlatlaridan **Qang'** davlati va **Kushon podsholigi** ravnaq topgan davrda yuksalish boshlangan edi. Bu siljishlar oqibatida mamlakat aholisining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Shaharlarning soni ko'paydi va hududi kengaydi. Shahar ilk o'rta asrlardan boshlab hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniy hayotning markaziga aylandi.

Vohalarda yirik sug'orish tarmoqlari qazilib, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaydi. Suv tegirmoni, chig'ir va **charxpalak** kabi suv inshootlari kashf etildi. Oqar suv sathidan bir muncha balandlikda joylashgan maydonlarga suv chiqarib obod etildi. Ziroatchilikda g'allakorlik, sholikorlik va polizchilik bilan bir qatorda paxtachilik va bog'dorchilik maydonlari kengaydi.

* «Charxpalak» – sug'orish inshooti

Ekin maydonlarini sug'orish va ishlov berishning takomilla-shuvi tufayli aholi dehqonchilikdan mo'l hosil oladigan bo'ldi.

Shaharlarda aholining gavjumlashuvi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning rivoj topishi bilan qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj ortib bordi. Natijada mamlakatning iqtisodiy hayotida xomashyo yetkazuvchi qishloqlarning nufuzi

ko'tarildi. Bir tomondan, yerga, ziroatkor maydonlarga bo'lgan munosabat, ularga egalik qilish shakli asta-sekin o'zgara boshladi. Ikkinchi tomondan esa, o'troq ziroatkor aholi bilan chorvador qabilalar o'rtasidagi aloqalar rivojlandi. Mamlakatning dasht va tog'oldi mintaqalarida yashovchi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining o'troq hayot tarziga o'tishi kuchaydi. Oqibatda dehqonchilik uchun yaroqli obikor yerlarga bo'lgan ehtiyoj tobora oshib borishi natijasida qo'riq va bo'z yerlarga suv chiqarilib, katta-katta ekin maydonlari barpo etildi. Bunday obodonchilik ishlarini amalga oshirishda mamlakat ijtimoiy hayotida kattagina nufuzga ega bo'lgan mulkdor tabaqa vakillari, qishloq oqsoqollari hamda qabila boshliqlari sarkor-ishboshi sifatida faol qatnashadilar. Qo'riqlarda ochilgan yangi yer maydonlarining ma'lum bir ulushi ularning qo'liga o'tadi va merosiy mulkiga aylanadi. Shu tariqa kattagina yer egaligiga asoslangan mulkdorlar tabaqasi shakllanadi.

Dehqonlar va ular xo'jaligidagi hayot

Sarkorlar o'zlariga tegishli yer maydonlarini sug'orish tarmoqlarining yuqori qismidan, ayniqsa, to'g'on boshi atrofidan ajratib oladilar. Bu yo'l bilan ular suvdan dehqonchilikda bimalol foydalanish, suv taqsimotini nazoratga olib, qishloq aholisi ustidan o'z ta'sirini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu tariqa ular ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlaydi. O'sha zamonda ular **dehqonlar** deb atalgan.

Dehqonlar shaharlarda hashamatli qasr va saroylarga, savdo va hunarmandchilik do'kon-u rastalaridan iborat kattagina xo'jalikka ham ega edilar. Qishloqlarda esa ekinzor paykallardan tashqari, ularning ko'shk va istehkomli qo'rg'onlari, **objuvoz-u moyjuvoz** hamda tegirmonlari bo'lardi. Qul, cho'rilaridan iborat ko'pdan ko'p xizmatkorlar dehqonlarning xo'jaligida qishin-yozin mehnat qilganlar. Bulardan tashqari har bir katta yer egasining 30–40, 50–100 va ba'zan undan ortiq maxsus askariy guruhi – **chokarlari** bo'lgan.

Chokarlar baquvvat va abjir hamda **Mulkdor dehqon oilasi.** o'z xojasiga sadoqatli o'spirinlardan tan-

Varaxsha. Olqor (tog‘ echkisi) ovining ganchkor bo‘rtma tasviri.

lab olingan. Bunday sodiq va jangovar chokarlari bilan dehqonlar yov hujumi paytlarida dushmanga qarshi harbiy yurishlarda qatnashardi. Osoyishtalik zamonda esa chokarlarga suyanib, qishloqning ziroatkor ahli ustidan hukmlarini o‘tkazardi.

Qishloq jamoalarining tabaqalanishi

Avvalda o‘z qaramog‘idagi xizmatkorlari mehnatidan foydalanib kelgan dehqonlar keyinchalik turli yo‘llar bilan qishloq jamoalari ustidan hukmronlik qiladigan, bora-bora ular kuchidan foydalanadigan bo‘ladilar. Shunday qilib, mamlakatda yerga egalik qilish munosabatlari-ning shakllanishi bilan qishloq jamoalari ichida yirik yer egalari bo‘lmish dehqonlar bilan bir qatorda kadivarlar tabaqasi ham paydo bo‘ladi. Mamlakatda yer-suv mulkchiligining xususiyli- gi ortib borishi bilan kadivarlarning soni asta-sekin ko‘payib, dehqonchilik xo‘jaligining asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlaridan biriga aylanadilar.

V **asrning o‘rtalariga** kelib, garchi ekin yerlarining ma’lum bir qismi mulkdor dehqonlar qo‘l ostidagi mulklardan iborat bo‘lsa ham, ammo ziroatkor vohalardagi obikor yerlarning asosiy qismi hali ham qishloq jamoalarining qaramog‘ida edi.

*** Obikor – sug‘oriladigan yer maydoni**

Yer egaligining tarkib topishi oqibatida mamlakatning ijtimoiy hayotida keskin o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Ushbu o‘zgarishlar ayniqsa qishloqlarda sezilarli bo‘ldi. Qishloq jamoalari yerli mulkdor **dehqon** va unga qaram bo‘lgan yersiz va erksiz **kadivar**larga ajralib bordi. Qishloq jamoalari yerlarida yashab yer va suvdan iborat umumiy mulkka ega bo‘lgan erkin ziroatchilar

tabaqasi **kashovar**zlar deb atalardi. Ularning ma'lum bir qismi jamoa yerlaridan mahrum bo'lib, bora-bora kadivarlarga aylanib borganlar. Ayrim dehqonchilik vohalarining katta yerlarga ega bo'lgan dehqonlari esa o'z viloyatlarida hatto mustaqil hokim bo'lib oladilar.

* **Dehqon (qishloq hokimi) – ilk o'rta asrlarda mulkdor tabaqa**

* **Kashovar**z – ziyoatchi oddiy qo'shchilar

* **Kadivar** – qishloqning dehqonlarga qaram aholisi

* **Chokar** – dehqon mulkini qo'riqlovchi, harbiy posbon

* **Objuvoz** – suv kuchi bilan yuradigan, sholi oqlaydigan qurilma

* **Moyjuvoz** – o'simlik urug'idan moy olinadigan qurilma

1. Dehqonchilikda qanday yutuqlar qo'lga kiritilgan?
2. Qanday omillar qishloqlar nufuzining ko'tarilishiga sabab bo'lgan?
3. Nima sababdan qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishga ehtiyoj kuchaydi?
4. Dehqonlar va kadivarlar tabaqasi qay tariqa shakllandi?
5. Kashovarzlar kim, ular haqida nimalarni bilib oldingiz?

2-§. ILK O'RTA ASRLAR DAVLATLARI

Tayanch tushunchalar: *Afrig'iylar; Xioniylar; Kidariylar; Eftallar*

Xorazm davlatining tashkil topishi

Zaiflashib borayotgan Qang' davlatidan birinchi bo'lib Xorazm ajralib chiqadi. Uni mahalliy afrig'iylar sulolasiga mansub xorazmshohlar idora qila boshlaydi. **III asr o'rtalarida** Xorazm davlatining poytaxti dastlab hozirgi Qoraqalpog'istonning Ellikqal'a tumanida joylashgan qadimgi **Tuproqqal'a** shahar xarobasining o'rnida bo'lgan.

Poytaxt mudofaa jihatidan nihoyatda mustahkam qurilgan. Shaharning mustahkam darvozaxonasi bo'lgan. Darvoza qarshisida shahar markazini kesib o'tgan ko'chaning har ikki tomoni bo'ylab shaharliklarning turarjoylari joylashgan. Shahar marka-

zidan yuqoriroqda ibodatxona majmuasi, uning yonida esa balandligi 25 metr bo'lgan uch minorali xorazmshohlar qasri qad ko'targan. Bu davrda Xorazmda atrofi mustahkam devorlar bilan o'ralgan shaharlar, istehkomli qishloqlar juda ko'p bo'lgan.

Milodiy **305-yilda** Xorazmshoh **Afrig'** o'z qarorgohini Xorazmning qadimgi **Kat** shahriga ko'chiradi. Kat qayta tiklanib, **Al-Fir** qasri ichida shoh o'ziga yangi saroy qurdiradi. Xuddi shu vaqtdan boshlab Xorazmning afrig'iy shohlari oldi tarafiga shoh surati, orqasiga suvoriy tasvirlari tushirilgan kumush tangalar zarb etib, mamlakatning ichki va tashqi savdo munosabatlarini mustahkam o'rnatib oladilar.

Abu Rayhon Beruniyning yozishicha, xorazmshohlar unvoni dastlab siyovushlar sulolasi tomonidan qabul qilingan. Beruniy bu haqda «**Siyovush ibn Kayxusrav**ning Xorazmga kelishidan... tarix oldilar. Shu vaqtdan **Kayxusrav**... turk podsholari (ustidan) hukmronligini yurg'izgan edi» deb yozgan. O'sha zamonda **Kayxusrav, Saksafar, Farasman, Xusrav** kabi hukmdorlar «Xorazmshoh» unvoniga sazovor bo'lishgan.

* **Xorazmshoh – Xorazm davlati hukmdorlarining unvoni. Beruniy asarlarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, dastlab Xorazmshoh unvoni bilan Xorazmni Kayxusrav idora etgan. Quyidagi 4 sulola: afrig'iylar; ma'muniylar; oltintoshlar; anushteginiylar hukmdorlari «Xorazmshoh» unvoniga ega bo'lganlar**

Moddiy-madaniy topilmalardan ayon bo'lishicha, **III asrda** Xorazm hududida iqtisodiy-siyosiy jihatdan mustaqil bir nechta sug'orma dehqonchilik vohalarni boshqargan mayda hokimliklar tarkib topgan. **Tuproqqal'**adan qo'lida burgut qo'ndirilgan tojdor hukmdor yoki **Anqaqal'a** yaqinidan esa qo'lida lochin tutgan tojdor kishi tasviri so'qilgan tangananing topilishi, shubhasiz, hukmronlik ramzidan dalolat beradi. Bu davrda Xorazmda sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdosotiq, ilm-fan, san'at, xususan haykaltaroshlik yuqori darajada rivoj topgan. **III asrdayoq** Qang' davlatidan ajralib mustaqillikka erishgan Xorazm o'zaro kurashlarda g'olib chiqadi. Natijada **afrig'iylar sulolasi** hukmronligiga asos solinadi.

Xorazm xioniylar, kidariylar, eftallar hamda Turk xoqonligi davrida ham o'zining siyosiy mustaqilligini saqlab qoladi. Vizantiyalik tarixchi **Menandr** Xorazm **VI asrning 60-yillarida** Vizantiya va turklar bilan diplomatik aloqalar olib borganligi to'g'risida ayrim ma'lumotlarni qayd etgan.

*** Burgut va lochin Xorazmning hukmronlik ramzlari bo'lgan.**

Xioniylar davlati

IV asr o'rtalarida O'rta Osiyoga Yettisuv va Sharqiy Turkistondan ko'chmanchi **xion** nomli qabilalarning hujumi boshlanadi.

Xioniylar **353-yilda** o'z hukmdori **Grumbat** boshchiligida Sug'dga bostirib kiradilar. So'ngra ular Eronda tashkil topgan va tobora kuchayib borayotgan Sosoniylar davlati bilan to'qnashadilar. Dastlabki janglardayoq sosoniylar shohi **Sho-pur II** (309–379) xioniylerden yengiladi. So'ngra ular o'rtasida tuzilgan sulh ittifoq orqali mustahkamlanadi. O'rtadagi ittifoq goh buzilib, goh tiklanib turadi. Nihoyat, **IV asrning 70-yillarida** O'rta Osiyoda xioniylar hukmronligi o'rnatildi. Sirdaryo bo'y-laridan to Amudaryo havzasigacha cho'zilgan keng maydonda xioniy-larning kuchli davlati qaror topadi. Bu davlat 120 yildan oshiqroq hukmdorlik qiladi.

Kidariylar davlati

V asrning 20-yillarida sharqdan Sirdaryo va Orol bo'y-lari orqali Xorazm hamda Amudaryo havzasiga yana bir ko'chmanchi chorvador aholi – **toxarlar** kirib keladi. Toxarlar kushonlarning avlod-laridan bo'lib, **Kidar** ismli hukmdor ularga yo'lboshchi edi. Shu-ning uchun ular **kidariylar** nomi bilan tilga olinadi. Tez orada **kidariylar** Amudaryo havzasi hamda g'arbiy va janubiy Sug'd yerlarini ishg'ol etib, Xioniylar davlatining janubiy qismida o'z hukmronligini o'rnatganlar. **Balx** shahri esa bu yangi davlatning poytaxtiga aylantirilgan.

V asrning 30–50-yillarida kidariylar bilan sosoniylar o'rtasi-da ziddiyat tobora kuchayib, ular bir-biriga dushman bo'lib qol-gan. Bu ikki davlat o'rtasida **456-yilda** bo'lib o'tgan navbatdagi to'qnashuvda sosoniylardan qaqshatqich zarbaga uchragan kida-riylar o'zini qayta o'nglab ololmaydi. Buning ustiga tez orada

kidariylar shimoldan janubga tomon siljigan yana bir ko'chmanchi chorvador aholi – **eftallar** bilan to'qnashadilar. Natijada, kidariylar O'rta Osiyoni tark etib, janubga – Shimoliy Hindistonga chekinadilar. U yerlarda 75 yil hukmronlik qiladilar.

Eftallar davlati

Eftallarning ilk ajdodlari Xitoyning shimoli g'arbiy hududida (Xesi) yashagan turkiy xun qabilalari ittifoqi tarkibida bo'lgan. Ular III asrda Turonning janubiy va Xarkon (Kaspiy) dengizining shimolida yastangan yaylovlarga o'rnashib boshqa turkiy elatlar bilan aralashib ketadi. Keyinchalik eftallar ko'payib, avval xioniyarlarni, so'ngra boshqalarni tobe etib, davlat barpo etganlar. V asrda ular Kidariylar davlatini mag'lub etib, Xurosonning talay qismini egallaganlar va sosoniylar bilan to'qnashganlar.

V asrning o'rtalarida diyorimizga kirib kelgan eftallar yozma manbalarda *eftal*, *xaftal*, *xaytal* degan nomlar bilan tilga olinadi. «**Eftal**» degan nom ilk bor «**xeptal**» shaklida V asr arman manbalarida uchraydi. Bu nom aslida «**Eftalon**» deb yuritilgan shoh nomidan olingan. Uni **Vaxshunvar** deb ham ataganlar, u eftallar yurishiga boshchilik qilgan. Qisqa vaqt ichida **Chag'oniyon**, **Toxariston** va **Badaxshon** bo'ysundiriladi. Ular bir zarba bilan Sug'dda ham o'z hukmronligini o'rnatadilar. Eftallar davlati nihoyatda kuchayadi. Hatto ular o'zaro aloqa o'rnatish maqsadida **456-yilda** Xitoyga elchi yuboradilar. Eftallarning tobora kuchayib borayotgan tajovuzidan xavfsiragan sosoniylar ularga qarshi yurish qiladi. Ikki o'rtadagi jang-u jadallar, ayniqsa, sosoniylar shohi **Pero'z** hukmronlik qilgan davrda (459–484) avjiga chiqadi. Sosoniylar shohi eftallarga qarshi uch marta yurish qiladi. Dastlabki janglardayoq u mag'lubiyatga uchrab, asir tushadi. Vizantiya imperatori **Zenon** tomonidan yuborilgan o'lpon evaziga u asirlikdan ozod etiladi. Biroz vaqt o'tgach, ikkinchi marta eftallarga qarshi qo'shin tortadi. Ikkinchi yurish ham muvaffaqiyatsiz tugaydi. Shohning **Kubod** ismli yosh o'g'li eftallar yurtiga garovga yuborilib, **Pero'z** tutqunlikdan ozod etiladi.

Pero'z 484-yilda eftallarga qarshi uchinchi marta yurishga o'tlanadi. Bu galgi urush sosoniylar shohining halokati bilan tugaydi. **Marv** ishg'ol qilinib, Eron ustiga juda og'ir o'lpon yuklanadi. Ma'lum vaqt Eron eftallarga siyosiy jihatdan qaramlikka tushib qoldi. **Pero'z** vorislari **Kubod** (488–531), **Anushervon** (531–

*** Boj – o‘lpon, soliq. Bir davlat tomonidan ikkinchi davlatga to‘lanadigan, shuningdek, shahar va qishloq bozorlarida savdogarlardan olinadigan maxsus to‘lov**

Shu tariqa kuchli suvoriy (otliq)lardan iborat qo‘shinga ega bo‘lgan eftallar bir qancha yarim mustaqil mulkdorlarning uyushmasidan iborat ulkan davlatni barpo etdilar. Mazkur mulklar hukmdor – **Sho** (shoh)ga tobe sulolalar tomonidan boshqarilgan. Hatto ularning har biri o‘zining kumush yoki mis tangasini zarb etgan.

V asrning ikkinchi yarmi va VI asrning boshlarida O‘rta Osiyo, Sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston yerlarini birlashtirgan, ilk o‘rta asrlarning yangi qudratli davlati hisoblangan **Eftallar davlati** tashkil topadi.

1. Xorazm davlati qay tariqa tashkil topdi?
2. Xioniylar qaysi hududdan O‘rta Osiyoga bostirib keldi?
3. Nima uchun kidariylar O‘rta Osiyoni tark etadilar?
4. Eftallar va ular tuzgan davlat haqida nimalarni bilasiz?
5. Sosoniylar va eftallar munosabatlari haqida gapirib bering.

3-§. EFTALLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Tayanch tushunchalar: *Yer egaligi; Savdo; Pul muomalasi; Til; Madaniy aloqalar; Davlat tayanchi*

Xo‘jalik hayoti

Eftallar davlatiga birlashgan aholining etnik tarkibi xilma-xil bo‘lgan. Ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti esa biri ikkinchisidan keskin farq qilgan. Eftallar kelib chiqishiga ko‘ra ko‘chmanchi qabilalarga mansubligi tufayli chorvachilik bilan shug‘ullanib, yaylovlarda o‘tov qurib yashaganlar. Keyinchalik, eftallar zabt etgan yerlarda savdo-sotiq rivojlandi. Yillar o‘tishi bilan esa ular mahalliy aholi bilan qorishib ketadilar.

Toxariston va **Sug‘d** dehqonchilik hamda bog‘dorchilikning rivoj topgan markazi hisoblanardi. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g‘alladan tashqari sholi ham yetishtirilardi. Xitoy manbalarida qayd etilishicha, **V–VI asrlarda Sharqiy Turkiston**

va **O'rta Osiyo** yerlarida paxta ekilgan. Uning tolasidan oppoq va nihoyatda mayin mato to'qilgan. Xitoy bozorlarida bunday matoga talab katta bo'lgan. Chunki o'sha davrlarda Xitoyda paxta hali ekilmas edi.

Aholining dashtlarda yashovchi yarim ko'chmanchi qismi chorvachilik, xususan, qoramol va qo'y-echkilar boqish, tuya-chilik, tog'li va tog'oldi mintaqalarida esa yilqichilik bilan shug'ullanishgan. **Farg'ona vodiysi** hamon zotli arg'umoblari bilan mashhur edi.

Yer egaligi

Ziroatkor yerlarning kattagina qismi hali ham qishloq jamoalari tasarrufida bo'lsa-da, ammo mamlakatdagi yer maydonlarining ma'lum bir qismi dehqonlar qo'lida va ibodatxonalar ixtiyorida bo'lgan. Buning natijasida qishloq jamoasining *kashovarz* – erkin qo'shchilari ma'lum darajada dehqonlarga tobe bo'lib, ularga qaram *kadivarlarga* aylana borgan.

Yaylovlarning asosiy qismi esa qabila va urug' jamoalari hamda ularning oqsoqollari – **xvabulari** tasarrufida edi. Hozirgi vaqtda ham Toshkent vohasi va Janubiy Qozog'iston yerlari-ning bir qismini suv bilan ta'minlab turgan **Zog'ariq** (Zovariq) va **Bo'zsuv**, Samarqand viloyati janubiy tumanlarining asosiy suv manbayi **Darg'om kanali** V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridan hisoblanadi.

Xuddi shu davrda **Chag'oniyon** (Surxondaryo), **Samarqand**, **Buxoro**, **Kesh** (Shahrisabz), **Naxshab** (Qarshi) va **Toshkent** atroflari to'la o'zlashtirilib, alohida-alohida dehqonchilik vohalari shakllanadi. Keyinchalik, bu vohalarda yer egasi bo'lgan dehqonlarning siyosiy mavqeyi oshib, ular yetakchilik qilgan kichik hududga ega voha hokimliklari vujudga keladi.

Savdo va pul muomalasi

Tashqi savdo bojidan manfaatdor bo'lgan eftallar «Ipak yo'li»ni o'z nazoratlari ostida tutib turishga harakat qilgan. Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya bilan bo'lgan xalqaro savdoda faol qatnashardi. Ipak yo'li savdosida sasoniy savdogarlari bilan raqobatda asosan sug'diylar vositachilik rolini o'ynardi.

Xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi bilan mamlakatda tanga pul muomalasi tartibga solinadi. Ichki va tashqi savdo munosabatlarida eftallar dastavval sasoniy hukmdorlarining ku-

JUJONLAR — xalqlar nomi
 — V asrda eftallar egallagan
 Bey-Vey davlati hududi
XUTTALON — tarixiy viloyatlar
 — Xalq harakatlari yoʻnalishi
 — Buyuk Ipak yoʻli
 — savdo yoʻllari
 Masshtab: 1:15 000 000

mush tangalaridan keng foydalanadilar. Bulardan tashqari, **Buxoro, Poykand, Vardona, Naxshab, Samarqand** va **Xorazmda** mahalliy hokimlar tomonidan chiqarilgan chaqa tangalar mamlakatning ichki savdosida keng muomalada bo'lgan. Bu mamlakat hayotida mahalliy voqea hokimlari katta nufuzga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Eftallar davrida aholining tabaqalanishi, ya'ni mulkiy tengsizlik kuchayib borgan. Shu boisdan davlat boshqaruvida ma'lum qonun-qoidalar paydo bo'lgan. Davlat harbiy kuchga tayangan. Jinoyat uchun juda qattiq jazolar belgilangan.

Hayotiy o'zgarishlar

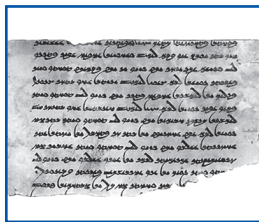
Ko'chmanchi qabilalarning dehqonchilik vohalari atrofiga kelib o'rnamishishi bilan ma'lum darajada dasht udumlari va e'tiqodiy tasavvurlari o'troq aholining hayotiga kirib bordi. Asriy madaniy an'analari kuchli bo'lgan **Toxariston** va **Sharqiy Sug'd** vohalarida ko'chmanchilar tez orada o'troqlashdilar. **Samarqand, Buxoro, Naxshab** va **Choch** (Toshkent) kabi dehqonchilik vohalarida baland poydevor ustiga bino qilingan ko'plab istehkomli qasrlar va qo'rg'onlar qad ko'tardi. Ularning ayrimlari hatto ikki qavatli bo'lib, yuqorisiga *pandus* (qiya ko'tarma yo'lak) orqali chiqilgan.

Til va madaniy aloqalar

O'rta Osiyo aholisi turli tillarda so'zlashgan. Chorvador aholi o'rtasida turkiy til muhiti hukmron edi. O'troq aholining bir qismi *sug'd* tilida, ikkinchi qismi *turkiy* tilda so'zlashgan. Bu davrda *sug'd* tili xalqaro savdo tili sifatida Yettisuv va Farg'ona orqali Sharqiy Turkistonga kirib, Xitoy hududlarigacha yetib boradi. V–VI asrlarda *sug'd*, *xorazm* va *eftal* yozuvlari tarqalgan edi. *Eftallar xati* Baqtriya yozuvi asosida paydo bo'ladi. *Eftallar*

Eftallar hukmdori
Mihirakula tangasi.

Sug'diy qo'lyozma
parchasi. VIII asr.

Sopol ko'za. Kofirqal'a.
VII–VIII asrlar.

yozuvi 25 harfdan iborat bo'lgan. Xat chapdan o'ngga tomon ko'ndalangiga yozilgan.

Eftallar o't (olov) va quyoshga sig'inuvchi otashparast bo'lganlar. Markaziy Osiyodagi boshqa xalqlar esa budda, nasroniy va zardushtiylik dinlariga e'tiqod qilishgan. Ularning so'nggi avlodlari o'zbek, turkman va turk elatlari tarkibiga singib ketgan. Zamonamizgacha turkman va anatoliyalik turklar tarkibida «abdal» nomli etnik guruh saqlangan. Shu tariqa turkiy dunyo kengayib kamol topgan va Yevrosiyoda muqim o'rin egallagan.

Bu davrda Xitoy, Hindiston va Eron bilan iqtisodiy hamda madaniy aloqalar kengayib boradi. **V asrda** o'rta osiyolik shisha-sozlar Xitoy hunarmandlariga rangli shisha va shisha buyumlar yasashni o'rgatadilar. O'rta Osiyo shishasi rangdorligi, yarqiroqligi va tiniqligi jihatidan Vizantiya shishasidan ustun turgan. Xitoy imperatorlari o'z saroylarini bezashda O'rta Osiyodan keltirilgan rangli shishadan foydalanganlar. Shunday qilib, O'rta Osiyo aholisining madaniy an'analari qo'shni mamlakatlar, xususan, Hindiston va Eron tasviriy uslublari bilan uyg'unlashib, ilk o'rta asrlar madaniyatining shakllanishida mustahkam poydevorga aylangan.

1. Eftallar davlatida aholining etnik tarkibi qanday bo'lgan?
2. Eftallar davlatida xo'jalikning qaysi sohalari rivoj topgan?
3. Yer egaligida qanday o'zgarishlar yuz bera boshladi?
4. Eftallar davlatida qanday hayotiy o'zgarishlar yuz berdi.
5. Savdoda qanday tangalar muomalada bo'lgan?
6. Madaniy hayot haqida nimalarni bilib oldingiz?
7. Aholi qanday tillarda so'zlashgan, qanday yozuvlardan foydalangan?

4-§. O'RTA OSIYO XALQLARI TURK XOQONLIGI DAVRIDA

Tayanch tushunchalar: *Turk xoqonligi; Xoqonlik boshqaruvi; Eftallar davlatining barham topishi; Xoqonlikning bo'linishi*

Xoqonlikning tashkil topishi

VI asr o'rtalarida Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalarni bir-lashtirgan yangi davlat vujudga keldi. Bu davlat tarixga Turk xoqonligi nomi bilan kirgan. Uning asoschisi **Bumin** edi. **552-yilda** Bumin «xoqon» deb e'lon qilindi.

TURKIY QABILALARNING SILJISHI

Oltoy xoqonlikning markazi qilib belgilanadi. Turklarning g'arbga tomon yurishlariga **Istami** boshchilik qiladi. Unga «**Yabg'u xoqon**» degan unvon beriladi. Tez orada Yettisuv va Sharqiy Turkistonga tutashgan yurtlarda yashovchi turkiy qabilalar bo'ysundiriladi. **555-yil**dayoq turklar Sirdaryo va Orol dengizi bo'ylarigacha cho'zilgan keng o'lkalarni egallaydilar. Xoqonlik chegarasi Eftallar davlati hududlariga tutashib ketgan.

558-yilda turklar **Yoyiq** (Ural) va **Itil** (Volga) bo'ylarini zabt etadi. **575–576-yillarda** Shimoliy Kavkazning bepoyon yerlarini egallab, Qrim yarimoroliga kirib boradilar. Natijada eftallar davlatining shimoliy hududlari xavf ostida qoldi. Bunday qulay vaziyatdan foydalangan sosoniylar Toxariston va Chag'oniyonni eftallardan tortib oladilar.

Eftallar davlatining qulashi

Turk xoqonligining eftallar bilan to'qnashishi muqarrar edi. Bunday murakkab siyosiy vaziyat xoqonlikni Eron, so'ngra Vizantiya bilan yaqinlashtiradi. Uzoq vaqt eftallar tazyiqida yashagan sosoniylar bu davlatning tamomila barbod bo'lishidan manfaatdor edi. **Xusrav I Anushervon** (531–579) tashabbusi bilan yuzaga kelgan o'zaro harbiy ittifoq Eron shohining **Istamiga** kuyov bo'lishi orqali yanada mustahkamlanadi.

Eron askarlarining Balxga hujumi ko'magida turklar **563-yilda** Eftallar davlati yerlariga bostirib kiradilar. **Parak** (Chirchiq) vodiysi va uning markazi Choch shahri ishg'ol qilinadi. Sirdaryodan o'tib, Zarafshon vodiysiga kirib boradilar. Ular Samarqand, Kesh va Naxshabni egallab, Buxoroga yaqinlashadilar. *Sakkiz kun* davom etgan shiddatli jangda eftallar qo'shini yengiladi. Shunday qilib, janubdan Eron sosoniylaridan, shimoldan esa Turk xoqonligidan **563–567-yillarda** zarbaga uchragan Eftallar davlati tamomila barbod bo'ladi. Natijada mag'lub davlatning merosi o'zaro bo'linib, Amudaryoning janubiy qirg'oqlarigacha bo'lgan viloyatlar Eron, uning o'ng sohillari bo'ylab Kaspiy dengizigacha cho'zilgan yerlar Turk xoqonligi tasarrufiga o'tadi.

Eftallar davlati qulagach, vaziyat tubdan o'zgaradi. Endilikda o'z chegarasini shimoli sharqqa tomon kengaytirib olgan Eron Amudaryodan to Suriyaga qadar Ipak yo'li ustida haqiqiy sarbon bo'lib oladi. Uzoq Sharqdan Eron hududlarigacha karvon yo'li nazoratini o'z homiyligi ostiga olgan turklar esa Eron orqali Vizantiya bilan bevosita savdo qiladigan bo'ldi.

Turkiy balbal,
mozortosh
haykali.

Qo'sh tasvirli
Chag'oniyon
jez tangasi.

Turk xoqonligining boshqaruvi

Turk xoqonligi qanchalik katta bo'lmasin, chinakam markazlashgan davlat emas edi. Uning asosi turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar ittifoqidan iborat bo'lgan. Bu ittifoqni xoqon boshqargan. Hukmdorning hokimiyati urug'-aymoq udumlariga tayangan harbiy-ma'muriy boshqaruvga asoslangan. Mamlakat ko'chmanchi chorvador va o'troq dehqon aholiga bo'linardi. Ko'chmanchi chorvador aholi «**budun**» yoki «**qora budun**» nomlari bilan yuritilgan. Budun o'z navbatida qabilalar ittifoqi birlashmasini tashkil etardi. O'n o'q budun yoki elning hokimi «**yabg'u**» yoki «**jabg'u**» nomi bilan atalardi. Yabg'u darajasiga faqat xoqon urug'iga qon-qarindosh bo'lganlarga ko'tarilardi. O'n o'q el sardori bir tuman (ya'ni o'n ming) suvoriyni safga tortar edi. Bunday harbiy bo'linmaning tumanboshisi «**shod**» deb yuritilgan.

- * **Budun – chorvador aholi**
- * **Xoqon – buyuk hukmdor, podshoh, imperator**
- * **Yabg'u xoqon – xoqon urug'idan bo'lgan yurt hokimi**
- * **Shod – o'n ming qo'shin qo'mondoni**
- * **Yasoq – dehqonlar va chorvadorlardan olinadigan soliq**

VI asrda Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo havzalarida *o'ndan ortiq voha hokimliklari* mavjud edi. Ularning iqtisodiy va siyosiy boshqaruvi mahalliy sulola hukmdorlari qo'lida qoldirilib, turklar ulardan faqat boj va yasoq undirib olish bilan cheklanadilar.

Xoqonlikning bo'linishi

Katta-katta qabilalar yoki qabilalar ittifoqi markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka intilganlar. Turk xoqonligi tasarrufida bo'lgan hududlardagi hokimlar mustaqil bo'lishni istar edilar. Bu omillar xoqonlikning mustahkam markazlashgan davlatga aylanishiga imkon bermagan.

Bo'ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqaruv tartibi xoqonlikni tobora zaiflashtira borgan. Buning ustiga, Vizantiya, Xitoy va Eron bilan doimiy raqobat xoqonlik ahvolini yanada og'irlashtirgan. Oqibatda, Turk xoqonligi **VI asrning 80-yillari oxirlarida** ikkiga: **Sharqiy turk xoqonligi** va **G'arbiy turk xoqonligiga** bo'linib ketadi. Buyuk turk xoqonligi barpo etil-

gan el-yurt Oloy tog‘lari sharqidan to Uzoq Sharqqacha bo‘lgan hudud, ya’ni Janubiy Sibir, Urxun havzasi (Mo‘g‘uliston), Shimoliy Xitoy Sharqiy xoqonlik tasarrufida bo‘lgan. Mazkur xoqonlikning poytaxti **O‘tukan vodiysi** (Mo‘g‘uliston)da qaror topgan. Oloy tog‘larining g‘arbida joylashgan o‘lkalar: Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Sirdaryo va Amudaryo havzalari hamda ularga tutashgan hudud G‘arbiy xoqonlik tomonidan idora etilgan, qarorgohi Yettisuvda joylashgan. G‘arbiy xoqonlik o‘troq voha va viloyatlarni boshqarishda qator mavjud mahalliy sulolalarni saqlab qolgan. Muhim ahamiyatga molik ayrim o‘lkalarda esa turkiy hokimiyatni tashkil etish maqsadida xoqon xonadoniga tegishli mansabdorlar tayinlangan.

*** Mustahkam markazlashgan davlat — bu barcha hududlari yagona hukmdor hokimiyati tomonidan idora qilinuvchi davlatdir**

1. Turk xoqonligi qachon va qayerda tashkil topdi, unga kim asos soldi?
2. Nima maqsadda Turk xoqonligi bilan Eron o‘rtasida harbiy ittifoq tuzildi?
3. Turk xoqonligining O‘rta Osiyoga yurishi qanday oqibatlariga olib keldi?
4. Turk xoqonligi qanday boshqarilgan?
5. Turk xoqonligi qanday sabablarga ko‘ra bo‘linib ketgan?

5-§. G‘ARBIY TURK XOQONLIGI

Tayanch tushunchalar: *G‘arbiy turk xoqonligi; Yabg‘u; Boshqaruv tartibi; Ijtimoiy hayot; Abruy qo‘zg‘oloni*

**Xoqonlik hududlari
va boshqaruv**

G‘arbiy turk xoqonligi tasarrufiga O‘rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning bir qismi kirardi. Uning markazi **Yettisuv** edi. G‘arbiy xoqonlik ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan Sharqiy xoqonlikdan mutlaqo ajralib turardi. Sharqiy xoqonlik aholisining asosiy qismi chorvador ko‘chmanchilar edi. G‘arbiy xoqonlik aholisining kattagina qismi esa o‘troq dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg‘ul edi.

VII asrning birinchi choragida Gʻarbiy xoqonlik nihoyatda kuchayadi. Uning sharqiy chegarasi Oltoyga, janubda esa Sind (Hind) daryosi boʻylariga borib taqaladi. Xoqon **Toʻng yabgʻu** (618–630) hukmronlik qilgan davrda boshqaruv tartiblari isloh qilinadi.

Viloyat hokimlarini xoqonlik maʼmuriyati bilan bevosita bogʻlash va ularning ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida mahalliy hukmdorlarga xoqonlikning «**yabgʻu**» unvoni beriladi.

Natijada ular xoqonning noibiga (vakiliga) aylanadilar. Shu bilan birga Oʻrta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Toxaristonning deyarli mustaqil hokimliklari ustidan siyosiy nazorat kuchaytiriladi. Ular huzuriga xoqonlikning noiblari – **tudunlar** yuboriladi. Biroq ichki kurash oqibatida Gʻarbiy turk xoqonligi zaiflashib boradi.

Ijtimoiy hayot

Turk xoqonligiga birlashgan aholining hayoti ham, xoʻjaligi ham turlicha edi. Koʻchmanchilarning asosiy mashgʻuloti chorvachilik boʻlgan.

Gʻarbiy turk xoqonligiga birlashgan aholining oʻtroq qismi madaniy jihatdan ilgʻor boʻlib, xoqonlikning ijtimoiy va iqtisodiy turmushida yetakchi rolni oʻynagan.

Xoqonlikda shaharlar va qishloqlar koʻp boʻlgan. Aholisi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari bilan shugʻullanardi. Turk hunarmandlari yasagan zeb-ziynatlar va qurol-yarogʻlar xilma-xilligi va nihoyatda puxtaligi bilan ajralib turardi. **Fargʻona** va **Sugʻdda** oltin, mis, temir va simob, **Eloqda** qoʻrgʻoshin, kumush va oltin qazib olinardi.

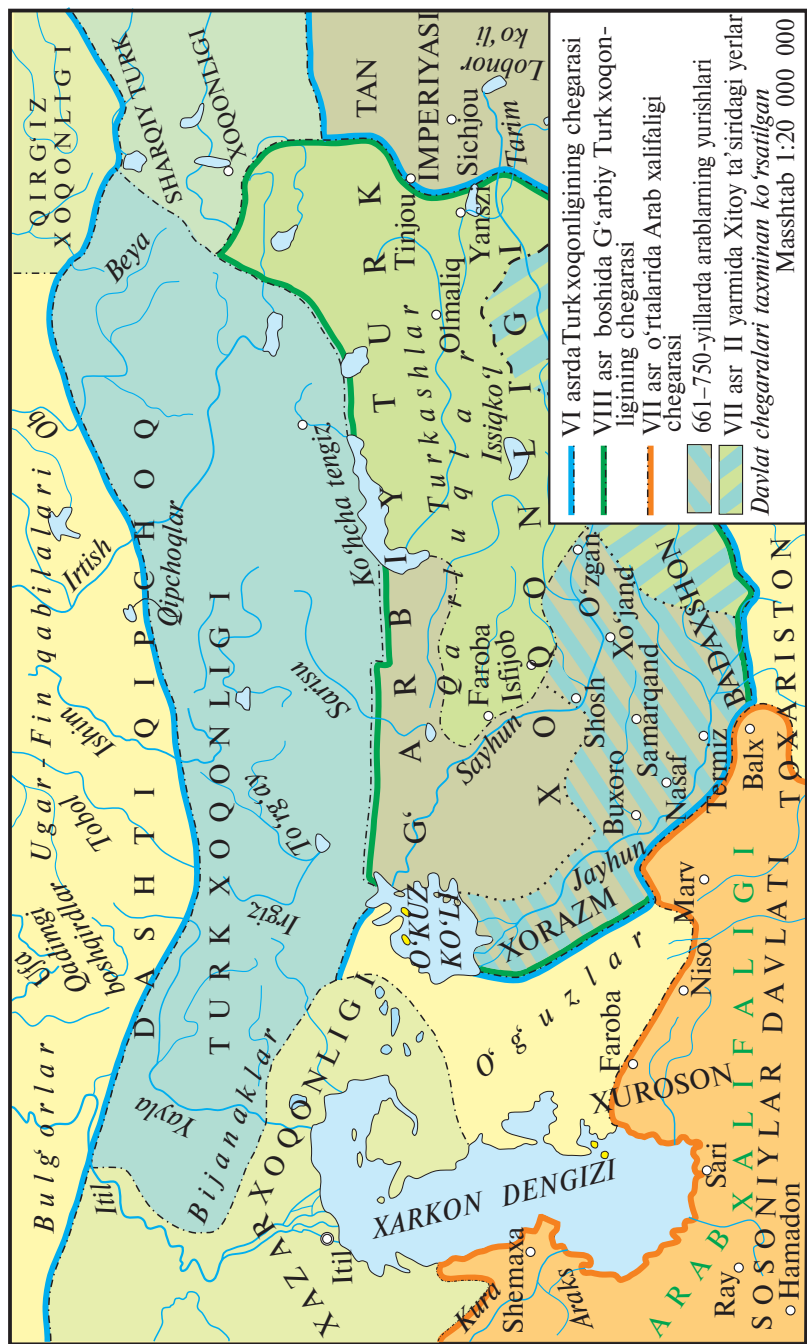
Ichki va tashqi savdo-sotiq ishlari esa shahar aholisining asosiy mashgʻulotlaridan biri edi. Bu sohada ayniqsa **Sugʻd** savdogarlarining mavqeyi baland edi.

VII asrning birinchi yarmida Gʻarbiy turk xoqonligi bilan Xitoy oʻrtasida ayniqsa iqtisodiy aloqalar faollashdi. Bu davrda Xitoyga toʻqqiz marotaba savdo elchiligi yuboriladi. Birgina **627-yilning** oʻzida **Buxoro, Samarqand, Ishtixon** va **Ust-rushona** (Jizzax va Oʻratepa viloyatlari)dan birlashgan juda katta savdo karvoni Xitoyga yetib boradi.

VI–VII asrlarda Oʻrta Osiyoda dehqonlar tomonidan yerlarni egallash jarayoni tobora avj olib, zulm kuchayadi. Yer va suvdan ajralib qashshoqlashib borayotgan ozod ziroatkor – kashovarlar

TURK XOQONLIGI

Afrosiyob. Devoriy tasvir.

mulkdor dehqonlar asoratiga tushib, qaram kadivarlarga aylanadi. Qashshoqlik, jabr-zulm va dehqonlar asoratiga qarshi aholi bosh ko'tarishga majbur bo'ladi. Shunday xalq qo'zg'olonlaridan biri **585–586-yillarda** Buxoroda yuz beradi. Qo'zg'olonga xoqon xonadoniga mansub **Abruy** boshchilik qiladi. Qo'zg'olondan vahimaga tushgan mulkdor dehqonlar va boy savdogarlar Buxoro viloyatini tark etib, Turkiston va Tarozi atrofiga borib o'rinishadilar. Ular turk xoqoniga murojaat qilib, qo'zg'olonchilarga qarshi kurashda yordam berishni so'raganlar. Turk xoqoni **Qoracho'rin** o'g'li **Sheri Kishvar (El Arslon)** boshliq qo'shin yuboradi. Abruy o'ldirilib, qo'zg'olon bostiriladi. Kadivar va xizmatkorlar o'z xo'jayinlari – dehqonlarga qaytariladi.

*** 585–586-yillarda Buxoroda Abruy boshchiligida qashshoqlik, jabr-zulm va dehqonlar asoratiga qarshi qo'zg'olon bo'lib o'tadi. Qo'zg'olon Sheri Kishvar (El Arslon) boshliq qo'shin tomonidan bostiriladi.**

1. G'arbiy turk xoqonligining boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
2. Sharqiy va G'arbiy turk xoqonliklarining farqlari nimalardan iborat edi?
3. G'arbiy xoqonlikning ijtimoiy hayoti qanday edi?
4. Nima sababdan Buxoroda xalq qo'zg'oloni ko'tarildi?
5. Qo'zg'olonchilarga qanday chora ko'rildi?

6-§. MAHALLIY HOKIMLIKLARNING TASHKIL TOPISHI

Tayanch tushunchalar: *Mahalliy hokimliklar; Sug‘d ixshidlari; Toxariston; Farg‘ona; Choch; Eloq; Shahar me‘morchiligi*

Mahalliy hokimliklar

V–VII asrlarda mamlakat bir qancha hokimliklarga bo‘linib ketadi. Viloyat va uning yirik shaharlaridan iborat **15 dan ortiq** mustaqil hokimliklar tashkil topadi.

Bu viloyat hokimliklari avval eftallar, so‘ngra Turk xoqonligiga bo‘ysundirilgan bo‘lsa-da, ammo eftallar ham, turk xoqonlari ham ularning ichki hayotiga deyarli aralashmaydilar. Markaziy hokimiyatga boj to‘lab turish bilan ular o‘z mustaqilliklarini ma‘lum darajada saqlab qoladilar.

Sug‘d

Mustaqil hokimliklar orasida eng yirigi **Sug‘d ixshidlari** – voha hukmdorlari edi. O‘rta asr davlatlari birlashmasi ittifoqida Sug‘d ixshidlari katta siyosiy nufuzga ega edi. Mazkur ittifoqda **Zarafshon** va **Qashqadaryo** vodiylarida joylashgan **Samarqand, Buxoro, Kesh** vohalarining *o‘n bitta yirik mulklari* birlashgan edi. Ularning har biri o‘z hokimi, harbiy chokarlari va mis puli birligiga ega edi. **Samarqand ixshidi** saroyida ajdodlar ruhi xotirasiga ibodat-xona bino qilingan edi. Har yili unda o‘tkaziladigan xotira marosimida viloyat hukmdorlarining barchasi ishtirok etardi. Sug‘dda aholi gavjum yashardi. Sug‘diylar dehqonchilik va bog‘dorchilik, ayniqsa, uzumchilikda nihoyatda sohibkor edilar. Chorvachilikda Sug‘dning hosi qo‘ylari va tulporlari juda mashhur edi.

Sug‘d shaharlari bu davrda hunarmandchilikning markaziga aylanadi. **718-yilda** hadya tariqasida Samarqanddan yuborilgan dubulg‘adan nusxa olib, Xitoy qurolsozlari qo‘shinni temir qalpoq (dubulg‘a)lar bilan ta‘min etganlar. Sug‘d tog‘laridan oltin, jez, novshadil va tuz kovlab olinardi.

Toxariston

Nisbatan mustaqil hokimliklarning bir nechtasi **Toxaristonda** joylashgan edi. Ular 27 ta tog‘ va tog‘oldi viloyatlaridan iborat edi. Balx shahri Toxariston poytaxti bo‘lgan.

Toxariston avval eftallar, so‘ngra Turk xoqonligi tomonidan bo‘ysundiriladi. Manbalarda ta‘rif etilishicha, Toxariston aholisi

Varaxsha. Devoriy tasvir.

budda diniga e'tiqod qilgan. Toxariston 25 harfli yozuviga ega bo'lgan.

Toxariston aholisining asosiy qismi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan. Ayniqsa, qurolsozlik yuksalgan. Hozirgi Janubiy O'zbekiston va Tojikiston, Shimoliy Afg'onistonni o'z ichiga olgan bu tarixiy viloyat shimolda Hisor tog'lari, janubda Hindikush, g'arbda Murg'ob va Xerirud vodiysi, sharqda Pomir bilan chegaralangan. Toxariston nomi **mil. avv. II asrda** Yunon-Baqtriya davlatini qulatgan chorvador qabila – *yuechjilar* nomidan olingan. Toxariston Hindiston, Yaqin va Uzoq Sharq mamlakatlari bilan savdo-madaniy aloqalar o'rnatgan, o'z chaqa-tangalari ichki savdo muomalasida yurgan. Toxariston Markaziy Osiyoda *budda* va *moniylik* dinlarining tarqalishi va rivojida muhim rol o'ynagan.

Farg'ona

Farg'ona hukmdorlari «**ixshid**» deb atalgan. Farg'ona yerlari juda hosildor bo'lib, aholisi dehqonchilik bilan kun kechirgan, paxta va sholi ekan. **Koson**, **Axsikat** (Xushkat) va **Quva** (Qubo) kabi yirik markaziy shaharlarida hunarmandchilikning turli sohalari rivoj topib, ularning mahsulotlari ichki va tashqi bozorlarda juda xaridorgir bo'lgan. Qo'shni mamlakatlarga bo'yoq, rangli shisha buyumlar va dori-darmonlar chiqarilgan.

Fargʻona vodiysida oʻtroq aholi bilan bir qatorda chorvadorlar ham yashaganlar. **Qurama** va **Qoramozor** togʻlari yonbagʻirlarida qadimdan yilqichilik bilan shugʻullanilgan. Bu vodiya koʻpaytirilgan tulpor otlarning dongʻi jahonga taralgan.

Choch va Eloq

Chirchiq va **Ohangaron** vodiylarida ikkita hokimlik mavjud boʻlgan. Manbalarda ulardan biri **Choch**, ikkinchisi **Eloq** mulki nomlari ostida tilga olinadi. Chochning markazi **Choch** shahri boʻlib, hukmdori «**tudun**» deb yuritilardi. Eloqning markazi **Tunkat**, hokimlari esa «**dehqon**» deb atalardi. V asrda ular Eftallar davlatiga, VI asr oxirida esa Gʻarbiy turk xoqonligiga boʻysundiriladi.

VII asrning dastlabki choragida esa Gʻarbiy turk xoqonligi hukmdorlik qarorgohini Choch viloyatiga koʻchiradi. Hukmdor va malika uchun **Yabgʻukat** va **Xotunkat** kabi oʻziga xos qarorgohlar bino qilindi. *Choch tuduni* va *Choch tegini* yozuvlari chekilgan tangalar zarb etiladi. Tangalarning old betida hukmdor surati, teskari tomonida ot, gajak dumli bars yoki qoplon tasviri, baʼzan sulolaviy ayri tangʻa tushirilgan. Ayrim tangalarda esa, hatto hukmdorga yonma-yon malika tasviri ham chekilgan. Bunday qoʻshaloq tasvir, shubhasiz, qadimgi turkiylar davlatchiligida hukmdorning malikasi – **xvatun** (xotun) vazirlik darajasiga ega boʻlib, davlat boshqaruvida faol ishtirok etganligidan dalolat beradi. Saroyda u xoqondan keyingi oʻrinni egallagan.

Gʻarbiy turk xoqonligi, shuningdek, uning yirik oʻtroq viloyatlaridan hisoblangan Choch oʻlkasi oʻz tanga pullari tizimiga ega boʻlgan.

Choch va Eloq sertarmoq xoʻjalikka ega boʻlib, sugʻorma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, konchilik va savdo

Choch tangasi.
VII asr.

Peshtoq ostida turgan shakllar
tasvirlangan ossuariy (Ostadon).
VI–VII asrlar.

yuksak darajada edi. Choch va Eloq tog‘lari oltin, kumush, rangli ma‘danlar, temir va jilvador chaqmoqtoshlarga boy edi.

Karvon yo‘lining o‘lka orqali o‘tishi Choch va Eloqqa ichki va tashqi savdo-sotiqning kengayib, shaharlarining gavjumlashuviga imkon beradi.

Boshqaruv ma‘muriyati

Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo hokimliklarida ma‘lum tartibdagi boshqaruv ma‘muriyati tashkil topgan edi. Boshqaruv ma‘muriyatining asosiy vazifasi fuqarolardan boj, soliq va yasoqlarni o‘z vaqtida yig‘ib olish, jamoat ishlariga ularni safarbar etishdan iborat bo‘lgan. Kirim-chiqimlar aniq va ravshan qayd etilib, hujjatlashtirilgan. Ularga barmoq bosilib, hatto muhr bilan tasdiqlab qo‘yilgan.

Shahar me‘morchiligi

V–VII asrlarda O‘rta Osiyoda, bir tomondan, yerga egalik qilish munosabatlari-ning o‘rnatilishi va mustahkamlanib borishi, ikkinchi tomondan, ko‘chmanchi chorvadorlarning be-to‘xtov shiddat bilan kirib kelishi va o‘troqlashuvi shahar va qishloqlarning qiyofasi hamda aholisining turmush tarzi-yu ijtimoiy ahvoliga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ziroatkor yerlar kengayib, dehqonchilik vohalarining suv ta‘minoti tubdan yaxshilandi. Tog‘oldi maydonlariga suv chiqarilib, yangi yerlar o‘zlashtirildi. Shaharlar gavjumlashdi. Qishloqlarda «**ko‘shk**», «**qasr**», «**qo‘rg‘on**» va «**qo‘rg‘oncha**» nomlari bilan shuhrat topgan istehkomli turarjoylar qad ko‘tardi.

Istehkomli qasr, qo‘rg‘on va ko‘shklar asosan tashqi dushman hujumiga qarshi mudofaa inshooti, chokarlar to‘planadigan joy, ma‘muriy markaz hamda oziq-ovqat va qurol-yarog‘ saqlanadigan ombor vazifasini o‘tagan.

O‘rta asrlarda shaharlar uch qismdan iborat bo‘lgan. Ular «*ko‘handiz*», «*shahriston*», «*rabod*» deb yuritilgan. Shaharlar-ning uchala qismi ham alohida-alohida devorlar bilan o‘rab olingan. Ularning bir nechta darvozalari bo‘lgan. Shahar devorlari bo‘ylab oqib o‘tgan anhor xandaq vazifasini bajargan. O‘rta asrlarda yashagan arab mualliflari (*Ibn Xavqal* va *Ishtaxriy*) qayd etishicha, birgina Binkat (Toshkent)ning yigirma ikkita darvozasi bo‘lgan.

* **Kuhandiz (ark) – shaharning hokim qasri joylashgan qismi**

* **Rabod – shaharning tashqi mavzesi**

* **Ixshid – viloyat hokimi**

* **Shahriston – shaharning ichki qismi**

1. Sug'd ixshidligi haqida gapirib bering.
2. Toxariston qaysi hududlarni o'z ichiga olgan?
3. Farg'onada mavjud bo'lgan yirik shaharlarni qayd eting.
4. Chirchiq va Ohangaron vodiylarida qaysi hokimliklar mavjud edi?
5. O'rta Osiyo hokimliklarida boshqaruv ma'muriyatining asosiy vazifasi nimalardan iborat bo'lgan?
6. O'rta asrlarda shaharlar necha qismdan iborat bo'lgan va ular qanday nom bilan atalgan?

7-§. VI–VII ASRLARDA MADANIY HAYOT

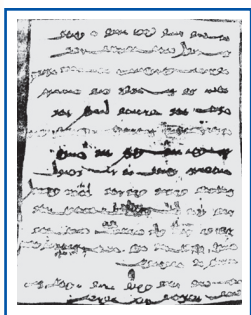
Tayanch tushunchalar: *Yozuv; Diniy e'tiqodlar; San'at; Musiqa*

Yozuv

Bu davrda Sug'd, Xorazm va Toxariston aholisining alohida-alohida yozuvlari bo'lib, *sug'd* va *xorazm* yozuvlari qadimgi *oromiy yozuvi* asosida maydonga kelgan edi. *Toxar yozuvi* baqtriya yozuvi asosida shakllangan edi. Xat, hujjat va ayrim axborotlar kabi maktubotlar asosan charm, yog'och, sopolga va kamdan kam hollarda qog'ozga bitilardi. Chunki qog'ozning bahosi nihoyatda baland edi. Ayrim bitiklar esa hatto podsho saroylari va ibodatxona devorlariga ham yozilardi. Ular orasida elchilik maktublari, xo'jalik kirim va chiqimlari, yuridik shartnomalar, astronomik hujjat, tarixiy yodnomalar hamda diniy aqidalar bitilgan nodir qo'lyozma topilmalar bor. Bizning zamonimizgacha saqlanib qolgan *sug'd yozuvlari* Panjikent yaqinidagi **Mug' qal'asida**, Sharqiy Turkistondagi **Turfan shahri** yaqinida, Samarqandning qadimiy xarobasi **Afrosiyobda** qayd etib o'rganilgan.

Ularda Sug'dning siyosiy tarixi, huquq va qonunlari, iqtisodiy va diniy e'tiqodlari xususida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Sug'd yozuvi.

Sug'dda o'g'il bolalar besh yoshga to'lgach, yozuv va hisobga o'rgatilar, so'ng-ra ular 20 yoshga kirganlarida savdo ishlarini o'rganish uchun o'zga mamlakatlarga jo'natilar edi.

Shuningdek, bu davrda **turkiy run** (ko'kturk) xati ham keng qo'llanilgan. Turkklarning bu yozuvi biri ikkinchisiga tutashib ketadigan 38–40 harflardan iborat edi. U tosh va yog'ochlarga o'yib yozishga nihoyatda qulay edi. Qadimgi *ko'kturk bitiklari* (**Kultegin** va **Bilga xoqon** bitiklari) Oltoy va Sharqiy Turkistondan tashqari, Yettisuv, Farg'ona va Zarafshon vodiylaridan topilib, o'rganilgan. Ular qabrtoshlari, sopol va metall buyumlar, yog'och hamda tanga pullarga bitilgan.

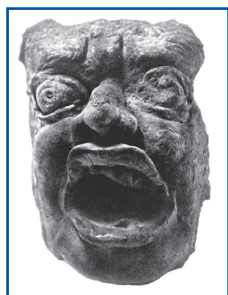

*** Ilk o'rta asrlarda yurtimizda sug'd, xorazm, toxar va turkiy run (ko'kturk) yozuvlari mavjud bo'lgan.**

Diniy e'tiqodlar

VI–VII asrlarda O'rta Osiyoda *zardush-tiylik, buddaviylik, nasroniylik, moniylik, gam* (shomoniylilik) kabi bir nechta mahalliy va boshqa o'lkalar-dan kirib kelgan dinlar mavjud bo'lgan. Aholining ko'pchiligi *zardushtiylik* diniga e'tiqod qilgan.

Samarqand viloyatining **Urgut tumani** Sug'ddagina emas, balki butun O'rta Osiyoda *nasroniylik* markazlaridan hisoblanardi.

Quva. Buddaviylik ibodatxonasidan topilgan haykalning bosh qismi.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining mafkuraviy hayotida *moniy dini* ham ancha chuqur ildiz otgan edi. Moniy dini ta'limoti bo'yicha olamning ibtidosi ikki qarama-qarshi yaratuvchi – *yorug'lik* va *ezgulik* hamda *zulmat* va *yovuzlikdan* iboratdir. **Ibodot, ro'za, sadaqa** moniy dinining arkoni hisoblangan.

Turk xoqonligining chorvador aholisi qadimdan *shomoniylilik* diniga sig'inib kelgan. Bu din jon va ruhlarga, ota-

bobolar ruhiga sigʻinish eʼtiqodini tarbiyalagan. Qadimgi turklar oʻz dinini «**qam**» deb yuritganlar. Chunki ularda «**shomon**» degan soʻz boʻlmagan. Bu din koinotni yoʻqlikdan bor qilgan *Koʻk Tangriga* eʼtiqod qiluvchi yakka xudolik dini hisoblana- di. Chorvador koʻchmanchi aholi *Koʻk Tangriga* bagʻishlangan marosimlar oʻtkazib, qurbonliklar qilishgan. Masalan, *Koʻk Tangri* sharafiga qurbonlik uchun qora qashqa ot soʻyilgan.

* **Arkon** — dindagi eng muhim vazifa, suyanchiq, maʼmuriyat

* **Qam-shomon** — *Koʻk Tangriga* sigʻinuvchi yakka xudolik dini

Sanʼat

Tasviriy sanʼatning **rassomlik** va **haykaltaroshlik** kabi bir qator tarmoqlari ravnaq topadi. Surxon vohasida **Bolaliktepa** va Zarafshon vodiysida **Panjikent**, **Varaxsha** va **Afrosiyob**, Fargʻona vodiysida **Quva** xarobalarida topib oʻrganilgan yodgorliklardan – *devoriy suratlar*, *haykallar* va *ganchkori naqshlar* oʻsha davrning yuksak sanʼat asarlaridan hisoblanadi. Devoriy tasvirlar zamonasi- ning oʻta murakkab hayoti, din-u eʼtiqodi va tashqi mamlakatlar bilan olib borilgan aloqalardan hikoya qiluvchi manbadir.

Haykaltaroshlik rivojiga ayniqsa buddaviylik dini kuchli taʼsir koʻrsatgan. Fargʻona vodiysida Quvadan hamda Qoʻrgʻontepa yaqinidagi Ajinatepadan buddaning bahaybat haykallari topilib, oʻrganildi. **Ajinatepa buddasi** haykalining boʻyi 12 metrga boradi. Bu davrda badiiy yogʻoch oʻymakorligi sanʼati ham yuqori darajada rivojlangan.

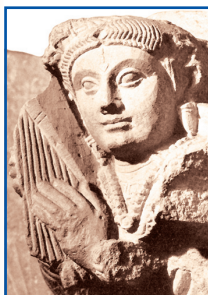
Ilk oʻrta asr ganchkorligi sanʼatining nodir yodgorligi namunalari Varaxsha topilmalari orqali tadqiq etildi. Turli xil geometrik shakllar, mevali daraxt va oʻsimliklarning oʻymakor naqshlari, ov manzarasi Buxoro hukmdorlarining Varaxshadagi qarorgohining hashamatli saroy devorlarini bezab turgan.

**Varaxsha.
Ganchkor
Humo qushi.
VI–VII asrlar.**

Musiqa san'ati

Ayritom.
Arfa (chiltor)
chalayotgan qiz.

O'rta Osiyoda *musiqa, raqs, qo'shiqchilik, qiziqchilik* va *dorbozlik* kabi san'atning turli sohalari ham rivojlangan edi. Bu davrda san'at sohasida *Buxoro qiziqchilari, Samarqand naychilari, Toshkent raqqos yigiti* va *raqqosa qizlari* bilan shuhrat topgan edi.

Choch raqqoslari ijro etgan mashhur «**Choch raqsi**» yoki doira chertmasiga imo bilan yelka uchirib tushadigan o'ynoqi «**Doira raqsi**» Xitoy a'yonlarini maftun etib, ularni hayratga solgan edi. Birgina Buxoro shahrida usta hunarmandlar tomonidan o'n turdagi cholg'u asboblari yasalgan.

1. Aholi qanday yozuvlardan foydalangan?
2. Sug'dda savodxonlikka intilish kuchli bo'lganligini nimalarda ko'rish mumkin?
3. Aholi qanday dinlarga e'tiqod qilgan?
4. Moniy dini ta'limoti, uning arkonlari nimalarda o'z ifodasini topgan?
5. VI–VII asrlardagi tasviriy san'at, musiqa va haykaltaroshlik san'ati haqida gapirib bering.

Mustaqil ish.

Darslikning matnidan foydalanib jadvalni to'ldiring.

Yozuvlari	Qaysi yozuv asosida shakllangan	San'at turlari	Qaysi hududdan topilgan
Sug'd			Panjikent
Xorazm			Varaxsha
To'xar			Afrosiyob
Ko'kturk			Quva

II B O B

O'RTA OSIYONING ARAB XALIFALIGI TOMONIDAN FATH ETILISHI. XALQ QO'ZG'OLONLARI (VII–VIII asrlar)

8-§. ISLOM DINI VA ARAB XALIFALIGI

Tayanch tushunchalar: *Islom dini; Xuroson; Movarounnahr;
Movarounnahrning fath etilishi*

Islom dinining vujudga kelishi

Qadimdan Arabiston yarimorolida arablar tarqoq holda yashardilar. VII asr boshlarida Arabistonda yagona e'tiqod asosida mamlakatni birlashtirish harakati boshlanadi. Bu buyuk e'tiqod yakka xudolikka asoslangan islom dini edi.

*** Islom — «bo'ysunish», «itoat etish», «o'zini Alloh irodasiga topshirish» degan ma'nolarni anglatadi**

Allohning rasuli (elchisi) Makka shahrida dunyoga kelgan **Muhammad** (s.a.v. – sollallohu alayhi vasallam) **binni Abdulloh** (570–632) bu harakatga rahnamolik qiladi. Islomni qabul qilib, Rasulullohga ergashgan uning izdoshlari «*muslim*» (musulmonlar) deb atalgan. Ular insonlarning Xudo oldida teng ekanini, rizq-ro'zini barchaga Yaratguvchining o'zi yetkazib berishi hamda jamiyatdagi adolatsizlik barham topishi uchun haq dinga kirish kerakligini targ'ib etadilar. Islom bayrog'i ostida **Makka** shahrida boshlangan targ'ibot **Madinaga** ko'chadi. **Muhammad** (s.a.v.) **630-yilda** arablarni yagona davlatga birlashtiradi.

Muhammad (s.a.v.) vafot etgach, uning eng yaqin safdoshi **Abu Bakr** (632–634) **xalifa** (o‘rinbosar) deb e‘lon qilinadi. Arab qabilalarining islomni qabul qilib, siyosiy jihatdan yagona hokimiyatga birlashuvida, shuningdek, jahon dinlaridan biriga aylanishida islom aqidalari, huquqiy va axloqiy me‘yorlarini o‘z ichiga qamrab olgan **Qur‘oni karim**ning ahamiyati buyuk bo‘ldi.

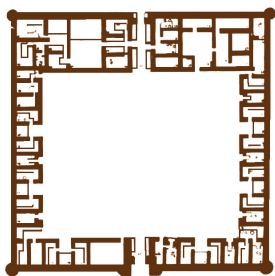
Misr, Suriya, Falastin, Iroq, Eron kabi ko‘p mamlakatlar bo‘ysundirilib, behisob o‘ljalarga ega bo‘lgandan so‘ng Arab xalifaligi harbiy yurishlarni bizning o‘lkamizga qaratdi.

651-yili arablar jangsiz **Marv** shahrini egallaydilar. So‘ngra hozirgi Afg‘onistonning shimoliy, Eronning shimoli sharqiy qismi hamda Janubiy Turkmanistondan to Amudaryogacha bo‘lgan hududlar istilo qilinadi. Arablar bu hududlarni **Xuroson** deb ataganlar. Uning markazi **Marv** shahri edi. Bu viloyatni boshqarish uchun maxsus noib tayinlanib, u Marvda turar edi. Arablar bu yerda o‘rnashib olgach, Amudaryodan shimolda joylashgan boy viloyatlarni zabt etishga tayyorgarlik ko‘radilar. Bu yerlarni arablar **Movarounnahr**, ya‘ni «*daryoning narigi tomoni*» deb atadilar.

**Movarounnahr
tomon yurishlar**

Arablar Movarounnahrda dastlab uni bosib olish uchun emas, balki Islom dini ni yoyish jihatdan tayyorgarlik ko‘rish, mahalliy hukmdorlarni sinash maqsadida yurish qiladilar. Movarounnahrda ilk bor hujumlar **654-yilda Maymurg‘** va **667-yilda Chag‘oniyondan** boshlanadi.

Manbalarda qayd etilishicha, bu davrda Xorazm arablar tomonidan ikki marotaba talon-toroj etilgan.

**Poykand. Rabod
chizmasi (rejasi).**
VII asr.

*Narshaxi*ning yozishicha, 673-yilning kuzida xalifa **Muoviya I** (661–680) farmoni bilan **Ubaydulloh ibn Ziyod** Amudaryodan kechib o‘tib, Buxoro hududiga bostirib kiradi. **Poykand** va **Romitonni** egallab, Buxoro hukmdori qo‘shinlarini yengadi va o‘z foydasiga sulh tuzib, bir lak (yuz ming) dirham hajmida tovon undiradi. Tovondan tashqari arablar to‘rt ming asir, qurol, kiyim-kechak, oltin va kumush buyumlardan iborat ko‘p

o'ljalar bilan Marvga qaytadilar. Yo'l-yo'lakay arablar Termiz shahrini egallaydilar.

*** Arab xalifaligi – barcha hokimiyat Muhammad (s.a.v.)-ning o'rinbosarlari (xalifalar) qo'lida to'plangan davlat**

Movarounnahrning zabt etilishi

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr hududini to'liq bosib olishga kirishadilar. **704-yilda Qutayba ibn Muslim** Xurosonga noib qilib tayinlanadi. Qutayba harbiy yurishni **705-yilda** Balx viloyati atroflarini zabt etishdan boshlaydi. Tez orada Chag'oniyn hokimi jangsiz taslim bo'ladi. **707-yilda** Qutayba katta qo'shin bilan **Poykandni** qamalga oladi. *50 kunlik* qamal natijasida Poykand egallanib, qo'lida qurol tutishga qodir bo'lgan barcha erkak zoti qirib tashlanadi, shahar esa vayron etiladi. So'ngra Qutayba qo'shini Buxoro tomonga yo'l olgan. *Narshaxiyning yozishicha*, Buxorxudotlar hokimiyati hududi 12 ta yirik qo'rg'on va ayrim shaharlardan iborat edi. Bu davrda vohada hukmdor xoqonining tojdor tasviri ostida «*Buxorxudot*» degan yozuv bilan zarb etilgan kumush dirham muomalada bo'lgan. Davlatni **Tug'shoda** (692–724) boshqargan. Buxoroliklar har yili xalifalikka boj to'lashga, ularining yarmini arablar-ga bo'shatib berishga majbur etiladi.

Qutayba Buxoro shahrining markazida joylashgan zardustiylar ibodatxonasini jome masjidiga aylantirdi, sug'diy yozuvda bitilgan asarlarni yo'qotdi. Mahalliy aholini islom diniga kiritishga harakat qildi. Shu maqsadda masjidga kelib ibodat qiluvchilar uchun hatto 2 dirhamdan pul hadya etishni joriy etdi.

710-yilda Qutayba **Naxshab** va **Keshni** bosib olib, Samarqandga hujum boshlash uchun tayyorgarlik ko'radi. Biroq Xorazmda boshlangan ichki ziddiyatlar oqibatida yuzaga kelgan qulay fursat Qutaybani Sug'd yurishini kechiktirib, Xorazmga qo'shin tortishga jalb etadi. Negaki, Xorazm shohi **Chag'on** ukasi **Hurzod** boshliq xalq qo'zg'olonidan qo'rqib, **711-yilda** Qutaybaga yordam so'rab murojaat qiladi. Hur-

Buxorxudotlar dirhami. VIII asr.

zod garchi dushman qo‘li bilan tor-mor qilinib o‘ldirilsa hamki, Xorazmshoh bundan o‘z mustaqilligini yo‘qotib, arablarga boj to‘lashga majbur bo‘ldi. Uning qo‘shini esa Qutaybaning harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur etiladi.

Qutayba fathidan so‘ng **Xorazm** diyori *shimoliy* va *janubiy* qismlarga ajralib ketgan. Uning shimoliy qismi **Gurganj** (Ko‘hna Urganch) miri, janubiy qismi esa **Xorazmshoh** tomonidan boshqarilgan. Ularning har ikkisi ham xalifalikka bevosita bo‘ysunib, har qaysisi alohida-alohida xiroj to‘lagan.

712-yilda Qutayba qo‘shinlari **Samarqandga** tashlanadi. Bu davrda ixshid **Tarxun** taxtdan tushirilib, uning o‘rniga **G‘urak** (710–737) Sug‘dga podsho qilib ko‘tarilgan edi. G‘urak arablarga qarshi kurash olib bordi. Kuchlar teng bo‘lmaganligi oqibatida Samarqand taslim bo‘ladi. G‘urak bilan Qutayba o‘rtasida sulh tuzilib, arablarga bir yo‘la 2 ming, yiliga esa 200 ming dirham hisobida boj to‘lash, 30 ming nafar odam berish, shaharda bironta ham askar saqlamaslik, ichki shaharni arablarga bo‘shatib berish, masjid bino qilish kabi shartlarni bajarishga majbur etiladi. Bularning evaziga Qutayba G‘urakni *Samarqand*, *Kesh* va *Naxshabga* hokim qilib tayin etadi. Shunday qilib u xalifalikka qaram bo‘lib qoladi.

* **Narshaxiy (899–959) – tarixchi olim. Buxoroning Narshax qishlog‘ida tug‘ilgan. «Buxoro tarixi» nomli asarini yozib qoldirgan**

* **Amir (arabcha – «amr qiluvchi», «boshliq», «hokim»)** – lashkarboshi, hokim, bek. Arab xalifaligining dastlabki xalifalari va umaviylar davrida alohida qo‘shin qo‘mondonlari amir deb atalib, ular odatda zabt etilgan viloyatlarga noib etib tayinlanganlar

* **Fath (arabcha) – «egallash», «zabt etish», «bosib olish» ma’nosini beradi**

Choch va Farg‘onaning zabt etilishi

713-yilda Qutayba qo‘shinining bir qismi **Choch viloyatiga**, o‘zi boshliq asosiy kuch esa **Farg‘ona vodiysi** tomon yo‘l oladi. Choch vohasi bosib olinib, uning bosh shahri **Madinat ash-Shosh**, juda ko‘p qal’a va qo‘rg‘onlar hamda qishloqlarga o‘t qo‘yilib vayron etiladi.

715-yilning boshida esa Farg‘ona vodiysini uzil-kesil egallab, **Qoshg‘argacha** kirib boradi. Hamma viloyatlarga arablardan *amirlar* tayinlanadi. Lekin Qutayba xalifa **Sulaymonga** qarshi isyon ko‘targani oqibatida Farg‘onada arab askarlari tomonidan o‘ldiriladi.

1. Islom dini qanday vujudga kelganligi haqida gapirib bering.
2. Arablar Movarounnahrni zabt etishdan qanday maqsadlarni ko‘zlagan edilar?
3. Poykand qamali va uning bo‘ysundirilishi haqida gapirib bering.
4. Buxoroning zabt etilishi va aholining islomga kiritilishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Xorazm xalifalikka qanday tobe etildi?

9-§. MOVAROUNNAHR FATH ETILISHINING IQTISODIY VA MA’NAViy OQIBATLARI

Tayanch tushunchalar: *Fath oqibatlari; Soliqlar; Islomga da’vat*

Iqtisodiy oqibatlar

Xalifalik o‘lkani zabt etish jarayonida uning deyarli barcha obod dehqonchilik vohalarini oyoqosti qilib, juda ko‘p shahar va qishloqlarga o‘t qo‘yib vayron etdi. Suv inshootlari buzib tashlandi. Ekin maydonlari suvsizlikdan qurib qoldi. Zabt etilgan shahar va qishloq aholisidan oltin, kumush, qimmatbaho buyumlar va ko‘plab qurol-yarog‘lar tortib olindi. Sulh tuzishga majbur bo‘lgan **Buxoro, Poykand, Sug‘d** hukmdorlaridan katta miqdorda boj-u tovonlar undirib olindi. Xalifalik qo‘shinlariga minglab nafar mahalliy yigitlarni jalb etdilar.

Istilochilar harbiy kuchga tayanib, aholidan turli soliqlar undirib, aholini xilma-xil jamoa ishlariga safarbar etadilar. **Marv, Poykand, Buxoro** va **Samarqand** kabi shaharlarda shahriston yoki undagi xonadonlarning qoq yarmi arablar va ular bilan birga kelgan ajamlar (eronliklar)ga bo‘shatib beriladi. «*Xiroj*», «*ushr*», «*zakot*», «*jiz’ya*» kabi soliqlar joriy etiladi.

Islomga da’vat etish

Arablar Movarounnahrda o‘rnatilgan siyosiy hokimiyatni mustahkamlash va uning barqarorligini ta‘minlash uchun islom dinini da’vat etishga, aholi o‘rtasida islomni yoyishga alo-

- * Jiz'ya – Islomni qabul qilmagan aholidan olinadigan jon solig'i
- * Zakot – mol-mulkning $1/40$ qismi hajmida olingan soliq
- * Xiroj – hosilning $1/3$ qismi hajmida olinadigan yer solig'i
- * Ushr – idora ishlari uchun daromadning $1/10$ hajmi hisobida olinadigan soliq

hida ahamiyat berdilar. Shu boisdan ular shu davrgacha Movarounnahrda mavjud bo'lgan dinlarga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Ibodatxonalar vayron etilib, ularning o'rniga jome masjidlar bino qilinadi.

Aholini islomlashtirish yo'llari

Islom dinini qabul qilib, musulmon bo'lgan mahalliy aholi vakillari dastlabki yillarda xiroj va jiz'ya soliqlaridan ozod etilgan. Islomni qabul qilmaganlardan esa jon solig'i – *jiz'ya* undirilib olingan. Soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan kishilarning, bo'yinlariga «*qarzdor*» deb yozilgan taxtacha osib qo'yilardi. Bunday tadbir va choralar, Movarounnahr aholisi o'rtasida islom dinining tez tarqalishiga yordam beradi. Biroq shunday bo'lsa-da, islomni qabul qilgan aholining ko'pchiligi nomigagina musulmon bo'lib, uzoq vaqtlargacha pinhona o'z dini va e'tiqodlariga sodiqligicha qolavergan.

Xalifalik tomonidan Movarounnahrning bosib olinishi oqibatida mahalliy xalqning urf-odati, dini va e'tiqodi, madaniyati poymol etildi. Mahalliy sug'd yozuvida bitilgan diniy va ma'rifiy kitoblarni, ilmiy asarlarni va qimmatli hujjatlarni hamda sanamlarni gulxanlarda yoqib, yo'q qilib tashlaydilar. Quvadagi budda ibodatxonasi haykallarning parchalab tashlangani, Afrosiyob saroy devorlariga solingan suratlardagi odam rasmlarining ko'zlari o'yilib, bo'yinlariga qilich bilan chizib yuborilganligi bunga yaqqol misoldir.

1. Mahalliy aholini islomga kirgizishda xalifalik qanday yo'llardan foydalandi?
2. Xalifalik Movarounnahrda qanday soliqlar joriy etdi?
3. Istilo mahalliy madaniyatga qanday ta'sir ko'rsatdi?
4. Xalifalik istilosi qanday oqibatlarga olib keldi?

10-§. XALIFALIKKA QARSHI XALQ HARAKATLARI

Tayanch tushunchalar: *Xalq noroziligi; G'urak va Divashtich qo'zg'olonlari; Moliyaviy islohot; Umaviylar*

Qo'zg'olonning sabablari

Xalifalikning talonchilik siyosati mahalliy xalqni barcha haq-huquqlardan mahrum etdi. Madaniyatning oyoqosti qilinishi, arab tili, yozuvi va xalifalik qonun-qoidalarining zo'rlik bilan joriy etilishi natijasida mahalliy xalq orasida norozilik tobora kuchayib, qo'zg'olonlar ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Xalifa **Umar ibn Abdulaziz** (717–719) murakkab vaziyatni hisobga olib, bo'ysundirilgan yerli xalqlar bilan kelishish siyosatini amalga oshirishga majbur bo'ldi. U *yangi yerlarni bundan buyon zabt etishni to'xtatish* hamda *moliyaviy islohot* o'tkazish to'g'risida farmon berdi.

Bunga binoan musulmon arablar bilan bir qatorda islomni yangi qabul qilgan mahalliy xalqlardan *xiroj* va *jiz'ya* soliqlarini olish bekor qilindi. Biroq Movarounnahr zodagonlarining ko'pchiligi o'zini haqiqiy musulmon deb hisoblab, soliq to'lamay qo'yadi. So'ngra xalifalik ma'muriyati bir yo'la hammadan *jiz'ya* olish haqida buyruq beradi. Natijada Movarounnahrda yoppasiga islomdan chiqish va eski dinlarga qaytish boshlanadi. Buning oqibatida mahalliy mulkdorlar bilan arab ma'muriyati o'rtasida ziddiyat keskinlashib, butun mamlakatda bosqinchilarga qarshi xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi.

Qo'zg'olonlarning boshlanishi

Bunday qo'zg'olonlardan biri **720-yilda** Sug'dda boshlandi. Qo'zg'olonga *Sug'd ixshidi G'urak* va *Panjikent hokimi Divashtich* boshchilik qiladilar.

Sug'dliklarga yordam berish uchun **Yettisuvdan** turk lashkarlari keladi. Sug'ddagi barcha hokimliklar aholisi ko'tariladi. Qo'zg'olonchilarning birlashgan kuchlari arablarga qattiq zarba beradilar. Faqat ayrim shahar va qal'alar ichida qurshovda qolgan arab istilochilari katta o'lpon va e'tiborli vakillarini qo'zg'olonchilar ixtiyoriga garovga berish bilan jon saqlaydilar.

* **Islohot** — mavjud tartibni o'zgartirish

* **Farmon** — qonun kuchiga ega bo'lgan buyruq

721-yilda Said Xaroshiy Xurosonga noib qilib tayinlandi. Unga sug'dliklar qo'zg'olonini bostirish va ularni islomga qaytarish vazifasi topshiriladi. **Xo'janda** bo'lib o'tgan jangda qo'zg'olonchilar yengiladi. Said Xaroshiy Movarounnahr shahar va qishloqlarida jazo choralarini kuchaytiradi. Biroq qo'zg'olonni to'la bostirishga erisha olmaydi.

**Qo'zg'olonchilarga
yon berilishi**

Movarounnahr aholisini tinchlantirish va arablar hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xuroson noibi **Ashros** islom dini qabul qilganlardan *xiroj* va *jiz'ya* soliqlarini olmaslikka qaror qiladi. Bu aholini tinchlantirishga qaratilgan vaqtinchalik tadbir edi. Zodagon dehqonlarning ko'pi o'z chokarlari va kadivarlari bilan islomni qaytadan qabul qilib, arablar tomoniga o'tadilar.

Xurosonning yangi noibi **Nasr ibn Sayyor** (738–748) mamakatda o'z mavqeyini mustahkamlab olish maqsadida *moliya islohoti* o'tkazadi. Islomni yangi qabul qilgan kishilar *jiz'yadan* ozod etildi. Barcha musulmonlar huquq jihatdan tenglashtiriladi, yer egasining e'tiqodidan qat'i nazar ularning xiroj to'lashi shart qilib qo'yiladi.

Oliy martabali arab lashkarboshilari bilan mulkdor dehqonlar o'rtasidagi qon-qarindoshlik aloqalari o'rnatiladi. Ayni vaqtda o'zi ham namuna ko'rsatib, Buxorxudotning qiziga uylanadi. Bunday siyosat natijasida arablar bilan mahalliy zodagonlar o'rtasida ma'lum darajada ittifoq yuzaga kela boshladi. Ammo bu ozodlik yo'lida olib borilayotgan xalq harakatlariga barham bera olmaydi. Movarounnahr xalifalikdagi eng notinch va isyonkor o'lkalardan biri bo'lib qolaveradi.

VIII asrning 40-yillarida xalifalikda toj-u taxt uchun kurash kuchayadi. Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning amakisi Abbosning evarasi **Muhammad ibn Ali** xalifalik uchun kurash boshlaydi. *Umaviylar* Muhammad (s.a.v.) avlodini qirib tashlashda ayblangan edi. Shu tariqa xalifalikda umaviylar hukmronligini ag'darib tashlash uchun keskin harakat boshlanib ketdi.

1. Xalifalik bosqinlariga qarshi qo'zg'olon sabablarini ayting.
2. Sug'd qo'zg'oloni va uning natijalari haqida gapirib bering.
3. Qo'zg'olonlar oqibatida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
4. Arab xalifaligida siyosiy vaziyatning keskinlashuviga olib kelgan omillarni qayd eting.

11-§. ABBOSIYLAR DAVRIDA XUROSON VA MOVAROUNNAHR. ABU MUSLIM QO‘ZG‘OLONI

Tayanch tushunchalar: *Zulmning kuchayishi;*
Abu Muslim targ‘iboti; Abu Muslim qo‘zg‘oloni; Abbosiylar

Xalq noroziligining kuchayishi

Umaviylarga qarshi umumiy norozilik, ayniqsa, xalifa **Marvon II** (744–750) hukmronlik qilgan davrda nihoyatda kuchaydi. Bunga xiroj solig‘i miqdorining oshirib yuborilgani hamda aholining muttasil hasharlarga majburan jalb etilishi sabab bo‘ladi. Umaviylarga qarshi kurashga da‘vat qilish uchun abbosiylar turli viloyatlarga ko‘plab targ‘ibotchilar yuboradilar. Shunday targ‘ibotchilardan biri kufalik **Abu Muslim** edi.

746-yilda u Xurosonga keladi. Abu Muslim Xuroson aholisiga murojaat qilib, payg‘ambar (s.a.v.) avlodlarini quvvatlashga chaqiradi.

Qo‘zg‘olonchilarning to‘planishi

Dastlab arab zodagonlari, so‘ngra mahalliy dehqonlar Abu Muslimni qo‘llab-quvvatlaydilar. Umaviylarga qarshi tashviqotning sadosi tez orada Xuroson, Movarounnahr va Toxariston viloyatlariga keng tarqaladi. Go‘yo mamlakat aholisining barcha katta-kichigi xalifalikka qarshi qo‘zg‘algandek bo‘ladi. Qo‘shin avval Abu Muslim qarorgohi **Moxuvon** qal‘asida to‘planadi. Abu Muslim qo‘shiniga kelib qo‘shilgan kishilar ro‘yxatga olinib, ularga avval uch, so‘ngra esa besh dirhamdan maosh to‘lanadi. Qizig‘i shundaki, ro‘yxatdan o‘tgan kishilarning katta qismi har tomondan kelgan qullardan iborat edi. Bu davrda ham qullar aholi o‘rtasida eng quyi tabaqa hisoblanib, ular bilan bir safda turish boshqa tabaqa vakillariga or tuyulishini hisobga olib, Abu Muslim qullar uchun **Shavval** qishlog‘ida maxsus joy tashkil ettiradi va ularga **Dovud** ismli targ‘ibotchini boshliq qilib tayinlaydi.

Qo‘zg‘olonchilarning maqsadi

Qo‘zg‘olonchilar safida arab zodagonlari, Movarounnahr va Xurosonning mahalliy mulkdor dehqonlari, xalifalik sharqidagi mazlum aholi, shahar hunarmandlari va qishloq kadivarlari hamda qullar bor edi. Bularning maqsadlari ham har xil edi. Arab zodagonlari hokimiyatni abbosiylarga olib berib, mamlakatda o‘z

mavqelarini ko'tarmoqchi edilar. Mahalliy mulkdorlar siyosiy jihatdan arablar bilan tenglashish va iloji topilsa, mamlakatni xalifalikdan ajratib, uni mustaqil idora qilishni maqsad qilib olgan edilar.

Mehnat ahli umaviylarning zulmi, og'ir soliqlar va uzluk-siz majburiy hasharlardan, qullar esa qullik kishanlaridan qutulish orzusida edilar. Bu ezgu umidni ro'yobga chiqarish uchun zulmkorlarga qarshi kurashish yo'liga astoydil otlangan edilar. Qo'zg'olonchilarning deyarli barchasi qora libos kiyib olgan edilar. Avvalo, qora kiyim motam ramzi, qolaversa, zabardast kuch bayrog'i hamda shiddatli janglarda qo'zg'olonchilarni umaviy harbiylardan ajratib turadigan belgini anglatgan.

Qo'zg'olonning boshlanishi

747-yilda Abu Muslim aholini umaviylarga qarshi kurashda da'vat etadi.

748-yilning boshida esa Abu Muslim Xurosonning poytaxti Marv shahrini egallaydi. Xalifa Marvon o'z ixtiyoridagi barcha harbiy kuchlarni qo'zg'olonchilarga qarshi safarbar qilsa-da, ammo umaviylar hokimiyatini saqlab qola olmaydi.

749-yilda Abu Muslim boshliq qo'zg'olonchilar xalifalikning markaziy viloyatlari tomon yo'l oladilar. Poytaxt qo'lga kiritilib, xalifa **Marvon II** taxtdan ag'dariladi. Uning o'rniga abbosiylar xonadonidan bo'lgan **Abul Abbos Saffoh** (750–754) xalifalik taxtiga ko'tariladi. Joylarda umaviylar xonadonining vakillari va yaqinlari qirib tashlanadi. Shunday qilib, Arab xalifaligida davlat hokimiyati *abbosiylar* qo'lga o'tadi.

Abbosiylar davrida Movarounnahr

Abbosiylarning xalifalik taxtiga chiqishi mehnatkash aholiga hech qanday yengillik keltirmagan. Abu Muslim vositasida abbosiylar tomonidan xalq ommasiga berilgan va'dalardan birortasi ham amalga oshmadi. Abu Muslim Bag'dodda davlat va harbiy kuchlarning yuqori lavozimiga tayinlanadi. Biroq abbosiylar uning xalq orasidagi obro'yining tobora ortib borishiga xayrixoh emas edilar. Oqibat Abu Muslim poytaxtdan uzoqlashtirilib, Xuroson va Movarounnahrqa noib qilib yuboriladi.

Mehnatkash aholi o'rtasida abbosiylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarish kayfiyati paydo bo'ladi. Bunday qo'zg'olonlardan biri

750-yilda Buxoroda sodir bo'ldi. Abu Muslim mahalliy kuchlar yordami bilan qo'zg'olonni arang bostirdi.

Movarounnahrda ichki ziddiyatdan foydalanib, Xitoy imperatorining qo'shinlari Turkistonga bostirib kiradi. Abu Muslim tomonidan **Ziyod ibn Solih** boshchiligidagi yuborilgan arab va sug'd, shuningdek, turklardan iborat harbiy kuch **751-yilda** Talos vodiysida Xitoy qo'shinlariga zarba berib, ularni mamlakat hududidan quvib chiqaradi.

Abu Muslim sidqidildan xizmat qilgan bo'lsa-da, ammo abbosiylar hukmdorlar unga ishonmas edilar. **755-yilda** qurolsiz va yolg'iz saroyga tashrif buyurgan Abu Muslim xalifa buyrug'iga binoan o'ldiriladi. Abu Muslimning o'ldirilishi xalifalik sharqida, ayniqsa, Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakatlarining avj olib ketishiga bahona bo'ladi.

*** Abu Muslim boshchiligidagi qo'zg'olon 747–749-yillarda Xuroson va Movarounnahrda bo'lib o'tdi. Qo'zg'olon natijasida xalifalikda umaviylar hokimiyatdan ag'darilib, abbosiylar sulolasi hokimiyatga keldi.**

1. Nega xalifalikda umaviylarga qarshi xalq noroziligi vujudga keldi?
2. Abu Muslim qo'zg'olonida ishtirok etgan turli tabaqa vakillarining maqsadlarini taqqoslang.
3. Abu Muslim qo'zg'oloni qanday oqibatlariga olib keldi?
4. Abbosiylar hokimiyat tepasiga kelgach, Movarounnahrda ahvol qanday o'zgardi?

12-§. «OQ KIYIMLILAR» QO'ZG'OLONI

Tayanch tushunchalar: «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni; *Muqanna; Rofe ibn Lays*

«Oq kiyimlilar»

769–783-yillarda Movarounnahrda juda katta xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tgan. Qo'zg'olonchilar oq libos kiyganlari uchun tarixda u «**Oq kiyimlilar**» qo'zg'oloni nomi bilan tilga olinadi. Bu harakatning rahbari **Muqanna** deb atalmish **Hoshim ibn Hakim** ismli hunarmand

bo'lgan. U Marv shahri yaqinidagi *Koza qishlog'*ida tug'ilgan. U boshi va yuziga ko'k parda tutib yurgan. Shuning uchun ham uni «Muqanna», ya'ni «Niqobdor» laqabi bilan atashgan. Muqanna yoshlik chog'ida *kudungarlik* (matolarga ohor beruvchi) kasbi bilan shug'ullangan. U savodli, aqlli va tadbirkor bo'lgan. Xurosonda *sarxanglik* (kichik lashkarboshi)dan vazirlik darajasigacha ko'tarilgan. U *Mazdak g'oyalariga* asoslangan ijtimoiy tenglik va erkin hayotga da'vat etuvchi ta'limotni targ'ib etgan. Muqanna Xuroson amirining isyonida qatnashib, payg'ambarlik da'vosini qilgani uchun zindonga tashlangan, so'ngra qochib Marvga kelgach, atrofiga o'z tarafdorlarini to'plagan. Ajnabiylar hukmronligi va zulmiga qarshi qo'zg'alishga da'vat qilib, Movarounnahr viloyatlariga targ'ibotchilarni yuborgan. Uning targ'iboti **Naxshab** va **Kesh** shaharlarida yaxshi samara beradi. «*Oq kiyimlilar*»ning safi tobora kengayib boradi. Ularga bevosita rahbarlik qilish maqsadida Muqanna Sug'd tomon o'tlanadi. Uni Marvdan Sug'dga o'tkazmaslik uchun arab ma'murlari ta'qibni kuchaytiradilar. Amudaryo sohilini suvoriylardan iborat katta harbiy kuch kecha-yu kunduz muttasil qo'riqlab turadi.

- * **Kudungar — matoga ohor beruvchi**
- * **Sarxang — kichik lashkarboshi**
- * **Mazdak ibn Hamdodon (470–529-yy.) — Eronning bosh kohini. U dunyoning barcha boyliklari odamlarga teng taqsimlanishi tarafdori bo'lgan va buni zo'rlik yo'li bilan amalga oshirishni yoqlab chiqqan**

Qo'zg'olonning boshlanishi

Muqanna Movarounnahrda yo'l oladi va o'z yaqinlari bilan Amudaryoning o'ng qirg'og'iga o'tib, Naxshab va Kesh shahriga yetib boradi. Kesh yaqinida tog' tepasiga bino qilingan **Som qal'asini** o'z qarorgohiga aylantiradi. Ko'pgina qishloqlarning kadivarlari, shahar hunarmandlari va ayrim mulkdor dehqonlar unga ergashadilar. Tez orada butun Qashqadaryo vohasi «*Oq kiyimlilar*» qo'liga o'tadi. Natijada «*Oq kiyimlilar*» harakati kengayib, katta xalq qo'zg'oloniga aylanadi. U ayniqsa Movarounnahrning markazi Sug'dda avj olib, **Eloq** (Ohangaron) vodiysi va **Shoshga** ham o'zining ta'sirini o'tkazadi. Qo'zg'olonda turli tabaqalar qatnashadi.

«Oq kiyimlilar» qoʻzgʻoloniga zarba berish uchun xalifa Mansur **775-yilda Jabroil ibn Yahyo** boshliq katta harbiy

Narshaxdagi qo‘zg‘olon bostirilgach, arablar asosiy kuchni Samarqand va Keshda tashlaydilar.

XORAZM DENGIZI

X O R A Z M

Kat

Jeyhun

MOVAROUNNAHR

Soyun

SHOSH

Binkat

Elok

Narshax

Buxoro

SUG'D

Samarqand

Naxshab

Kesh

CHAG'ONIYON

Termiz

Tayan

Mary

Marvirud

X U R O S O N

Nishapur

776-y.

775-y.

Qo'z'olon markazlari
 Qo'z'olon ko'tarilgan markazlar
 "Oq kiyimlilar"ning arablarga zarbasi
 Qo'z'olonchilarga o'tgan yerlar
 Qo'z'olonchilarga qarshi zarbalar markazi

«Oq kiyimlilar» va turkiy qabilalar Samarqandda arablarga qarshi *ikki yil* jang qiladilar. Nihoyat qo'zg'olonchilar yengilib, Samarqand taslim bo'ladi.

«Oq kiyimlilar»ning yengilishi

Narshax va Samarqandda «Oq kiyimlilar» yengilgach, mahalliy mulkdor tabaqa vakillari arablarga yordam bera boshlaydilar. Kurashning oxirgi bosqichi **Kesh vodiysida** bo'lib o'tadi. **783-yilda** Muqannaning Som qal'asidagi qarorgohi qamalga olinadi. Uzoq davom etgan qamaldan so'ng kurashdan tinkasi qurigan muqannachilar taslim bo'ladilar. Istilochilarga taslim bo'lishni istamagan Muqanna o'zini yonib turgan tandirga tashlab halok bo'ladi.

Qo'zg'olonning yengilish sabablari

«Oq kiyimlilar» uyushqoqlik bilan harakat qila olmaganlar. Bu omil qo'zg'olon yengilishining asosiy sababi bo'ldi. Ikkinchidan, xalq harakatining ommalashib ketishidan cho'chigan mahalliy mulkdorlar birin-ketin arablar tomoniga o'tib ketganlar. Uchinchidan, qo'zg'olonning uzoq davom etganligi mehnatkashlarni holdan toydirgan.

Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, istilochilarga qarshi mahalliy xalq harakati uzil-kesil to'xtab qolmadi. **806-yilda Rofe ibn Lays** boshchiligidagi xalifalikka qarshi yana qo'zg'olon ko'tariladi. Qo'zg'olon Samarqanddan boshlanib **Shosh, Farg'ona, Buxoro, Naxshab va Xorazm** viloyatlariga tarqalgan. Tez orada mazkur viloyatlar xalifalik qo'lidan ketadi. Xuroson noibi **Ma'mun** dehqonlardan bo'lgan *Somonxudot*ning nabiralari: **Nuh, Ahmad** va **Yahyolardan** iltimos qilib, ulardan yordam so'raydi. Ular **Rofe ibn Laysni** qo'lga olib, uni xalifaga taslim bo'lishga majbur qiladilar. Shu tariqa navbatdagi xalq harakati ham bostiriladi.

Mahalliy xalqlarning istilochilarga qarshi kurashlari behuda ketmadi. Asta-sekin xalifalikning hukmronligi zaiflasha bordi. Bu hol Movarounnahr aholisining ozodlikka erishuvini tezlash-tirdi.

1. «Oq kiyimlilar» qo'zg'olonining sabablarini qayd eting.
2. Qo'zg'olonning borishi haqida so'zlab bering.
3. Qo'zg'olonchilar nima uchun yengildi?
4. Muqanna rahnamoligini baholang.

III B O B

MOVAROUNNAHRDA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

13-§. XALIFALIKNING ZAIFLASHUVI, MUSTAQIL DAVLATLARNING SHAKLLANA BOSHLAGHI

Tayanch tushunchalar: *Qarluqlar; O'g'uzlar; Qoraxoniylar; Tohiriylar; Davlat boshqaruvi*

Xalifalikning zaiflashuvi

VIII asr oxiri – IX asr boshlarida Arab xalifaligi og'ir siyosiy tanglikka uchradi. Bo'ysundirilgan xalqlarni itoatda tutib turish arablar uchun tobora qiyin bo'lib qoldi. Movarounnahr va Xuroson aholisining tez-tez qo'zg'olon ko'tarib turishi, uzluksiz davom etgan o'zaro urush va ichki ziddiyatlar Arab xalifaligi hokimiyatini zaiflashtirdi. Bu esa mustaqil davlatlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Movarounnahrning shimoliy va shimoli sharqiy hududlaridagi hali xalifalikka bo'ysundirilmagan chegaradosh yerlarda bir nechta davlatlar tashkil topdi. Ulardan biri Qarluqlar davlatidir.

Qarluqlar davlati

Qadimda *Oltoyning g'arbida*, so'ngra *Irish daryosining o'rta oqimida* yashagan qarluqlar qadimiy turkiy qabilalardan hisoblangan. VI–VII asrlarda ular Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. VIII asr o'rtalarida *Yettisuv o'lkasida* **Qarluqlar davlati** tashkil topdi. Bu davlatning poytaxti *Chu daryosidan shimolroqda* joylashgan **Suyob** shahri edi. Qarluqlar davlati hukmdori «yabg'u» yoki «jabg'u» deb yuritilgan.

X asr o'rtalariga borganda qarluqlarning kattagina qismi musulmon bo'lgan. Bu davrda bir nechta shaharlarda jome masjidlar bino qilingan.

Qarluqlar davlati shimol va sharqdan *Elsuvi daryosi* vodiysigacha, **chigil qabilasi** yaylovlarigacha; g'arbdan **o'g'uz yurti** va *Farg'ona vodiysi*; janubda esa **yag'molar** vohasi va *Sharqiy Turkiston* bilan chegaralangan. Bu diyorda poytaxtdan tashqari **Jo'l, Navkat, Karmankat, Yor** kabi shaharlar va qator qishloqlar qad ko'targan. Aholi *qo'ychilik*, tog' jilg'alari bo'y-larida esa *dehqonchilik* bilan shug'ullangan. Sharqiy Turkiston va Movarounnahr bilan savdo-sotiq olib borilgan. Chetga asosan jun va junli mahsulotlar: *gilam, sholcha, namat* kabilar olib chiqilgan.

X asrda qarluqlar Movarounnahrning shimoliy hududlarini egallagach, Shosh atrofi va Farg'ona hamda Zarafshon vodiylariga kelib o'rtnashganlar. Keyinchalik o'troq tarzda yashaydigan mahalliy aholiya singib ketganlar.

*** Qarluqlar – turkiy qabilalardan biri. Dastlab Oltoyning g'arbida, so'ngra Irtish daryosining o'rta oqimida yashagan.**

*** VIII asr o'rtalarida Qarluqlar davlati Yettisuv o'lkasida tashkil topdi. Poytaxti Suyob shahri bo'lgan.**

O'g'uzlar

Turk xoqonligi hukmronligi davrida o'g'uzlar uning tarkibida bo'lgan. Turk xoqonligi yemirilgach, o'g'uzlarning kattagina qismi *Sirdaryo havzasi* hamda *Orol dengizi bo'yida* muqim o'rtnashib olganlar. Ular **IX asr oxiri va X asr boshida O'g'uzlar davlatiga** asos soladilar.

Sirdaryo quyi oqimi bo'yidagi **Yangikent** shahri O'g'uzlar davlatining poytaxti bo'lgan. **X asrdan** boshlab o'g'uzlar islom dinini qabul qiladilar.

X asrning birinchi choragida O'g'uzlar davlati shimoli sharqdan qo'zg'algan *qipchoqlar* tomonidan qaqshatqich zarbaga uchrab, bo'linib ketadilar. Ular o'z yurtini tark etib, bir qismi g'arbga, *Shimoliy Kavkaz* dashtlariga borib o'rtnashadi. Ularning ikkinchi qismi esa avval *Movarounnahr*ga kirib boradi va undan janubi g'arbga siljib, yangi sulola – *saljuqiylar* boshchiligida *Old Osiyo* mamlakatlarini istilo qilishga kirishadi.

* O'g'uzlar – O'rta Osiyoda yashagan turkiy qabila.
IX asr oxiri va X asr boshida O'g'uzlar davlati Sirdar-
yo havzasi hamda Orol dengizi bo'yida tashkil topdi.
Poytaxti Yangikent shahri bo'lgan

Bu ikki turkiy davlat faqat Movarounnahrninggina emas, balki butun O'rta Sharq hamda Old Osiyo aholisining siyosiy hayotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bu davlatlarning aholisi shu hududda yashovchi xalqlarning etnik tarixiga ta'sir qildi. Masalan: *qarluqlar* o'zbek va tojiklarning, *o'g'uzlar* turkman, ozarbayjon, qoraqalpoqlarning etnogenezida muhim rol o'ynadi.

Tohiriylar davlati

VIII asr oxiri – IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat abbosiylarni Movarounnahr va Xurosonda olib borilayotgan siyosatni o'zgartirishga majbur etdi. Mahalliy zodagonlar Movarounnahr va Xurosonni nafaqat o'z tasarruflariga o'tkazib oldilar, balki xalifalik markazida ham hokimiyatni boshqarishda tobora ko'proq rol o'ynaydigan bo'lib qoladilar. Bunga, ayniqsa, xalifa **Horun ar-Rashid** (786–809) vafotidan so'ng uning o'g'illari **Ma'mun** bilan **Amin** o'rtasida **809–813-yillarda** taxt uchun bo'lgan kurash katta yo'l ochib berdi.

Xalifalikning markaziy qismidagi arablar Aminni xalifalik taxtiga ko'taradilar. Bundan norozi bo'lgan Ma'mun ukasi Aminga qarshi kurash boshlaydi. Hirot viloyatining zodagonlaridan **Tohir ibn Husayn** boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdorlari unga yordam beradilar. **813-yilda** ular Bag'dodga yurish qiladilar. Poytaxt qo'lga kiritilib, Ma'mun xalifalik taxtiga o'tiradi. Buning evaziga Tohir **821-yilda Xuroson va Movarounnahr noibi** etib tayinlanadi. Shuningdek, Ma'mun Movarounnahr zodagonlarining ham yordamini unutmadi. *Somonxudot*ning nabi-ralarini ayrim shahar va viloyatlarga noib qilib tayinlaydi. **Nuhga Samarqand, Ahmadga Farg'ona, Yahyoga Shosh va Ustrushona, Ilyosga esa Hirot** tegadi. Buning evaziga aka-uka somoniy-lar Movarounnahrning har yilgi xirojidan juda katta mablag'ini tohiriylar orqali xalifa xazinasiga yuborib turadilar.

Tohir davlat ishlarini mustaqil idora etish maqsadida **822-yilda** xalifa nomini xutbadan chiqartirib yuboradi.

Bu amalda Bag‘dod bilan aloqani uzish va o‘zini mustaqil deb e‘lon qilish edi. Biroq ko‘p vaqt o‘tmay u to‘satdan vafot etadi. Tohirning o‘g‘illari **Talxa** va **Abul Abbos Abdulloh** otasining o‘rniga birin-ketin noiblik qiladilar. Shunday qilib, Xuroson va Movarounnahr boshqaruvi tohiriylar xonadoniga meros bo‘lib qoladi. Abul Abbos Abdulloh noibligi (830–844) davrida poytaxt **Marvdan Nishopur** shahriga ko‘chiriladi.

Movarounnahr shaharlarida noiblik qilayotgan Somonxudot avlodlarining mahalliy noibligi tohiriylar tomonidan tan olinadi. Somoniylar esa, o‘z navbatida, tohiriylarga tobe sifatida Movarounnahrni idora etadilar. Bu, shubhasiz, Xuroson va Movarounnahrda bir asrdan oshiqroq hukm surgan xalifalik hukmronligining tugaganligini bildirardi.

**Tohiriylar
hokimiyatining
barham topishi**

Tohiriylar zamonida ham mehnat ahlining ahvoli nihoyatda og‘irligicha qolaverdi. Mulkdor dehqonlarning jabr-zulmidan, davlatning og‘ir soliqlaridan bezor bo‘lgan xalq qo‘zg‘olon ko‘taradi. Ularga «g‘oziyalar» ham qo‘shiladilar. Qo‘zg‘olonga safforiylar – aka-uka **Ya‘qub** va **Amr ibn Lays**lar boshchilik qiladilar. **873-yilda** Xuroson poytaxti **Nishopurni** egallaydilar. Natijada *tohiriylar* hukmronligi tugatilib, hokimiyat *safforiylar* qo‘liga o‘tadi.

* **Tohiriylar – Xurosondagi Tohiriylar davlatida hukmronlik qilgan sulola (821–873). Rasman abbosiylarga qaram hisoblangan. Sulolaga 821-yil Tohir ibn Husayn asos solgan**

* **Safforiylar – Safforiylar davlatida hukmronlik qilgan sulola. Safforiylar nomi uning asoschisi Ya‘qub ibn Lays as-Saffor nomidan olingan. Safforiylarning yirik hukmdorlari: Ya‘qub ibn Lays (873–879); Amr ibn Lays (879–900)**

* **Xutba — juma namozida hukmdor nomini aytib, uning haqiga duo o‘qish, olqishlash**

* **G‘oziy — Haq din uchun kurashuvchi jangchi**

1. Qarluqlar davlati qaysi hududlarda tashkil topdi?
2. O‘g‘uzlar haqida gapirib bering.
3. Tohiriylar davlati qanday vujudga keldi?

4. Xurosonda hokimiyatning safforiylar tomonidan egallanishi qanday sodir bo'ldi?
5. Qarluqlar qo'shni davlatlar bilan qanday mahsulotlar savdosi orqali aloqa qilganlar?

Mustaqil ish.

Darslikning matnidan foydalanib jadvalni to'ldiring.

Davlatning nomi	Tashkil topgan davri	Hududi	Poytaxti
Qarluqlar davlati			
O'g'uzlar davlati			
Tohiriylar davlati			

14-§. SOMONIYLAR

Tayanch tushunchalar: *Somoniylar hukmronligi; Davlat boshqaruv tizimi; Mudofaa ishlari; Devonlar*

Somoniylar hukmronligi

IX asrda Movarounnahrning siyosiy hayotida ham o'zgarishlar yuz beradi. Yurtga avval **Nuh**, so'ngra **Ahmad** boshchilik qiladi. Har biri hukmronligi davrida o'z nomlaridan misdan chaqalar zarb etadilar. Ahmad vafotidan (**865-yil**) keyin uning o'g'li **Nasr** Samarqandni markazga aylantiradi. U Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va uni Xurosondan ajratib olish choralarini ko'radi.

IX asrning oxirgi choragida Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari *somoniylar* tasarrufiga o'tadi. Nasr butun Movarounnahrning hukmdoriga aylanadi. U kumush dirham zarb etadi.

Ko'p o'tmay aka-uka **Nasr** va **Ismoil** o'rtasida toj-taxt uchun kurash boshlanadi. Unda Ismoil g'olib chiqadi. Ismoil Somoniy **888-yilda** butun Movarounnahrni o'z qo'l ostiga birlashtirdi.

Ismoil Somoniy o'rta asrlarning qobiliyatli, serg'ayrat va nihoyatda zukko davlat arbobi edi. U Movarounnahrni birlashtirib, mustahkam davlat tuzishga intildi. Shimoli sharqiy hududlarga yurish qiladi. **893-yilda** Tarozi shahrini zabt etib, dashtliklarga qaqshatqich zarba beradi.

Movarounnahr aholisining mustaqillikka erishishi, shubhasiz, Arab xalifalariga yoqmas edi. Arab xalifaligini, bir tomondan, Movarounnahrda muttasil undirib olinadigan katta boyliklardan mahrum bo'lishi nihoyatda ranjitsa, ikkinchi tomondan, cho'chitar ham edi. Shu boisdan xalifalik safforiylar bilan somoniylarni to'qnashtirishga va ularning har ikkisini ham zaiflashtirib, bu boy viloyatlarda o'z ta'sirini qayta tiklashga harakat qiladi. Xalifa **Mu'tazid** (892–902) *safforiylar* hukmdori **Amr ibn Lays**ga Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni **Ismoil**ga qarshi gijgijlaydi. Natijada 900-yilda ular o'rtasida urush boshlanadi. Urush Ismoilning g'alabasi bilan tugaydi. Butun Xuroson somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Noilojlikdan xalifa Ismoilga hukmdorlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ladi.

*** Somoniylar davlati (865–999) – Movarounnahr va Xurosondagi o'rta asr davlati. Buxoro vohasining yirik mulkdor hukmdorlarining sulolaviy nomi. Somoniylar davlatining tashkil topishi arab xalifaligining qulashi hamda Movarounnahr va Xurosonni bosib olgan Somoniylarning davlat tepasiga chiqishi bilan bog'liq. Ravnaq topgan davrida Movarounnahr, Xuroson, Shimoliy va Sharqiy Eronni o'z ichiga olgan**

Ismoil Somoni

Ismoil Somoniy butun Movarounnahr va Xurosonni o'z qo'l ostida birlashtirdi. **Buxoro** shahri bu ikki davlatning poytaxtiga aylandi.

Somoniylar mamlakatni boshqarishda dastavval ixcham boshqaruv ma'muriyatini tashkil etdilar. U **amir dargohi** va **devonlar** (vazirliklar)dan iborat edi.

Dargohda *amir qarorgohi* va *harami* hamda *saroy a'yonlari*, *navkar* va *xizmatkorlarining* turarjoylari bo'lardi. Narshaxiyni yozishicha, Somoniylar boshqaruvi asosan *vazir*, *mustovfi*, *amid ul-mulk*, *sohibi shurat* kabi **o'nta devon** orqali idora etilib, ular orasida **vazir devoni** bosh boshqaruv mahkamasi hisoblanardi. **Nasr II** (914–943) davrida Buxoroning *Registon* maydonida amir qasri qarshisida devonlar uchun saroy qurilib, mahkama

mana shu maxsus binoga joylashgan edi. Mahkama xizmatchilari arab, fors tillarini puxta egallab olgan, Qur'onni va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan xabardor bo'lgan savodli aslzodalardan tanlab olingan.

Movarounnahrning ravnaqida islom dini ruhoniylarining hissa-si katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'yi oshib, poytaxt **Buxoro** Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aйланди. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan, *jome masjid*, *xonaqoh* va *namozgohlar* bino qilindi. Shu davrda Buxoro shahrida musulmon Sharqidagi ilk ilmgoh – **madrasa** bunyod etiladi. Buxoroning bu qadimiy madrasasi **X asrda** shaharning *kavushdo'zlar mahallasi* yaqinida bino qilingan. U **Farjak madrasasi** deb yuritilgan.

Buxoro. Ismoil Somoniylar maqbarasi. X asr.

*** Islom olamidagi birinchi madrasa X asrda Buxoroda bino qilingan Farjak madrasasidir.**

Mamlakat ma'naviy hayotida «*ustod*» deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom «*shayx ul-islom*» nomi bilan yanada ulug'landi. Ustoddan keyin *xatiblar* turardi.

Somoniylar masjid, madrasa va xonaqohlar qurish uchun maxsus joylar va ularning sarf-u xarajatlari uchun katta-katta mulklar ajratib berganlar. Islom dini ravnaqi, shubhasiz, O'rta Osiyo aholisining mustaqil xalq bo'lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Mudofaa ishlari

Ismoil Somoniy saroyning maxsus muntazam sarbozlaridan iborat yaxshi qurollangan *harbiy qo'shin* tuzadi. Yaxshi va uzoq xizmat qilgan sarbozlar «*hojib*» lavozimiga ko'tarilgan. Hojiblarning

boshlig'i «*hojib ul-hujob*» yoki «*hojibi buzruk*» deb yuritilar edi. Bunday unvon Somoniylar saroyidagi oliy unvon hisoblanardi.

- * **Amid ul-mulk – davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri**
- * **Vazir – devonxona boshlig'i, bosh vazir**
- * **Mustovfiy – moliya vaziri**
- * **Sohibi shurat – harbiy ishlar vaziri**
- * **Ulamo – din olimlari**
- * **Hojib – harbiy unvon**
- * **Xonaqoh – g'aribxona, musofirxona**

1. Somoniylar qanday qilib Arab xalifaligidan mustaqil bo'ladi?
2. Ismoil Somoniy haqida bilganlaringizni so'zlab bering.
3. Nima sababdan Movarounnahrning mustaqillikka intilishi Arab xalifalarga yoqmagan?
4. Nima sababdan safforiylar bilan somoniylar o'rtasida urush kelib chiqdi?
5. Somoniylarda boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
6. Somoniylar islom diniga qanday e'tibor berdilar?
7. Somoniylarda mudofaa ishlari qanday yo'lga qo'yilgan edi?

15-§. SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOT

**Tayanch tushunchalar: *Iqtisodiy hayot; Ichki va tashqi savdo;
Pul muomalasi***

Qishloq xo'jaligi

IX–X asrlarda Movarounnahr va Xorazm aholisining asosiy qismi *sug'orma dehqonchilik* bilan shug'ullanar edi. Sug'orish tarmoqlari vositasida sug'orilib obod etilgan serunum vohalarda *g'allakorlik, sholikorlik, paxtachilik, sabzavotchilik, polizchilik* va *bog'dorchilik* yuqori darajada rivoj topgan edi. Vohalarda *paxtachilik* kattagina o'rinni egallagan.

Bog'dorchilik va chorvachilik

Bog'dorchilik madaniyati keng ravnaq topgan edi. Movarounnahr va Xorazmda sabzavot va poliz ekinlari ham serob

bo'lib, qovunlari nihoyatda shirali bo'lardi.

Dehqonchilik solig'i – *xirojdan* xazinaga tushadigan daromad davlat kirim-chiqimining kattagina qismini qoplar edi. Shuning uchun ham somoniylar mamlakatda dehqonchilik xo'jaligini rivojlantirishga katta e'tibor berdilar.

IX–X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda chorvachilik yuksak darajada bo'lgan. Mamlakatning dasht va tog'oldi yaylovlarida *qo'y* va *echkilar*, *yilqilar* va *tuyalar* boqilgan. Qishloqlarda, ayniqsa, *qoramollar* behisob bo'lgan. Chorvachilik mamlakat aholisini chorva mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmasdan, xo'jalikning hamma sohalari uchun ot-ulovlar ham yetkazib bergan. Ayniqsa, davlatning harbiy qo'shinlari, xususan, suvoriy qismlarni ot-ulov bilan ta'min etish muhim ahamiyat kasb etgan.

Hunarmandchilik

Movarounnahr va Xorazm shaharlarida *to'qimachilik*, *kulolchilik*, *chilangarlik*, *miskarlik*, *zargarlik*, *shishasozlik* va *duradgorlik* kabi kasb-hunarlar rivoj topadi. Natijada shaharlarning umumiy qiyofasi tubdan o'zgaradi. Unda katta-katta gumbazli toq-u ravoqli va peshtoqli imoratlar, ustaxonalar, masjid, madrasa, maqbara, xonaqoh va karvonsaroylar qad ko'tardi. Endilikda shaharlar o'ndan ortiq darvozali kattagina hunarmandchilik markaziga aylanib qoldi.

Shaharning do'nglik yerida joylashgan arkda odatdagidek podshoning qarorgohi – *dargoh*, shuningdek, *xazina*, chaqatangalar ishlab chiqaradigan *zarbxona* va *qamoqxona* bo'lardi. Uning markazida *registon maydoni*, *devonlar*, *mahkama saroyi*, shuningdek, amirzodalar, saroy a'yonlari, ruhoniylar, mulkdor dehqonzodalar va davlatmand savdogarlarning hashamatli *qasrlari*, qurol-yarog', asbob, egar-jabduq yasaydigan *ustaxonalar*, *hunarmandchilik do'konlari* va *savdo rastalari* joylashgan.

Samarqandda yuqori navli *qog'oz* ishlab chiqarilar edi. **Shosh** o'zining *ko'nychilik mahsulotlari* va *charm mollari* bilan, **Eloq** esa *kumush* va *qo'rg'oshin konlari* hamda *kumush tanga*

chiqaradigan zarbxonasi bilan mashhur edi. **Xorazmda qayiq-sozlik** taraqqiy topadi. Xorazm va Termizda yasalgan qayiqlar Amudaryo bo'ylab to Orol dengizigacha muttasil mol tashib savdogarlarning yukini yengil, uzog'ini yaqin qilgan. Bu davrda shaharlar bilan bir qatorda qishloqlar ham mamlakatning iqtisodiy hayotida katta o'ringa ega edi. Buxoroning **Zandana qishlog'**ida to'qilgan mallarang bo'z «*zandanicha*», Samarqandning **Vador qishlog'**ida tayyorlangan mato «*vadoriy*» nomlari bilan Sharqda mashhur edi.

Konchilik

Movarounnahrning tog'li mintaqalarida qadimdan davom etib kelayotgan konchilik IX–X asrlarda nihoyat darajada taraqqiy qiladi. Zarafshon va **Farg'ona vodiysi** tog'laridan *temir, qo'rg'oshin, kumush, simob, mis, qalay, feruza, novshadil* qazib chiqarilgan. Hatto Farg'onadan o'sha vaqtlardayoq *toshko'mir* va *neft* topilib ishlatilgan. Konlarning yaqinida rudalarni eritib ma'dan oluvchi temirchilar va konchilarning qishloqlari bo'lardi. **Eloq** viloyati *kumush* va *qo'rg'oshin*larni qazib olishning yirik markazlaridan biri edi.

Ichki va tashqi savdo

IX–X asrlarda mamlakatda ichki va tashqi savdo kengaydi. Qadimgi karvon yo'li bo'ylab quduqlar qazilib, har bir bekatda *rabotlar* bino qilinadi. Karvonlar o'tadigan shahar va qishloqlarda *karvonsaroylar* quriladi.

Shimoliy yo'l orqali Janubiy Sibir va Mo'g'ulistonga Movarounnahrning shahar va qishloqlaridan bo'z, kiyim-kechak, egarjabduq, qilich, idishlar, zargarlik buyumlari, dori-darmon, quruq meva, kunjut va zig'ir moyi va boshqa shu kabi mollar olib borilgan. Sibirdan turli xildagi qimmatbaho mo'ynalar, chorva mollari va chorvachilik mahsulotlari keltirilgan. Mutaxassis olimlarning ta'kidlashicha, VII–IX asrlarda Xitoy bilan bo'lgan savdoda *choy, ipak mato, tuz* va *ot* asosiy o'rinda turgan. Har bir ot Xitoy bozorida (to'pi 12,8 metrli) 50 o'ram ipak matoga *ayirbosh* (barter) qilingan. Choy bahosida har bir otning bahosi 56 kg oliy navli choyga teng bo'lgan. Bir necha «*jin*» (600 g) choyga bir bosh qo'y almashtirilgan.

VII–VIII asrlarda choy asosiy import mahsulotlaridan biriga aylangan. Xitoycha «*cha*» yoki «*ming*» deb yuritilgan xushboʻy choy oʻsimligi va uning seleksiyasi bu davrda Sharqiy Turkiston orqali Turkiston diyoriga, soʻngra esa boshqa mamlakatlarga keng tarqalib, aholining maishiy hayotida kundalik isteʼmol etiladigan chanqovbosdi benazir ichimlikka aylangan.

Itil, Xazar va Bulgʻorga Movarounnahr va Xorazmdan guruh, quruq mevalar, shirinliklar, tuzlangan baliq, paxta, shoyi matolar, movut, kimxob va gilamlar olib borib sotilgan. Bulgʻor va Xazardan qimmatbaho moʻynalar, shamlar, choʻqqi qalpoqlar keltirilgan.

Somoniylardan Abdulmalik bin Nuh tangasi. Samarqand. 961–962-yillar.

Pul

Ichki bozorlarda «*fals*» deb atalgan mis chaqa, xalqaro savdo-sotiqda esa kumush tanga – *dirhamlar* ishlatilardi. Mis chaqalarni markaziy hukumat ham, shuningdek, sulola aʼzolaridan boʻlgan baʼzi viloyat hokimlari ham chiqarar edilar. Kumush tangalar faqat hukumat boshligʻi nomidan **Marv, Samarqand, Buxoro** va **Shosh**da davlat zarbxonalarida soʻqilar edi. Somoniylar «*ismoiliy*», «*muhammadiy*» nomlari bilan yuritilgan bir necha kumush dirhamlar chiqargan edilar. Ular orasida «*ismoiliy*» tangasi yuqori sifatli sof kumushdan zarb etilib, asosan xalqaro savdo aloqalarida ishlatilgan.

1. Somoniylar davrida qishloq xoʻjaligining qaysi sohalarini rivoj topdi?
2. Hunarmandchilikning qaysi turlari rivojlangan?
3. Somoniylarning pul birliklari haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Konchilikda qanday maʼdanlar qazib olingan?
5. Ichki va tashqi savdo haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. Turkistonda qachondan boshlab choy isteʼmol qilina boshlangan?

16-§. IX–X ASRLARDA YER-MULK MUNOSABATLARI. SOMONIYLAR SULOLASINING INQIROZI. G‘AZNAVIYLAR DAVLATI

Tayanch tushunchalar: *Mulki sultoni;* *Mulk yerlari;* *Mulki xos;*
Somoniylar hokimiyatining inqirozi

Yer egaligining turlari

Somoniylar hukmronligi davrida yer egaligining **«mulki sultoniy»**, **«mulk yerlari»**, **«vaqf yerlari»**, **«mulki xos»** va **«jamoa yerlari»** deb ataluvchi 5 turi mavjud bo‘lgan.

Oliy martabali ruhoniylar va sayyidlar qo‘l ostidagi yerlar **«mulki xos»** deb yuritilgan. Bunday imtiyozga ega bo‘lgan mulkdorlar davlatga ko‘pincha hosilning 1/10 hisobida ushr solig‘ini to‘lagan, xolos. Hukmron sulola hamda oliy tabaqa vakillariga davlat oldidagi xizmatlari evaziga hadya qilingan yerlar – **mulki iqto** yerlari deb yuritilgan.

Iqto mulki

X asrda yirik mansabdorlarning davlat oldidagi xizmati uchun yer va suvdan iborat katta-katta mulklar in‘om qilina boshlaydi. Bunday mulk **«iqto»**, unga ega bo‘lgan mulkdorlar **«muqto»** yoki **«iqtodor»** deb yuritilardi. Iqto tarzida esa ayrim viloyat yoki shaharlar va tumanlar hadya etilgan. Iqto dastavval asosan oliy tabaqa zodagonlar: sulola a‘zolari – amirzodalar va yirik mansabdorlarga in‘om etilgan. Iqto mulklari avvalda bir umrga emas, balki ma‘lum muddatga berilib, nasldan naslga o‘tkazilmagan. Iqtodorlar o‘ziga in‘om qilingan hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlarning ma‘lum qismini yig‘ib olish huquqiga ega bo‘lganlar.

Bulardan tashqari, qishloq jamoalari tasarrufida ham ma‘lum hajmda yer maydonlari saqlanib, ular **«jamoa yerlari»** hisoblanar edi. Ular asosan lalmikor va tog‘oldi yerlaridan iborat bo‘lgan.

Barzikor-qo‘shchilar

IX–X asrlarda katta yer egalari **kadivarlarni** ishlatishdan ko‘ra, o‘z yerlarini qishloq jamoalarining kam yerli a‘zolariga ijaraga berishni afzal ko‘radilar. O‘sha zamonda ijarachilar **«barzikor»** yoki **«qo‘shchilar»** deb atalardi. Barzikor-qo‘shchilarning sheriklikka ekan yerlardan oladigan hissasi turlicha edi. Agar barzi-

ko‘taradi. Saroy sarbozlari va Chag‘oniyonning yirik yer-mulk egasi **Abu Ali Chag‘oniy** yordamida u Buxoro taxtini egallab oladi.

Ko‘p vaqt o‘tmay Abu Ali Chag‘oniyning o‘zi ham hukmdor-ga qarshi isyon ko‘taradi. Nuh qo‘zg‘olonni kuch bilan bostira olmaydi. **952-yilda** Abu Ali Chag‘oniy u avval Chag‘oniyonga, so‘ngra Xurosonga hokim qilib tayinlashga majbur bo‘ladi. 961-yilda Buxoro harbiy askarlarining g‘alayoni ko‘tariladi. Qo‘zg‘olonchilar amir saroyini talaydilar va unga o‘t qo‘yib yu-boradilar. Bunday voqealarning tez-tez qaytarilib turishi, shub-hasiz, markaziy hokimiyatning zaiflashib qolganidan dalolat berardi.

G‘aznaviylar davlati

Mamlakatda sodir bo‘lgan og‘ir davrda Somoniylar davlatining turk hojiblaridan iborat saroy qo‘shinining siyosiy nufuzi nihoyatda kuchaydi. Chunki harbiy va mudofaa ishlari to‘la ular qo‘lida edi. Turkiy sarkardalarning xizmatlari evaziga somoniy amirlari aksariyat iqtidorli lashkarboshilarni **Hojib ul-hujob** yoki **Hojib ul-buzruk** kabi oliy harbiy mansablarga tayinlab, ularga hatto ayrim viloyatlarni boshqarish huquqini berganlar. **962–963-yillarda** G‘azna viloyatini **Alptegin** noib va lashkar amiri sifatida boshqargan. U G‘azna va Qobul viloyatlarini mustaqil idora etishga intilib, G‘aznaviylar davlatiga asos solgan. Mazkur yosh turkiy davlatning poytaxti G‘azna shahrida qaror topgan. G‘aznaviylarning siyosiy nufuzi **Sobuqtegin** davrida (977–997) ortib, somoniylar tomonidan e‘tirof etilgan. **Mahmud G‘aznaviy** davrida (997–1030) esa uning hududi kengayib, Sharqning eng qudratli davlatlaridan biriga aylangan. Davlat chegarasi g‘arbda Ray va Isfahon shaharlari, Kaspiy dengizi, shimoli g‘arbda Xorazm va Orol dengizigacha cho‘zilgan. Sharqda esa Shimoliy Hindistonning kattagina qismini o‘z ichiga olgan va Janubiy Balujistongacha yetgan edi. Somoniylar sulolasi barham topgach, **Mahmud G‘aznaviy** Xuroson hududini, so‘ng Xorazm davlatini (1017) ham o‘z saltanatiga qo‘shib olgan. Ammo **Ma’sud G‘aznaviy** davrida (1030–1040) mamlakat viloyatlari birin-ketin qo‘ldan chiqarilib, tanazzulga yuz tutgan. Oqibatda **1186-yilda** G‘aznaviylar davlati butunlay tugatilgan.

**G'aznaviylar
davlatining
boshqaruv tizimi**

G'aznaviylar davlat tuzumi va boshqaruv tizimlari azaldan rivojlanib kelayotgan turkiy davlatchilik asosida qurilgan bo'lsa-da, biroq u o'ziga xos mahkamachilik xususiyatiga ega edi. Vazirlik tizimida harbiy, elchilik va rasmiy tadbirlar, moliya kabi hamda xabar-pochta devonlar faoliyat ko'rsatgan. Viloyat hukmdori **voliy**, shahar hokimi **rais** deb yuritilgan. Viloyatda boshqaruv ishlari **amid**, shaharlarda esa **kutvol** tomonidan amalga oshirilgan. Davlat qudratli qo'shinga ega edi. Bosh qo'mondon – **sipohsolor**, lashkarboshi – **solor**, harbiy qismlar boshlig'i esa **sarxang** deb atalgan. Qo'shinda harbiy kemalar (daryo va dengiz floti) ham mavjud bo'lgan.

**Ilm-fan
va madaniyat**

G'aznaviylar davlatida ilm-fan va madaniyat, xususan, adabiyot rivojlangan. Mahmud G'aznaviy turkiy ona tili bilan bir qatorda fors, arab va pahlaviy tillarini ham mukammal bilgan, she'r bitgan. Poytaxt saroyida 400 dan ortiq olim, shoir va san'atkorlar ijod qilgan. **Abu Rayhon Beruniy**, **Nosir Xusrav**, **Gardiyyiy** va **Bayhaqiy** kabi buyuk mutafakkirlar G'aznada yashaganlar. **Beruniy** «*Qonuni Ma'sudiy*», **Bayhaqiy** «*Tarixi Ma'sudiy*» asarlarini sulton Ma'sudga bag'ishlaganlar. **Abul Qosim Firdavsiy** mashhur «Shohnoma» dostonini Mahmud G'aznaviyga taqdim etgan. G'aznaviylar davlatida qurilish va me'morchilikka ham jiddiy e'tibor berilgan. G'azna, Balx, Nishopur, Lohur va boshqa shaharlarda ko'plab madrasalar, masjid, xonaqoh va saroylar bino qilinib, kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan. Bog'-u chorbog'lar barpo etilib, xususan poytaxt G'azna shahri gullab-yashnagan.

1. Yer egaligining qanday turlarini bilib oldingiz?
2. Barzikorlar va qo'shchilar kimlar edi?
3. Dehqonlarning ijtimoiy ahvoli haqida gapirib bering.
4. Somoniylar hokimiyatini inqirozga olib kelgan sabablarni qayd eting.
5. G'aznaviylar davlati haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. G'azna shahrida olimlardan kimlar ijod qilganlar?

17-§. QORAXONIYLAR DAVLATI VA MOVAROUNNAHR

Tayanch tushunchalar: *Qoraxoniylar davlati;*
Movarounnahrning egallanishi; Qoraxoniylar davlatining bo'linib
ketishi; Davlat boshqaruvi; Qoraxitoylar hujumi

Aziz o'quvchi! Siz **VIII asr o'rtalarida** Yettisuv o'lkasida tashkil topgan Qarluqlar davlatini eslang. **X asr o'rtalarida** Qarluqlar Issiqko'lining janubiy sohili va Qoshg'arda yashagan *yag'mo* qabilasi hamda o'zlaridan shimoli sharqda yashovchi *chigil*, sharqroqda qaror topgan *o'g'uz* va boshqa qabilalar bilan yagona ittifoqqa birlashdilar. Bu ulkan hududda dastavval «**Xoqoniya o'lkasi**» deb yuritilgan davlat tashkil topadi. Mazkur davlat hukmdorlari «jabg'u» deb yuritilgan unvonning o'rniga o'zlarini «qoraxon», ya'ni «buyukxon» deb ataydilar. **XI–XII asrlarda Xoqoniya** rivoj topib kuchaygach, u «**Qarluq-Qoraxoniylar**» davlati nomini olgan. Mazkur yirik davlat qator qabilalar ittifoqi asosida tashkil topgani bois hukmdorlari «**arslonxon**», «**bug'roxon**» va «**tavg'achxon**» unvonlari bilan yuritilgan. Bu uchta atama oliy darajali hukmdor ma'nosini anglatgan. Buyuklik yoki ulug'lik esa qadimda turkiy xalqlarda «qora» so'zi bilan sifatlangan. Shu boisdan taxtda o'tirgan Arslonxon, Bug'roxon va Tavg'achxonlar «qoraxon» deya e'tirof etilgan. Ular boshqargan davlat esa tarixda, keyinchalik, ramziy ravishda «**Qoraxoniylar davlati**» nomi bilan shuhrat topgan.

Qoraxoniylarning Movarounnahr hujumi

992-yilda Horun Bug'roxon boshliq qoraxoniylar Movarounnahrda tomon hujum boshlaydilar. Bu davrda somoniylar sulolasi chuqur ichki ziddiyatlar girdobiga tushib qolgan edi.

Qoraxoniylar Buxoroni qarshiliksiz ishg'ol qiladilar. **Nuh ibn Mansur** qoraxoniylarga qarshi kurashish uchun G'aznadagi noibi **Sobuqteginni** yordamga chaqiradi. U yigirma ming kishili qo'shin bilan Movarounnahrda yetib keladi. Nuh bilan birlashib, bir necha janglardan so'ng qoraxoniylar noibi qo'shinlari tor-mor qilinadi. Buning evaziga Nuh Sobuqteginni Xurosonning noibi etib tayinlaydi. Natijada G'azna va Xurosonda Sobuqtegin va o'g'li Mahmudning siyosiy hukmronligi mustahkamlanadi.

996-yilda qoraxoniylar Movarounnahr tomon yana hujum boshlaydilar. Shunday og'ir bir sharoitda xiyonat ro'y beradi. Ya'ni Sobuqtegin qo'shini Buxoroni egallaydi. So'ngra u qoraxoniylar bilan muzokaralar olib boradi. Natijada ular o'rtasida shartnoma tuzilib, unga muvofiq Sirdaryo havzasi qoraxoniylar qo'liga o'tadi. Sobuqtegin esa Amudaryodan janubdagi yerlarga, shu jumladan, Xurosonda hukmdor bo'lib oladi. Somoniylarga Movarounnahrning markaziy qismigina beriladi, xolos. Biroq ko'p vaqt o'tmay, **999-yilda** Buxoroning **Nasr Eloqxon** boshchiligidagi qoraxoniylar tomonidan zabt etilishi bilan somoniylar hukmronligi batamom barham topdi.

**Qoraxoniylar
davlatining
bo'linishi**

Qoraxoniylar endi Xurosonni ham o'z davlatiga qo'shib olish uchun harakat qiladilar. Oradan ko'p vaqt o'tmay qoraxoniylar va g'aznaviylar o'rtasida shiddatli urushlar boshlanadi. **1006- va 1008-yillarda** qoraxoniylar Xuroson ustiga ikki marta qo'shin tortadilar. Lekin **Mahmud G'aznaviy** qoraxoniylarga zarba berib, Xurosonni o'z davlati tasarrufida saqlab qolishga muvaffaq bo'ladi.

Bu davrda saljuqiylar g'aznaviylarga xavf sola boshlaydi. Saljuqiylar bilan jiddiy kurash boshlanadi. Bundan foydalangan qoraxoniylarning mahalliy hukmdori «*bug'roxon*» unvonini olgan.

Ibrohim Bo'ritegin 1038-yilda Amudaryo bo'yi viloyatlari – **Xuttalon, Vaxsh** va **Chag'oniyonni** g'aznaviylardan tortib oladi. Ko'p vaqt o'tmay, u Movarounnahrni va Farg'onani o'ziga bo'ysundirib, mustaqil siyosat yurita boshlaydi. Natijada qoraxoniylar ikki mustaqil davlatga ajralib ketadi. Biri poytaxti **Bolosog'unda** bo'lgan **Sharqiy qoraxoniylar**, ikkinchisi markazi **Samarqandda** bo'lgan **Movarounnahrda**gi **Qoraxoniylar davlati** edi.

Davlat boshqaruvi

Qoraxoniylar davlatni viloyatlarga bo'lib idora qilardilar. Ularni **eloqxon** yo'ki **takin** (yoki tegin)lar boshqarardilar. Hokimlari faqat qoraxoniylar xonadonining eloqxon unvoniga sazovor bo'lgan a'zolaridan saylanar edi. Eloqxonlar o'z nomlari bilan chaqa-tangalar zarb qilardilar va viloyatlarning mustaqilligi uchun intilar edilar. Movarounnahr eloqxoni qoraxoniylar eloqxonlari orasida katta obro'ga ega edi. U Samarqandda taxtga o'tirgan. Viloyat boshqaruv

ma'muriyatida somoniylar davridagidek vazirlar, sohibbaridlar, mustovfiylar xizmat qilardi. Shaharlar esa shahar hokimi, raislar tomonidan boshqarilardi. Qoraxoniylar mamlakatda o'z hukmronligini mustahkamlab olishda musulmon ruhoniylari bilan yaqin va do'stona munosabatlar o'rnatadilar. Bu davrda imomlar, sayyidlar, shayxlar va sadrlarga e'tibor kuchayib, ularning obro'yi har qachongidan ham balandga ko'tariladi.

Qoraxoniylar hukmdorlari garchi bu davrda hali o'troq hayotga ko'chmagan bo'lsalar ham, dehqonchilik vohalari va shaharlarining madaniy ahamiyatini yaxshi anglar edilar. Ular **Bolasog'un, Qoshg'ar, Tarozi, O'zgan, Samarqand** va **Buxoro** kabi shaharlarni davlat yoki viloyat poytaxtiga aylantirib, shaharlar bilan aloqa bog'lashga harakat qiladilar.

Qoraxitoylar hujumi

Siyosiy jihatdan tobora zaiflashib borayotgan Qoraxoniylar davlati o'zining avvalgi mavqeyini yo'qotib, saljuqiylar tazyiqiga uchraydi va unga qaram bo'lib qoladi. **XII asrning 30-yillari oxiriga** kelganda Qoraxoniylar davlati sharqdan kelgan yangi istilochilar – ko'chmanchi **qoraxitoylar** (mo'g'ullarga mansub qabila) hujumiga duchor bo'ldi.

Go'rxon Bolasog'un shahrini Qoraxitoylar davlatining poytaxtiga aylantirgan.

Yettisuvga joylashib olgan qoraxitoylar tez orada Sirdaryoning o'rta oqimiga tomon yurish boshlaydilar. Ularning jangovar qo'shinlari avval Shosh va Farg'onaga, so'ngra Zarafshon va Qashqadaryo viloyatiga bostirib kiradi. **1137-yilda** ular **Xo'jand** shahri yaqinida qoraxoniylarning eloqxoni **Mahmudga** qaqshatqich zarba beradilar. O'zaro sulh tuzilib, qoraxoniylardan katta tovon olingach, o'z yurtlariga qaytib ketadilar. Lekin sulh uzoqqa cho'zilmaydi. Oradan to'rt yil o'tgach qoraxitoylar yana Movarounnahrda yurish qiladilar. **1141-yilda** bo'lib o'tgan jangda qoraxitoylar g'alaba qozonadi. Oqibatda Qoraxoniylar davlati tugatiladi.

1. Qoraxoniylar davlati qanday tashkil topdi?
2. Qoraxoniylarning Movarounnahrda hujumi haqida gapirib bering.
3. Qoraxoniylar davlatining ikkiga bo'linishi qanday yuz berdi?
4. Qoraxoniylarda davlat boshqaruvi qanday tashkil etilgan edi?
5. Qoraxitoylar hujumi qaysi viloyatlardan boshlandi?

18-§. XI–XII ASRLARDA IJTIMOY-IQTISODIY HAYOT

Tayanch tushunchalar: «*Dehqon*» atamasining yangi mazmuni

Qishloq xo'jaligidagi ahvol

XI asrda Movarounnahrda kirib kelgan ko'chmanchi chorvadorlar dehqonchilik maydonlarini toptab, oyoqosti qiladilar.

O'tloq va yaylovlarga aylantirilgan ekinzorlar qoraxoniylar xonadonining tayanchi hisoblangan qabilalarning asosiy mulkiga aylantiriladi.

Mahalliy mulkdor dehqonlar bilan chorvador ko'chmanchilar o'rtasida ziddiyat kuchayib, dehqonlarga qarshi kurash keskin tus oladi. Qoraxoniylarning tazyiqi oqibatida mulkdor dehqonlar jon saqlash maqsadida o'z yerlarini tashlab ketishga majbur bo'ladilar.

Qoraxoniylar hukmronligi davrida mahalliy mulkdor dehqonlar yer-suv mulklaridan hamda mamlakatda tutgan siyosiy mavqelaridan ajralib, jamiyat hayotida o'zining ilgari o'zni va ahamiyatini butunlay yo'qotadilar.

Iqto yerlarining kengayishi

XI asrdan boshlab yerdan foydalanishda *iqto tartiboti* juda keng yoyiladi. Qoraxoniylar tomonidan hukmron sulola namoyandalaridan tashqari oliy darajali harbiylar, davlat ma'murlari va mahalliy zodagonlarga ham katta-katta yer maydonlari iqto tarzida hadya qilinadi. Iqto tartibi qoraxoniylar uchun bo'ysundirilgan mamlakatlar aholisidan tegishli soliqlarni undirish boshqarishning eng qulay shakli hisoblangan.

Shunday qilib, **XI–XII asrlarda** Movarounnahrda va Xurosonda **iqto** yerlari kengayib, mulkchilikning asosiy shakllaridan biriga aylanadi.

Bu davrga kelib musulmon ruhoniylariga bo'lgan e'tiborning kuchayishi va mamlakatda ularning siyosiy ta'sirining tobora ortib borishi bilan vaqf yerlari ham ancha ko'paydi.

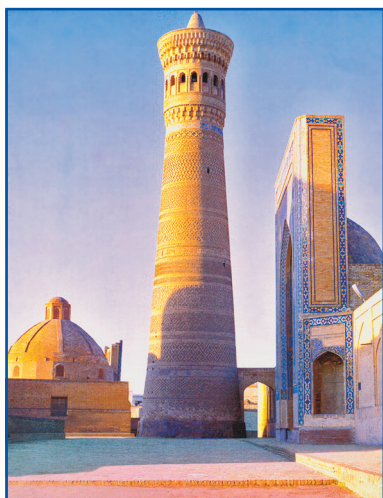
*** XI–XII asrlarda «dehqon» degan tushuncha o'zining «qishloq hokimi»ni anglatuvchi asl ma'nosini yo'qotdi.**

Garchi bu davrda barzikorlar ilk oʻrta asrlardagi kadivarlarga nisbatan ozod hisoblansalar-da, ammo ularning zimmasiga davlat tomonidan turli soliq va har xil majburiyatlar yuklangan edi. Sugʻorish tarmoqlari, toʻgʻonlar, yoʻl va qalʼalar qurish va ularni taʼmir etishda ularning ishtiroki shart edi.

**Shaharlar, savdo
va hunarmandchilik
mahallalari**

va tashqi savdo uchun xilma-xil hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaradigan hamda chaqa-tangalar vositasi bilan olib bo-

**Buxoro. Minorai Kalon.
XII asr.**

riladigan bozor tijoratining markaziga aylanadi. Shaharlar markazida shohona saroylar, masjid, madrasa, minora va hammom kabi koʻplab mahobatli imoratlar qad koʻtaradi. XI–XII asrning sirli koshinkor va qabartma naqshli sopol idish va tovoqlari, rangdor shisha buyumlari, naqshinkor mis idishlari oʻzining xilma-xilligi va yuqori darajada nafisligi bilan ajralib turadi.

Hunarmandchilikning taraqqiy etishi hamda ichki va tashqi savdoning kengayishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi. Natijada kumush va misdan koʻplab chaqa va tangalar zarb

qilinadi. Oʻsha vaqtlarda **Bolosogʻun, Tarozi, Oʻzgan, Toshkent, Samarqand, Buxoro** va boshqa shaharlarda pul ishlab chiqaradigan zarbxonalar boʻlgan.

1. «Dehqon» degan tushuncha nima uchun oʻzining oldingi maʼnosini yoʻqotdi?
2. Yer egaligi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Iqto tartiboti haqida gapirib bering.
4. XI–XII asrlardagi tovar, pul munosabatlari qanday edi?

19-§. XORAZM DAVLATI VA UNING YUKSALISHI

Tayanch tushunchalar: *Mustaqillik uchun kurash;*
Xorazmshohlar davlati; Ichki ziddiyatlar

Ma'muniylar davrida Xorazm

Xorazmshohlar davlati IX–X asrlarda **tohiriy, safforiy va somoniylar** qo'l ostida bo'lgan. **X asr oxirlarida** Xorazm iqtisodiy jihatdan yana tez rivojlana boshlagan. X asrning oxiriga borganda VIII asr boshlaridagi mavjud uchta shaharlarning soni o'ttiz ikkitaga yetgan. X–XI asrlarda Xorazm mintaqadagi yirik savdo markazlaridan biriga aylangan. Xorazm savdogarlari chorvadorlar (hozirgi Turkmaniston va Qozog'iston) hamda **Itil** (Volga) bo'yidagi **Xazar** va **Bulg'or podsholiklari**, shuningdek, Sharqiy Yevropaning **slavyan aholisi** bilan savdo-sotiq olib borganlar. Savdo aloqalarining kengayishida ayniqsa, **Gurganch** (Urganch) shahri muhim rol o'ynagan. Uning hokimi «**Gurganch miri**» nomi bilan ulug'langan.

995-yilda Gurganch miri **Ma'mun ibn Muhammad** Kat shahrini ishg'ol qilib, Xorazmning ikkala qismini birlashtirdi va Xorazmshoh unvoniga sazovor bo'ldi. Shu tariqa afrig'iylar sulolasi barham topib, ma'muniylar hukmronligi boshlandi. **Ko'hna Urganch** Xorazmshohlar davlatining poytaxtiga aylandi. Qisqa davr ichida ma'muniylar Xorazmshohlar davlatini ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlantirdilar. Mamlakat *viloyat, shahar va qishloq* (qal'a)larga ajratilib boshqarildi.

Xorazmshoh davlatning oliy va mutlaq hokimi hisoblanardi. Gurganchda shoh qarorgohi, markaziy boshqarma – devonxona tashkil etildi. Uning tarkibida ziroat, savdo-tijorat, moliya, soliq, shahar va qishloqlarda osoyishtalikni saqlash uchun harbiy ishlar bilan shug'ullanadigan mahkamalar faoliyat ko'rsatgan. Davlatning eng yuqori lavozimlaridan biri vazirlik – *xo'jayi buzruk* unvoniga ega bo'lgan. U devonxona ishlariga mas'ul bo'lgan. Harbiy safarlar vaqtida hukmdor nomidan davlatni idora etgan.

Ma'muniylar davrida Xorazmda ilm-fan va madaniyat ravnaq topib, Ma'mun akademiyasi – «**Dorul hikma va maorif**» («Bilimdonlik va maorif uyi») tashkil etiladi. Ushbu ilmgohda buyuk qomusiy olimlar ijod etganlar, o'z kashfiyot va asarlari bilan Xorazmshohlar davlatining mavqeyini yuksak darajaga ko'targanlar. Biroq bu madaniy yuksalish uzoq davom etmagan.

Mustaqillik uchun kurash

1017-yilda Mahmud Gʻaznaviy tomonidan zabt etilib, oʻz mustaqilligidan mahrum boʻlgan Xorazm koʻp vaqt oʻtmay (1040) Saljuqiylar davlatiga qaram boʻlib qoladi. Saljuqiylar hukmdori **Malikshoh** oʻz maʼmurlaridan **Anushteginni** Xorazmga noib qilib tayinlaydi. Anushtegin vafotidan soʻng Xorazmda uning vorisi **Qutbiddin Muhammad** (1097–1127) noiblik qiladi. Garchi u «xorazmshoh» unvonini tiklab, bunday jarangdor nom bilan ulugʻlansa-da, Saljuqiylar davlatining sadoqatli noibligicha qolgan edi. Xorazmning mustaqilligi Qutbiddin Muhammadning oʻgʻli **Otsiz** (1127–1156) nomi bilan bogʻliqdir.

Dastavval Otsiz turkman va qipchoqlarni oʻziga boʻysundiradi. Xorazm bilan iqtisodiy jihatdan bogʻliq boʻlgan Sirdaryo etaklari va Mangʻishloq yarimorolini egallaydi. Otsiz Kaspiy dengizi sohillaridan to Sirdaryoning oʻrta oqimiga qadar boʻlgan yerlarda Xorazmshohlar davlatining poydevorini barpo etadi.

Xorazmshohlar davlatining tashkil topishi

Otsizning siyosatini uning vorislari **Elarslon** (1156–1172), **Sultonshoh Mahmud** (1172) va **Takash** (1172–1200) davom ettiradilar. XII asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr va Xurosonda siyosiy vaziyat yanada keskinlashadi. **1153-yilda Sulton Sanjarga** qarshi koʻchmanchi oʻgʻuzlar isyon koʻtaradilar. Buning oqibatida Saljuqiylar davlati keskin zarbaga uchrab, zaiflashib qoladi.

Dastavval undan **Kichik Osiyo** va **Kermon** ajralib ketadi. Soʻngra Fors, Ozarbayjon va Xuroson viloyatlari mustaqil boʻlib oladi. Bunday siyosiy vaziyatda, shubhasiz, Xorazmning hukmronlik doirasi kengaytirilib, uning mustaqilligi yanada mustahkamlanadi. Xorazm davlati, ayniqsa, Otsizning nabirasi Takash davrida juda kengayadi. **1187–1193-yillarda u Nishopur, Ray va Marv** shaharlarini zabt etadi. **1194-yilda** esa saljuqiylar sultoni **Toʻgʻrulga** qaqshatqich zarba berib, Eronni Xorazmga boʻysundiradi.

Davlat hududining kengayishi

Takashdan soʻng uning oʻgʻli **Alovuddin Muhammad** (1200–1220) ham Xorazm davlatini kengaytirish siyosatini davom ettiradi. **1206-yildan** boshlab Movarounnahrni qoraxitoylarning qaramligidan ozod etishga kirishildi. **1210-yilda** Talos vodiysida

XORAZMSHOHLAR DAVLATI

qoraxitoylar magʻlubiyatga uchraydi. Yettisuvgacha boʻlgan yerlar Xorazmshohlar davlati tasarrufiga oʻtadi.

XIII asr boshida Xorazm juda keng maydonni egallagan buyuk davlatga aylangan edi. Uning shimoli gʻarbiy va gʻarbiy chegarasi Orol va Kaspiy dengizi sohillaridan janubi gʻarbda Iroqqa qadar borar edi. Janubi sharqiy hududlari Gʻazna viloyatidan, shimoli sharqiy chegarasi esa Yettisuv va Dashti Qipchoqdan oʻtar edi.

Sharqdagi bu ulkan davlatning poytaxti **Urganch** shahri edi. Hukmdor Muhammad Xorazmshoh esa «**Iskandari soniy**» deb ulugʻlangan. Uning saroyida 27 hukmdor va ularning vakillari doimo itoatda boʻlgan.

Ichki ziddiyatlar

Mamlakat qoraxitoylar zulmidan qutulgan boʻlsa-da, mehnatkash aholining ahvoli yengillashmadi. Aksincha, xorazmshohlarning harbiy yurishlari, soliq siyosatidagi beboshlik, amir va ma'murlarning jabr-u zulmi mamlakat fuqarolarining moddiy ahvolini gʻoyat ogʻirlashtirdi, xalq xoʻjaligini yanada zaiflashtirdi. Bu, shubhasiz, shahar va qishloq aholisining Xorazmshohga qarshi noroziligini oshirdi. Natijada, **1210-yilda** Oʻtror aholisi, **1212-yilda** esa samarqandliklar qoʻzgʻolon koʻtardilar. Muhammad Xorazmshoh qoʻzgʻolonlarni shafqatsizlik bilan bostiradi.

Viloyat hukmdorlarining isyonlari, xalqning koʻpgina tabaqalari noroziligi, qoʻshin va saroyda fitnalarning avj olishi davlatning beqarorlik holatini yaqqol koʻrsatar edi. Shuning uchun ham bu davlat koʻp yashamadi.

1. Xorazmning mustaqillik uchun kurashlari va uning hukmdori Otsiz haqida gapirib bering.
2. Xorazmshohlar davlatining barpo etilishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Nima sababdan Xorazmshoh «Iskandari soniy» deb uligʻlangan?
4. Xorazmshohlar davlati nega zaiflashib qoldi?

20-§. O'RTA OSIYOLIK MUTAFAKKIRLAR. ILM-FAN RAVNAQI

Tayanch tushunchalar: *«Bayt ul-hikma»; Buyuk allomalar; Arab tilining ahamiyati; Hadis; Kalom ilmi; Fiqh*

«Bayt ul-hikma»

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xurosonda sodir bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mamlakat madaniy hayotiga ham kuchli ta'sir etdi.

Movarounnahr arablar tomonidan istilo qilingach, zabt etilgan o'zga mamlakatlar qatorida, bu o'lkada ham faqat islom dinigina emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Chunki arab tili xalifalikning ham davlat tili, ham fan tili edi. Shu boisdan arab tilining o'rni va ahamiyati oshib, uni o'zlashtirishga bo'lgan intilish kuchaydi.

Arab tili va yozuvini yaxshi o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ldi. Bag'dod shahri Sharqning yirik ilm va madaniyat markazi edi. IX asrda bu shaharda **«Bayt ul-hikma»** tashkil etilgan edi. «Bayt ul-hikma»da katta kutubxona, Bag'dod va Damashqda astronomik kuzatishlar olib boriladigan rasadxonalar mavjud edi. Bu ilm dargohiga jalb etilgan tolibi ilmlar tadqiqotlar bilan bir qatorda qadimgi yunon va hind olimlarining ilmiy merosini o'rganish va asarlarini arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullanardilar. **Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Ahmad al-Marvaziy, al-Abbos Javhariy va Yahyo bin Abu Mansur** kabi Movarounnahr va xurosonlik olimlar ijod qilib, o'rta asr ilm-u faniga katta hissa qo'shadilar.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783–850-yillarda yashab ijod qilgan) Xorazm diyorida tug'ilib, voyaga yetadi. Dastlabki savod va turli sohadagi bilimlarini u o'z ona yurti Xorazm va Movarounnahr shaharlarida ko'pgina ustozlardan oladi. So'ngra u xalifa Ma'mun zamonida (813–833) «Bayt ul-hikma»da mudir sifatida faoliyat ko'rsatadi. Zamonasining mashhur matematigi, astronomi va geografi sifatida fanga ulkan hissa qo'shdi. Al-Xorazmiy 20 dan ortiq asarlar yozdi. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. Matematikaga doir asarlari **«Al-jabr val-muqobala», «Hind hisobi haqida»;** geografiyaga

Al-Xorazmiy

oid kitoblari «**Kitob surat ul-arz**» («Yer surati»); astronomiyaga oid asarlari «*Zij*» va «*Usturlob bilan ishlash haqida kitob*»; tarixga oid asarlari «*Kitob at-tarix*», «*Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola*» nomlari bilan atalgan.

Hatto «*algebra*» atamasi ushbu kitobning «*al-jabr*» deb yuritilgan qisqacha nomining aynan ifodasidir. Xorazmiy nomi esa matematika fanida «*algoritim*» atamasi shaklida o'z ifodasini topdi. Uning «*Al-jabr*» asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o'lchov ishlarida dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik hisoblash tizimining Yevropada, qolaversa, butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Shunday qilib, vatandoshimiz Xorazmiy al-jabrni mustaqil fan darajasiga ko'tarib, algebra faniga asos soldi va tarixda o'zidan o'chmas iz qoldirdi.

Ahmad al-Farg'oni

«Bayt ul-hikma»da faoliyat ko'rsatgan olimlardan yana biri buyuk astronom, matematik va geograf *Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oni* (797–865-yillarda yashab ijod qilgan). U Farg'ona vodiysidagi Quva shahrida tavallud topgani uchun Sharqda *Al-Farg'oni*, Yevropada esa *Alfraganus* taxallusi bilan shuhrat topgan. U astronomiya, matematika va geografiya fanlari bilan shug'ullandi. Qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi. Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o'rnini aniqlash, yangicha *zij* (astronomik jadval) yaratish ishlari-ga rahbarlik qildi. **832–833-yillarda** Suriyaning shimolida Sinjor dashtida va ar-Raqqa oralig'ida yer meridiani bir darajasining uzunligini o'lchashda qatnashdi.

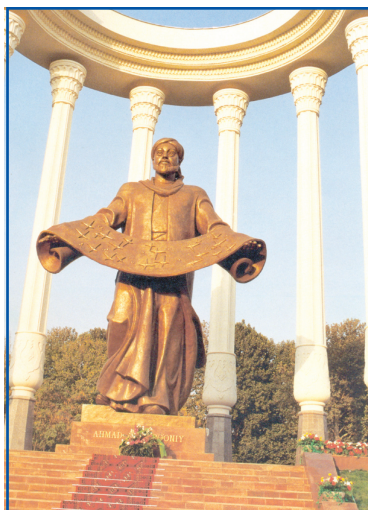
861-yilda al-Farg'oni rahbarligida Nil daryosi sohilida qurilgan qadimgi gidrometr – daryo oqimi sathini belgilaydigan «*Miqyos an-Nil*» inshooti va uning darajoti qayta tiklandi.

Bizning davrimizgacha Ahmad Farg'oniyning sakkiz asari

saqlangan bo‘lib, ular orasida «*Sa-moviy harakatlar va umumiy ilmi nujum*» kitobi ham bordir. Bu kitob XII asrdayoq lotin va ibroniy tillariga tarjima qilinib, nafaqat musulmon Sharqidagi, balki Yevropa mamlakatlaridagi astronomiya ilmining rivojini boshlab berdi. Yevropada mashhur bo‘lgan alloma nomi XVI asrda Oydagi kraterlardan biriga berilgan.

Mustaqillik yillarida Ahmad al-Farg‘oniyning noyob ilmiy merosi xalqimizga qaytarildi. **1998-yil oktabrda** alloma Ahmad al-Farg‘oniy tavalludining 1200 yiligi nishonlandi. Farg‘ona shahrida al-Farg‘oniy nomi bilan bog‘ yaratildi va buyuk allomaga haykal o‘rnatildi.

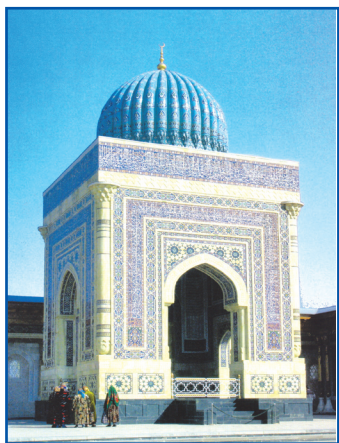
Ahmad al-Farg‘oniy
haykali. Farg‘ona shahri.

Imom al-Buxoriy

Dunyoviy fan olimlari bilan bir qatorda bu davrda islom ta‘limotining takomili yo‘lida movarounnahrlik muhaddis ulamolarning ham xizmati katta bo‘ldi. Bu borada ayniqsa **Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy** (810–870-yillarda yashab ijod qilgan) va uning zamondoshi hamda shogirdi **Abu Iso Muhammad at-Termiziy** (824–894-yillar)ning hissasi nihoyatda buyukdir.

Imom al-Buxoriy islom ta‘limotiga oid yigirmadan ortiq asarlar yozdi. Uning birgina «*Al-jome’ as-sahih*» asariga 7275 hadis kiritilgan.

1998-yil oktabrda buyuk mutafakkir Imom al-Buxoriy tavalludining 1225 yilligi nishonlandi. Samarqand yaqinidagi **Xartang** qish-

Samarqanddagi
Imom al-Buxoriy
yodgorligi.

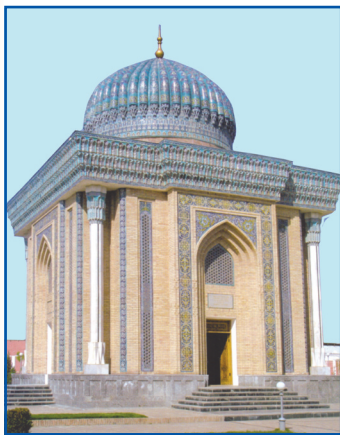
log'ida «Imom al-Buxoriy yodgorlik majmui» barpo etildi. 4 jildlik «Al-jome' as-sahih» kitobi ilk bor o'zbek tilida nashr etilib, kitobxonlarga taqdim etildi.

*** Hadis (arabcha: rivoyat, naql) — Islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba, Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning faoliyati va ko'rsatmalari haqida to'plangan ma'lumotlar yig'indisi.**

**Abu Mansur
al-Moturidiy**

Kalom ilmi ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan buyuk alloma **Abu Mansur al-Moturidiy** (870–944) Samarqand yaqinidagi Moturid qishlog'ida tug'ilgan. Al-Moturidiy islomiy odob qoidalari, ma'naviy-axloqiy kamolot sirlaridan ta'lim berishga mo'ljallangan qator asarlar yozgan. Ulardan «Kitob at-Tavhid» («Allohnin birligi») va «Ta'vilot ahl as-sunna» («Sunniylik an'analari sharhi») nomli asarlarigina saqlanib qolgan.

**Abu Mansur al-Moturidiy
yodgorligi. Samarqand.**

Ularda diniy ta'limot, islomiy urfodatlar insonning kamol topishida dunyoqarashining shakllanish mohiyati talqin etilgan. Al-Moturidiy 944-yilda Samarqandda vafot etgan.

Mustaqillik sharofati bilan diniy qadriyatlarimiz tiklanayotgan Vatanimizda **2000-yil noyabrda** Imom al-Moturidiy tavalludining 1130 yilligi nishonlandi. Samarqandda al-Moturidiy xotirasiga bag'ishlangan yodgorlik majmui barpo etildi, asarlari o'zbek tilida nashr etildi.

Islom olamida «Musulmonlarning e'tiqodini tuzatuvchi» degan yuksak sharafta sazovor bo'lishi bu nodir shaxsning ulkan aql-zakovati va matonatidan dalolat beradi.

Islom Karimov. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch»

1. «Bayt ul-hikma» haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Ahmad al-Fargʻoniy va Xorazmiyning matematika fanida tutgan oʻrni nimalardan iborat?
3. Imom al-Buxoriy va Abu Mansur al-Moturidiylarning ilmiy merosi ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?

21-§. MOVAROUNNAHR VA XORAZMNING MADANIY HAYOTIDA YANGI DAVR (IX–XIII ASR BOSHLARI)

Madaniy va maʼnaviy uygʻonish

IX asrning ikkinchi yarmida xalifalik hukmronligi tugab, Somoniylar boshqaruvining qaror topishi bilan madaniy hayotning rivoji uchun keng yoʻl ochiladi. Movarounnahrning madaniy hayotida uygʻonish davri boshlandi.

Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Balx, Nishopur kabi markaziy shaharlarda kutubxonalar, kitob doʻkonlari qurilgan. Movarounnahr va Xorazm jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshgan buyuk siymolarni oʻz bagʻrida tarbiyalab kamolotga yetkazdi.

1004-yilda shakllangan «**Dorul hikma va maorif**» («Bilimdonlik va maorif uyi») – «Maʼmun akademiyasi»ning asosini **Abu Nasr ibn Iroq** (X asr–1034), **Abulxayr ibn Hammor** (991–1048), **Abu Sahl Masihiy** (970–1011), **Abu Rayhon Beruniy** (973–1048), **Abu Ali ibn Sino** (980–1037) va boshqalar tashkil etgan.

1017-yil Mahmud Gʻaznaviy Xorazmga bostirib kirgandan soʻng «Dorul hikma va maorif»ning faoliyati tugatilgan, olimlarning koʻpchiligi Gʻazna shahriga majburan olib ketilgan.

1997-yil 11-noyabrda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Xorazm Maʼmun akademiyasini qaytadan tashkil etish toʻgʻrisida»gi farmoni chiqdi. **2006-yil kuzida** Respublikamizda «Xorazm Maʼmun akademiyasi»ning 1000 yilligi nishonlandi.

Abu Nasr Farobiy

Abu Nasr Farobiy 873-yilda Aris suvi-ning Sirdaryoga quyilishida joylashgan Farob shahrida tugʻilgan. U avval ona shahrida, soʻngra Samarqand, Buxoro va Bagʻdodda bilim olgan. Umrining oxirlarida Xalab va Damashq shaharlarida yashagan. Farobiy *riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik, tarbiya-shunoslik* va *adabiyot* sohalarida ijod etgan.

Abu Nasr Farobiy

U 160 dan ortiq asar yozib, oʻrta asr ilmfan va madaniyatiga ulkan hissa qoʻshdi. Bular orasida «*Arastuning «Metafizika» asariga sharh*», «*Musiq*a kitobi», «*Baxtsaodatga erishuv haqida*», «*Tirik mavjudot aʼzolari haqida*», «*Fozil odamlar shahri*» va boshqa koʻpgina asarlari muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Farobiy Sharqda Aristudan (Aristotel) keyingi yirik mutafakkir – «*Muallim us-soniy*» nomi bilan shuhrat topdi.

Abu Ali ibn Sino

Abu Ali ibn Sino 980-yilda Buxoro yaqinidagi **Afshona** qishlogʻida mahalliy amaldor oilasida dunyoga keldi. Maktabni bitirgach, ustozlari Abu Abdullohdan mantiq, falsafa, riyoziyot va fiqh ilmlarini oʻrganadi. Oʻn olti yoshidan boshlab turli fanlar boʻyicha Sharq va Gʻarb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil oʻrgandi. Ayniqsa, u tabobat ilmining qadimgi allomalari **Gippokrat** va **Galen** hamda oʻrta asr Sharqining buyuk hakimi va mutafakkiri **Abu Bakr ar-Rozi**ning (865–925) asarlarini puxta oʻrganadi.

Abu Ali ibn Sino

Ibn Sino oʻn yetti yoshidayoq eʼtiborli hakim va olim boʻlib yetishadi. U amir Nuh ibn Mansurni davolab tuzatgach, somoniylarning saroy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat oladi. Ibn Sino taqdir hukmi bilan Gurganchdagi (Urganch) Xorazm Maʼmun akademiyasida olimlari qatorida ijod qiladi. U **1037-yilda** vafot etadi va **Hamadonda** dafn etiladi.

Ibn Sino 450 dan ortiq, shu jumladan, tibbiyotga doir 43 ta asar yozgan. Uning 5 jildlik «*Al-qonun fit-tib*» («Tib

* **Abu Ali ibn Sino** Sharqda «*Shayx ur-ra*is», Gʻarbda esa «*Avitsenna*» nomlari bilan shuhrat topdi.

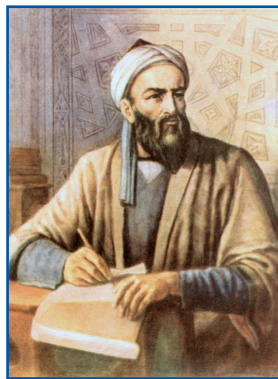

qonunlari») nomli qomusiy asarida kasalliklarning kelib chiqish sabablari va manbalari, tashxis, muolaja usullari, dorivor o'simliklar va dori-darmonlarning xususiyatlari, parhez, inson salomatligi uchun jismoniy tarbiyaning ahamiyati kabi tabobatning g'oyat muhim masalalariga alohida e'tibor berilgan. Uning «*Al-qonun fit-tib*» asari XII asrdayoq *lotinchaga* tarjima qilinib, to **XVII asrgacha** Yevropa tabobatida asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan.

**Abu Rayhon
Beruniy**

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) Xorazmning Kat shahrida tug'ilib, Urganchda ta'lim olgan. Xorazmshoh **Abul Abbos Ma'mun II** saroyida to'plangan olimlar bilan birgalikda Ma'mun akademiyasida ijod qilgan. Xorazm Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olingach, Beruniy va boshqa olimlar bilan birga G'azna shahriga olib ketiladi va umrining oxirigacha shu yerda ijod qildi. Beruniy **1048-yilda G'aznada** vafot etadi.

Beruniy astronomiya, geografiya, matematika va tarix fanlari bo'yicha 160 dan ortiq asarlar yozgan. Uning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Geodeziya» kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U o'zining astronomiyaga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr muqaddam Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. Beruniy yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. U 1029 ta yulduzning koordinatlari kattaliklari qayd etilgan yulduzlar jadvalini hamda dunyoning geografik kartasini tuzgan. Beruniyning ilmiy va falsafiy ulkan merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa bo'ldi.

Abu Rayhon Beruniy

Qoraqalpog'istonda shahar, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik instituti, Toshkent Davlat Texnika universiteti Beruniy nomiga qo'yilgan. Beruniy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti ta'sis etilgan.

**Mahmud
az-Zamaxshariy**

Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida dunyoga kelgan. Ilmga bo'lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag'dod, Hirot va Makkada hayot kechirib, arab tili va adabiyotini, diniy ilmlarni, xattotlik san'atini, arab maqollari va urfodatlarini chuqur o'rganishiga sabab bo'ldi. U mintaqa geografiyasiga doir ma'lumotlarni to'playdi.

Mahmud Zamaxshariy turli soha ilmlariga oid 50 dan ortiq asarlar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag'ishlangan «*Al-Mufasssal*», Qur'oni karim tafsiriga oid «*Al-Kashshof*» asari musulmon olamida mashhurdir. Zamaxshariy «*Arab va g'ayri arablar ustози*», «*Xorazm faxri*» kabi sharaffli nomlar bilan ulug'langan. Qohiradagi dunyoga dong'i ketgan Al-Azhar diniy dorilfununining talabalari hozir ham «*Al-Kashshof*» asosida Qur'oni karimni o'rganadilar.

**Burhonuddin
al-Marg'inoniy**

Mashhur fiqh (huquqshunos) olimi **Burhonuddin al-Marg'inoniy** 1123-yilda Rishtonda (Farg'ona vodiysi) tavallud topgan. Al-Marg'inoniyning eng nodir asari to'rt jildlik «*Hidoya*» asaridir. «*Hidoya*» islom huquqshunosligi bo'yicha mukammal asar bo'lib, bir necha asrlar davomida musulmon mamlakatlari-dagi huquqshunoslar uchun ham nazariy, ham amaliy qo'llanma vazifasini o'tab kelgan. Kitob bir qancha tillarga tarjima qilingan. Hozirgi kunda ham muhim manba sifatida foydalanib kelinmoqda.

2000-yilda al-Marg'inoniyning 910 yilligi nishonlandi.

**Turkiy yozma
adabiyot**

Bu davrda Movarounnahr va Sharqiy Turkistonda turkiy xalqlarning qadimdan davom etib kelayotgan og'zaki adabiyoti bilan bir qatorda, yozma adabiyot yuzaga keladi. Qator yirik asarlar bitildi. Ulardan eng nodirlari **Yusuf Xos Hojibning** (XI asr) «*Qutadg'u bilig*», **Mahmud Qoshg'ariyning** «*Devonu lug'atit-turk*», **Ahmad Yugnakiyning** «*Hibat ul-haqoyiq*», **Ahmad Yassaviyning** «*Hikmat*» kabi asarlaridir.

Bu davr turkiy adabiy tili eski o'zbek va uyg'ur tillarining vujudga kelishida ham muhim bosqich bo'ldi.

1. Nima uchun IX–XII asrlarda yurtimizda ilm-fan yuksak taraqqiy etdi?
2. «Ikkinchi muallim» – Farobiy ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Ibn Sinoning jahon fanida tutgan oʻrniga baho bering.
4. Beruniy va Zamaxshariy ijodini taʼriflang.

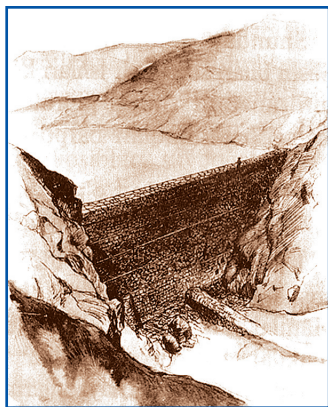
22-§. ME'MORCHILIK, SAN'AT, MUSIQA VA DINIY E'TIQOD

Tayanch tushunchalar: *Me'morchilik; San'at; Din; Tasavvuf; Tariqat; Mafkura*

Me'morchilik va san'at

Oʻrta asr jamiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi va islom dini mafkurasi madaniy hayotning bu sohasiga ham kuchli taʼsir qildi. **Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Oʻzgan va Marv** kabi shaharlarda bu davrda koʻplab saroy, masjid, madrasa, minora, maqbara, tim va karvonsaroylar quriladi. Buxoro shahridagi *Ismoil Somoniy* maqbarasi, *Namozgoh* masjidi, *Minorai Kalon* hamda *Vobkent* va *Jarqoʻrgʻondagi minoralar* va koʻpgina boshqa binolar oʻsha davr me'morchiligining namunalari hisoblanadi. Bu yodgorliklar oʻziga xos me'morchilikning rivoj topganligidan dalolat beradi.

Bu davrda yoʻnilgan tosh, pishiq gʻisht va suvga chidamli qurilish qorishmalaridan turli xil suv inshootlari: suv omborlari – bandlar, koʻpriklar, sardobalar va korizlar barpo etiladi. Bunday inshootlarning oʻlchamlari matematika nuqtayi nazaridan gʻoyat puxta ishlangan. Masalan, **X asrda** Nurota tizmalaridagi Pastogʻ darasi toʻsilib barpo etilgan **Xonbandi** nomli suv omboriga 1,5 mln metr kub suv toʻplangan. Toʻgʻon granit toshi va suvga chidamli qurilish qorish-

X asr suv omborining toʻgʻoni — Xonbandi.

masidan qurilgan. Bu suv omborini qurishda suvning vertikal va gorizontaal bosim kuchi va bu hududlarda tez-tez sodir bo'ladigan zilzilalarning silkinish kuchlarini ham hisobga olganlar. Bu, shubhasiz, **XVII asr** mashhur fransuz fizigi **Blez Paskal** tomonidan suvning bosim kuchi to'g'risida yaratilgan kashfiyotdan qariyb 7 asr muqaddam movarounnahrlik muhandislarga ma'lum ekanligidan dalolat beradi.

X asrdan boshlab binokorlikda sinchkori imoratlar keng tarqaladi. *Yakkasinchi* va *qo'shsinchli* binolarning tagsinchlaridan tortib ustunlari-yu sarrovlari va to'sinlarigacha yog'ochlarni birlashtirish uslubida qurilib, sinchlarning orasi xom g'isht yoki guvalalar bilan urib chiqilgan. Bu tuzilishdagi imoratlarni qurish hozirgacha saqlanib keladi. **Afrosiyob, Varaxsha, Buxoro va Poykand** shahar xarobalarida kovlab ochilgan turarjoy qoldiqlaridan ma'lum bo'lishicha, X–XI asrlarda ham **paxsa** va **xom g'isht**dan qurilgan imoratlar shahar me'morchiligida asosiy o'rinni egallagan.

**Naqqoshlik,
o'ymakorlik va
xattotlik**

IX–XII asr boshlarida me'morchilik bilan birga naqqoshlik va o'ymakorlik san'ati ham ancha rivoj topadi. Imoratning peshtoqi, eshigi va devorining ayrim qismlari turli mazmundagi bitiklar bilan qoplanar edi.

Bu davrda xattotlik xalq san'atining muhim va keng tarqalgan sohalaridan biri edi. Hali kitob bosish kashf etilmaganligi, qo'lyozma kitoblarning nusxalari faqat qo'lda ko'chirilishi tufayli xattotlik san'ati ancha rivoj topdi. Turli uslubda husnixat bilan bitilgan xattotlik namunalari me'moriy naqshlarda ham hayotiy mazmun va estetik zavq beruvchi bezak sifatida ishlatiladi.

Musiqqa san'ati

IX–XIII asr boshlarida musiqqa san'ati ham g'oyat taraqqiy qiladi. Bayramlar, to'ylar, xalq sayillari va boshqa marosimlar, shubhasiz, kuy va qo'shiqsiz o'tmas edi. Bu davrda sozandalar ud, tanbur, qo'biz, rubob, nay, surnay, karnay, qo'shnay va qonun kabi g'oyat xilmaxil torli, zarbli va pufli chalinadigan cholg'u asboblardan keng foydalanganlar.

Xalq kuylari asosida keyinchalik tojik va o'zbek xalqlarining mumtoz kuyi «*Shashmaqom*» uchun poydevor bo'lgan «*Rost*», «*Xusravoniy*», «*Boda*», «*Ushshoq*», «*Zerafkanda*» «*Buzruk*»,

«Sipohon», «Navo», «Basta», «Tarona» kabi yangi-yangi kuylar ijod etilgan. Musiqa san'ati she'riyat hamda musiqashunoslik ilmi bilan uzviy bog'langan holda taraqqiy etadi.

Din

IX–XIII asr ma'naviy hayotida islom dini muhim o'rin egallaydi. Bu davrda musulmon Sharqida keng tarqalib, jahon dini darajasigacha ko'tarilgan islom dini xalq hayotida muhim o'rin egallaydi. Movarounnahr aholisi islom dinini qabul qilib, shariat ahkomlarini bajarishga, arab tili va yozuvini o'rganishga kirishdi. Markaziy shaharlarda qator masjid va madrasalar qad ko'tardi.

XII asrda esa Buxoroning Darvozai Mansur mahallasida hatto qonunshunoslar uchun maxsus «*Faqihlar madrasasi*» qurilgan. Bunday oliy dorilfunun asosan islom dini ta'limotining asosiy manbalari: Qur'oni karim, Hadisi sharif va arab tilini mukammal o'rganishga katta e'tibor bergan. Shariat ahkomlarini har tomonlama chuqur o'rgatishda «*Tafsir*» – Qur'oni karimning sharhlari juda boy va qimmatli manba hisoblangan. Fiqh fani (islom huquqshunosligi) axloq va shariat ahkomlari borasida mukammal ma'lumot beradi.

Islom dini ta'limotining ravnaqi va targ'ibotining kengayishida, ayniqsa Buxoro shahri markazga aylandi. Buxoro madrasalaridan juda ko'p yetuk fiqhshunos olimlar, qozilar, imomlar yetishib chiqadi. Shu boisdan **Buxoro IX asrdan** boshlab «*Qubbat ul-islom*» – «*Islom dinining gumbazi*» nomi bilan shuhrat topadi.

Tasavvuf

Tasavvuf o'rta asrlar musulmon Sharqida keng tarqaladi. Bu ta'limot dastlab VIII asr o'rtalarida Iroqda yuzaga kelgan.

Tasavvuf ta'limoti asosida inson faoliyati va uning kamoloti yotadi. Movarounnahrning turli o'lkalarida tasavvufning turli tariqatlari paydo bo'ladi. Turkistonda **XII asrda** *Yassaviya*, **XII asr oxirida** Xorazmda *Kubroviya*, **XIV asrda** Buxoroda *Naqshbandiya* va boshqalar vujudga keladi.

Movarounnahrda keng yoyilgan tasavvuf – *Yassaviya tariqati* bo'lib, unga *Ahmad Yassaviy* asos soladi. Tariqatning asoslari Yassaviyning mashhur «*Hikmat*» asarida bayon etiladi. Ahmad Yassaviyning fikricha, *shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat* bo'la olmaydi. Ularning har biri

ikkinchisini to'ldiradi va takomillashtiradi. Yassaviy tariqatining asosida kamolotga uzlat va tarkidunyochilik orqali yetishish g'oyasi olg'a suriladi. Unga faqat bu dunyo rohati va farog'atidan voz kechib, uzlatda toat va ibodat yo'lida zahmat chekib, mashaqqatli mehnat qila olgan kishigina yetib boradi. Xullas, Yassaviy tariqatida mashaqqatli mehnat va aziyat shariat yo'lida bo'l-mog'i hamda tarkidunyochilik targ'ib etilsa-da, inson zoti sharif darajasida ulug'lanadi. Insonning har qanday mol-dunyodan va davlatdan ustun turishi ta'kidlanadi.

*** Tasavvuf (sufiylilik) — musulmonlarni halollikka, poklikka, tenglikka, inson qadr-qimmatini yerga urmaslikka chorlovchi, har kimni o'zining halol mehnati bilan yashashga, boshqalarning kuchidan foydalanmaslikka da'vat etuvchi ta'limot**

*** Tariqat — tasavvuf qoidalariga amal qilib yashash, ya'ni, komil inson darajasiga erishishni ko'rsatuvchi yo'l**

Tasavvuf ta'limotining buyuk siymolaridan yana biri **Najmiddin Kubro** (1145–1221) edi. U Xorazmda «*Kubroviya*» tariqatiga asos soladi.

Yassaviya tariqatidan farqli o'laroq, Kubroviya tariqati tarkidunyochilikni rad etadi. Kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lishning joizligi g'oyasi ilgari suriladi. Kubroviya tariqatida xalqqa va Vatanga bo'lgan muhabbat nihoyatda kuchli bo'lib, har qanday og'ir damlarda ham omma bilan birga bo'lish, Vatanni mudofaa qilish va uning mustaqilligi uchun kurashga da'vat etiladi.

Tasavvuf XIV asrda naqshbandiya tariqatida yanada rivoj topadi. Unga **Bahouddin Naqshband** asos soladi. U **1318-yilda** Buxoro yaqinida **Qasri Hinduvon** qishlog'ida matolarga naqsh bosuvchi hunarmand oilasida dunyoga keladi. Yoshligida ta'lim olish bilan bir qatorda kimxob matoga gul bosishni puxta o'rganib, ota kasbi naqqoshlikni egallagan.

Xoja Bahouddin «*Hayotnoma*» va «*Dalil al-oshiqin*» nomli asarlar yozib, o'z tariqatini yaratadi. Naqshbandiya tariqati Mo-

varounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaladi. Naqshbandiya tariqati insonlarni halol va pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga xayr-ehson berishga, sofdil va kamtar bo'lishga chaqiradi. Uning «*Dil ba yor-u dast ba kor*» («Ko'ngil Allohda bo'lsin-u, qo'l mehnat bilan band bo'lsin») degan hikmati Naqshbandiya tariqatining hayotiy mohiyatini ifodalaydi. U tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ'ib etadi. Naqshbandiya ta'limoti taraqqiyotiga keyingi asrlarda **Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xo'ja Ahror** kabi buyuk allomalar katta hissa qo'shadilar.

Mustaqillik sharofati bilan **Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro** singari bobokalonlarimizning aziz nomlari tiklandi, qadamjolari obod etildi. Asarlari chop etilib, ularning bebaho ma'naviy meroslaridan hozirgi avlodlar bahramand bo'lmoqdalar. Holbuki, islomiy ta'lim-tarbiya asosida ajdodlarimiz kamol topib, o'zlaridan o'chmas tarixiy meros qoldirganlar.

1. Me'morchilikdagi yutuqlar haqida gapirib bering.
2. Musiqa san'atidagi madaniy meros haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Ma'naviy hayotda islom dinining ahamiyati nimada deb o'ylaysiz?
4. Tasavvuf qanday ta'limot, uni qanday muhit keltirib chiqardi?
5. Yassaviya tariqati asosida qanday qarash ustunlik qiladi?
6. Kubroviya tariqatidagi vatanparvarlik g'oyalarini ta'riflang.
7. Naqshbandiya tariqati insonlarni nimaga da'vat etadi?

23-§. ETNIK JARAYONLAR VA O'ZBEK XALQINING SHAKLLANISHI

Tayanch tushunchalar: *Etnik jarayon; O'zbek xalqi*

Etnik jarayon

Jahondagi boshqa xalqlar kabi o'zbek xalqining shakllanishi ham uzoq yillar davomida sodir bo'lgan etnik jarayonlar mahsulidir.

O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib, Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini hozirgi

*** Etnik jarayon – kelib chiqishi bir-biriga yaqin bo‘lgan turli qabila va elatlarning asrlar davomida qo‘shilib borishi**

O‘zbekiston hududida qadimdan o‘troq yashab, sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullanib kelgan mahalliy *sug‘diylar, baqtriylar, xorazmiylar, farg‘onaliklar, shoshliklar*, yarim chorvador *qang‘lar*, ko‘chmanchi *sak-massaget* kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo‘ylaridan turli davrlarda Movarounnahrga kirib kelgan etnik guruh ham O‘zbek xalqi etnogenezida ishtirok etadilar. Yuqorida nomlari keltirilgan etnoslar asosan turkiy va sharqiy eroniy tillarda so‘zlashganlar.

Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida yuqorida nomlari qayd etilgan qabila va elatlarning etnik jihatdan aralashuv jarayoni natijasida o‘troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon, o‘zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllanadi.

Mil. avv. III asrda Sirdaryoning o‘rta oqimida tashkil topgan Qang‘ davlati davrida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, o‘ziga xos uyg‘unlashgan madaniyat shakllanadi. Arxeologik asarlarda bu madaniyat **«Qovunchi madaniyati»** nomini olgan. Antropolog olimlarning ta’kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, O‘rta Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi aholi tashqi qiyofalarida hozirgi o‘zbek va voha tojiklariga xos antropologik qiyofasi to‘liq shakllanadi.

O‘zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik guruhlar – *kushonlar* hamda IV–V asrlarda O‘rta Osiyoning markaziy viloyatlariga kirib kelgan *xioniylar, kidariylar* va *eftallardir*.

*** O‘zbek xalqining asosini sug‘diylar, baqtriylar, xorazmiylar, farg‘onaliklar, shoshliklar va sak-massagetlar tashkil etgan.**

*** Mil. avv. III asrda «Qovunchi madaniyati» va O‘rta Osiyoning antropologik qiyofasi to‘liq shakllanadi.**

*** Turkiston – turkiy aholi o‘rnashgan o‘lka**

Shuningdek, o'zbeklar etnogeneziga Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyoning markaziy mintaqalari va Xorazmga kelib o'troqlashgan turkiy qabilalar faol ta'sir ko'rsatadi. Turkiy elatlar va mahalliy o'troq aholi o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji natijasida turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analar bilan jadal uyg'unlashuvi yuz berdi. VII asrdan boshlab o'lkamiz «Turkiston» nomi bilan atala boshlagan.

**O'zbek xalqining
tashkil topishi**

VIII asrdan arab va ajam xalqlarining O'rta Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta'sir etmagan bo'lsa-da, bu davrda Movarounnahrda o'troq va yarim o'troq turkiyzabon aholi, sug'diylar va Xorazmning tub yerli aholisi o'z hududlarida qolib, arablar hukmronligi ostida yagona islomiy e'tiqod birligi uyg'unlashdi.

IX asrda Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi va o'z navbatida sug'diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lib, bu qatlam asosining aksariyat ko'pchiligini o'troqlashgan turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan sodir bo'lgan etnik jarayon o'zbek xalqining shakllanishida yakuniy bosqich bo'ldi. Aynan mazkur davrda o'zbek xalqiga xos etnik omillar shakllangan. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qator topdi.

Shunday qilib, asrlar osha yurtimizda sodir bo'lgan o'ta murakkab siyosiy vaziyatda, muttasil davom etgan etnik jarayonlar natijasida IX–XII asrlarda o'zbek xalqi shakllandi. Uning asosiy, o'q ildizini o'lkamizda muqim yashab kelgan o'troq ziroatkor va mirishkor chorvador tub yerli aholi tashkil etdi. Bunday ikki turli turmush tarzidagi aholi qadimdan ikki tilda: *sug'd* va *turk* tillarida so'zlashgan. Mazkur o'ziga xos ikki turkum tillar asosida «sug'd yozuvi» va «turkiy run bitik»lari imloli yuzaga kelgan. Shubhasiz, asrlar davomida kengayib borgan o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar natijasida o'zbek va qator

qardosh elatlarning ota-bobolarini uyg'unlashib, birikishiga olib kelgan. Hali yozuv yuzaga kelmasdan avval boshlangan bunday ulkan etnogenetik jarayonning izlari yurtimizning joy nomlarini ma'nosida o'z ifodasini topgan.

*** IX–XII asrlarda o'zbek xalqi shakllandi. Uning asosini o'lkamizda yashab kelgan ziroatkor va chorvador tub yerli aholi tashkil etdi.**

*** Movarounnahrda joylashgan aholi qadimdan ikki tilda: sug'd va turk tillarida so'zlashgan.**

1. O'lkamizda sodir bo'lgan etnik jarayonlar haqida so'zlang.
2. O'zbek xalqi qanday shakllandi?
3. O'zbek xalqining ajdodlarini kimlar tashkil etgan?
4. O'zbek va O'zbekiston nomlari qanday ma'nolarni anglatishi borasida o'ylab ko'ring.

IV B O B

VATANIMIZ XALQLARINING CHINGIZXON ISTILOSI VA ZULMIGA QARSHI OZODLIK KURASHI

24-§. XORAZMSHOHLAR SALTANATI BILAN MO‘G‘ULLAR DAVLATI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Tayanch tushunchalar: *Mo‘g‘ul qabilalari;
Yagona davlatga birlashish; Xorazmshohlar davlati inqirozi*

Mo‘g‘ullar davlati

XI asrda mo‘g‘ul qabilalari hayotida hali urug‘-aymoqchilik munosabatlari niho-yatda kuchli edi. Ular asosan ko‘chmanchi chorvachilik, ovchi-lik va o‘zaro mahsulot ayirbosh qilish bilan shug‘ullanar edi. Bu davrda urug‘ va qabilalari o‘rtasida o‘zaro kurash avj olib bor-moqda edi. Mo‘g‘ul urug‘ boshliqlari orasidagi ichki kurashlarda **Temuchin** (1155–1227) g‘olib chiqadi. **1206-yilda** Onon daryosi bo‘yida chaqirilgan mo‘g‘ul urug‘ va qa-bila boshliqlarining qurultoyida Temuchin **ulug‘ xon** (qoon) deb e‘lon qilinadi, unga «**Chingiz**» laqabi beriladi va Mo‘g‘ullar davlatiga asos solinadi.

Chingizxon ko‘p sonli yaxshi qurollan-gan, intizomli va uyushgan qo‘shin ham-da 10 ming nafar turk azamatlaridan ibo-rat **kezik** (keshik) – xos soqchilar qismini tuzib, istilochilik urushlari olib borishga kirishadi.

Chingizxon

**Qo'shni
davlatlarning bosib
olinishi**

1206-yilda dastlab naymanlar bo'ysundirildi. **1207–1208-yillarda** Enasoy havzasi, so'ngra Yettisuv viloyatining shimoliy qismi zabt etildi va uyg'urlar taslim bo'ldi.

1211–1215-yillarda Chingizxon bir necha bor Xitoyga hujum qilib, Shimoliy Xitoyning markazi – **Szindi** (Pekin) shahri-
ni ishg'ol qilib, Szin sulolasini taxtdan qulatdi. Shimoliy Xitoy
yerlari Mo'g'uliston davlatiga qo'shib olindi. Chingizxon
Xitoydan ko'p o'ljalari, cho'rilar bilan harbiy qurol yasaydigan
va ularni ishlata biladigan mohir hunarmandlarni ham Mo'-
g'ulistonga olib ketadi. Shu yo'l bilan u o'z qo'shinini zamonasi-
ning eng yaxshi harbiy qurol-aslahalari bilan ta'minlaydi.

Chingizxon **1218–1219-yillarda** Sharqiy Turkiston va Yet-
tisuv viloyatlarini deyarli talafotsiz qo'lga kiritib, bu yerdagi
Kuchluk davlatini tugatdi. Shunday qilib, Gobi sahrosining shar-
qiy chegarasidan to Tangritog' (Tyanshan) tizmasining g'arbiy
etaklarigacha bo'lgan viloyatlar Mo'g'ullar davlati hukmronli-
gi ostida birlashtirilgan edi. Shu tariqa Mo'g'ullar davlatining
g'arbiy hududlari Sulton Muhammad Xorazmshoh saltanatining
chegarasiga bevosita tutashib ketdi.

**O'zaro elchilik
aloqalari**

Chingizxon va Xorazmshoh o'rtasida bir-
birining kuch-qudratini bilib olishga va
bu haqda ma'lumotlar to'plashga hara-
kat qilinadi. Ikki o'rtada hatto elchilik aloqalari o'rnatiladi.

Dastavval, **1216-yilda** Chingizxon huzuriga Xorazmshoh **Ba-
houddin Roziy** boshchiligida o'z elchilarini yuboradi. Elchilarni
Chingizxon iltifot bilan qabul qiladi. Hatto, elchilardan u Sulton
Muhammadni G'arbning sohibqironi (G'arb mamlakatlari yerla-
rining sultoni), o'zini esa Sharqning podshosi deb hisoblashini
Xorazmshohga yetkazishlarini so'raydi. Chingizxon qimmatbaho
sovg'alar va mollar orilgan katta karvon bilan o'z elchilarini
Xorazmga yuboradi. Elchilarga xorazmlik savdogar **Mahmud
Yalavoch** boshliq qilib tayinlanadi. Chingizxon elchilarini Sulton
Muhammad **1218-yilning bahorida** Buxoro shahrida qabul qila-
di. Elchilar Chingizxon Sulton Muhammadni qudratli podshoh
sifatida bilib, uni o'zining eng ardoqli o'g'illari qatorida ko'rishi
hamda u bilan do'stona shartnoma tuzishga roziligini aytadi. Eng

ardoqli o'g'illari qatorida ko'rish «iltifoti», shubhasiz, Sharq ustomonligida «Chingizxonning Xorazmshohni o'ziga qaram qilib olish niyati bor» degan ma'noni anglatardi. O'zini Iskandari soniy (Ikkinchi Iskandar) deb hisoblab yurgan podshoga bunday «istiqbol» sira yoqmas edi. Xorazmshoh Mahmud Yalavochni tunda xufiyona o'z huzuriga chaqirtirib keladi. Elchiga xorazmlik bo'lgani uchun Chingizxonga emas, balki Xorazm shohiga xizmat qilishini, Chingizxon to'g'risidagi bor haqiqatni aytishini, keyinchalik xon qarorgohida Xorazmshohning josusi bo'lib qolishini talab qiladi. Chingizxon o'z elchilarining ish natijalaridan mamnun bo'ladi. Chunki Mahmud Yalavoch Xorazm davlati va uning podshosi to'g'risida Chingizxonga, mo'g'ullar to'g'risida Xorazmshohga aytgan ma'lumotlariga qaraganda ham ko'proq axborot to'plab qaytgan edi.

Munosabatlarning keskinlashuvi

Chingizxon Sulton Muhammadga o'z minnatdorchiligini izhor etish va ikki buyuk qo'shni davlatlar o'rtasida shart-noma tuzish uchun **1218-yilning** o'zidayoq Xorazmga juda katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Karvon ko'p miqdorda oltin, kumush buyumlar, xitoy ipak matolari, suvsar va qunduz mo'ynalari va boshqa har xil qimmatbaho mollar ortilgan 500 tuyadan hamda 450 musulmon savdogarlardan tashkil topgan edi. Bu ulkan savdo karvoni mamlakat poytaxti Urganch shahri tomon borar edi. Ammo karvon yo'lda chegara shahar O'trorda ushlanib qoladi. Shaharning noibi **G'oirxon** (Inolchiq) tomonidan karvon talanib, savdogarlarning hammasi qirib tashlanadi. Faqat bir tuyakashgina o'limdan qutulib qoladi. U Chingizxonning qarorgohiga zo'rg'a yetib borib, karvonning dahshatli qisimatidan xabar beradi.

Chingizxon Xorazm ma'murlaridan hisoblangan O'tror nobining xiyonatkorona xatti-harakatidan nihoyatda g'azablandi. Ammo g'azabini bosib, **Ibn Kafroj Bug'roni** ikki ishonchli mulozim kuzatuvchilar bilan Xorazmshoh huzuriga elchi qilib yuboradi. Chingizxon Sulton Muhammaddan aybdorlarni jazolashni va Inolchiqni tuttirib, uning ixtiyoriga jo'natishni talab qiladi. Xorazmshoh Chingizxonning talabiga javoban elchini o'ldirishni va u bilan birga kelgan ikkita mulozimning soqolmo'ylovlarini qirib, sharmanda qilib qaytarib yuborishni buyura-

Xorazmliklarning mo'g'ullarga qarshi jangi.

di. Bu voqealar ikkita eng katta davlatlar o'rtasida savdo aloqalari va elchilik munosabatlari tamomila uzilganini bildirar edi. Xorazmshoh uyushtirgan bu voqea har ikki buyuk davlatlar o'rtasida urush boshlanishiga bahona bo'ldi.

**Xorazmshohlar
davlatining inqirozga
yuz tutishi**

XIII asrning boshlarida Xorazmshohlar saltanati qo'shinining umumiy soni Chingizxon harbiy kuchiga nisbatan birmuncha oshiqroq edi. Xorazmshoh hokimiyati siyosiy, xususan, ma'muriy boshqaruv jihatidan mustahkam emas edi. Chunki, mansabdorlar davlat tang ahvolga tushib qolgan paytlarda o'z vazifalarini tashlab ketar, podshoga itoatsizlik qilar, o'zboshimchalik bilan o'z bilganlaricha yo'l tutar edilar. Hatto ayrim viloyat hokimlari Xorazmshohga nomigagina bo'ysunib, amalda deyarli mustaqil edi. Buning ustiga Sulton oliy dargohi ichida kuchli nizo hukm surardi. Ayniqsa, **Turkon xotun**, ya'ni «turklar onasi» nomi bilan shuhrat topgan Sulton Muhammadning validasi qo'shinning oliy sarkardalari hisoblangan qipchoq oqsuyaklari bilan urug'-qabila aloqalari orqali mahkam bog'langan edi. U o'z qabiladoshlari manfaati yo'lida saroyda ko'tarilgan barcha fitnalarga boshchilik qilar, hatto ularda shohga qarshi adovat ruhini uyg'unlashtirib qo'ygan edi.

Ichki nizo, boshboshdoqlik va fuqarolarning noroziligi kuchayib, mamlakat siyosiy hayoti inqirozga yuz tutgan edi. Bunday o'ta xavfli vaziyatni bartaraf etish maqsadida **Sulton Muhammad** o'z hukmronligining so'ngida «*Davlat kengashi*»ni ta'sis etadi. Kengashga 6 nafar bilimdon vakillar jalb etiladi. Unda eng dolzarb masalalar muhokama etilib, qaror qabul qilinsa-da, ammo u amalda ijobiy natija bermaydi. Ana shunday vaziyatda u jangari mo'g'ul qabilalarining Chingizxon boshliq bosqiniga duchor bo'ldi.

1. Mo'g'ullar davlati qanday vujudga keldi?
2. Chingizxon qaysi qo'shni davlatlarni bosib oldi?
3. Chingizxon va Xorazmshohning elchilik aloqalaridan tub maqsadlari nima edi?
4. Chingizxon va Xorazmshoh aloqalari nima uchun keskinlashdi?
5. Qanday sabablar Xorazmshohlar davlatini siyosiy inqirozga olib keldi?

25-§. CHINGIZXON BOSQINI

Tayanch tushunchalar: *Mudofaa rejasi; O‘tror qamali; Buxoro fojiasi; Temur Malik jasorati*

Xorazmshohning mudofaa rejasi

Chingizxon Movarounnahr yurishiga katta ahamiyat berib, puxta tayyorgarlik ko‘rgan edi. Hali harbiy yurish boshlanmasdanoq u o‘z dushmanining kuch-qudrati va urushga tayyorgarligi to‘g‘risida savdogarlar orqali to‘plagan ma‘lumotlarni sinchiklab o‘rgangan. Chingizxon Xorazmshohlar davlatining ichki ziddiyatidan to‘la xabardor edi.

Xorazmshoh bilan sarkardalar o‘rtasida mavjud ixtiloflar avval boshdanoq mavjud ustunlikdan foydalanishga imkon bermadi. Urush boshlanishi arafasida bo‘lgan harbiy kengashda ular o‘rtasidagi kelishmovchilik yaqqol namoyon bo‘ldi. Kengashda dushmanga zarba berishning yagona rejasini yakdillik bilan belgilab olish o‘rniga fikrlar bo‘linib ketdi. Sulton katta qo‘shinni bir joyga to‘plashdan qo‘rqar edi. Sulton nazarida bir joyga to‘plangan qo‘shin uni taxtdan ag‘darib tashlashi mumkin edi. Shuning uchun ham harbiy kengashda sulton o‘z qo‘shinlarini turli shaharlarda alohida-alohida joylashtirishga, urushda mudofaa taktikasini qo‘llashga qaror qiladi. Shu tariqa mamlakat katta xavf ostida qoldi.

O‘tror qamali

1219-yilning kuzida Chingizxon Xorazmshohga qarshi yurish boshladi. Uning jami askari 200 mingga yaqin edi. Chingizxon qo‘shini Sirdaryo bo‘yida joylashgan **O‘tror** shahri ustiga yurish qildi. Chingizxon bu shahar yaqinida Movarounnahrni qisqa muddat ichida zabt etish uchun butun harbiy kuchlarini to‘rt qismga bo‘ldi. Uning bir qismini o‘g‘illari **Chig‘atoy** va **O‘qtoy** boshchiligida **O‘trorni** qamal qilib turish uchun qoldirdi. Ikkinchi qismga **Jo‘ji** boshliq etilib, u Sirdaryo etagi tomon yuborildi. Unga **Sig‘noq, O‘zgan, Jand, Yangikent** shaharlarini bosib olishni buyurdi. Besh ming kishilik uchinchi qo‘shin **Aloqno‘yon** hamda **Sukatu Cho‘rbiy** qo‘mondonligida Sirdaryoning o‘rta sohili bo‘ylab, uning yuqori oqimida joylashgan **Banokat** va **Xo‘jand** shaharlari tomon yuborildi. Chingizxonning o‘zi asosiy kuchlari bilan **Buxoro** tomon askar tortdi.

Mo'g'ul hukmronligining asosiy hududlari

Jo'ji ulusi (Oltin o'rda)

Chig'atoy ulusi

Xulagular davlati

Amir Temur yurishlari

JURJON DENGIZI

MOZANDARON (1387-1388)

GURGON

Asake-Kandan

Adoq

Urganch

Xorazm

Asake-Kandan

Faroba

Dehiston

Niso

Chorjo'y

Mary

Maxshab

Kesh

Munk

Salisaroy

Termiz

Balx

1387-1388

1387

1388

1389

1390

1391

1392

1393

1394

1395

1396

1397

1398

1399

1400

1401

1402

1403

1404

1405

1406

1407

1408

1409

1410

1411

1412

1413

1414

1415

1416

1417

1418

1419

1420

1421

1422

1423

1424

1425

1426

1427

1428

1429

1430

1431

1432

1433

1434

1435

1436

1437

1438

1439

1440

1441

1442

1443

1444

1445

1446

1447

1448

1449

1450

1451

1452

1453

1454

1455

1456

1457

1458

1459

1460

1461

1462

1463

1464

1465

1466

1467

1468

1469

1470

1471

1472

1473

1474

1475

1476

1477

1478

1479

1480

1481

1482

1483

1484

1485

1486

1487

1488

1489

1490

1491

1492

1493

1494

1495

1496

1497

1498

1499

1500

1501

1502

1503

1504

1505

1506

1507

1508

1509

1510

1511

1512

1513

1514

1515

1516

1517

1518

1519

1520

1521

1522

1523

1524

1525

1526

1527

1528

1529

1530

1531

1532

1533

1534

1535

1536

1537

1538

1539

1540

1541

1542

1543

1544

1545

1546

1547

1548

1549

1550

1551

1552

1553

1554

1555

1556

1557

1558

1559

1560

1561

1562

1563

1564

1565

1566

1567

1568

1569

1570

1571

1572

1573

1574

1575

1576

1577

1578

1579

1580

1581

1582

1583

1584

1585

1586

1587

1588

1589

1590

1591

1592

1593

1594

1595

1596

1597

1598

1599

1600

1601

1602

1603

1604

1605

1606

1607

1608

1609

1610

1611

1612

1613

1614

1615

1616

1617

1618

1619

1620

1621

1622

1623

1624

1625

1626

1627

1628

1629

1630

1631

1632

1633

1634

1635

1636

1637

1638

1639

1640

1641

1642

1643

1644

1645

1646

1647

1648

1649

1650

1651

1652

1653

1654

1655

1656

1657

1658

1659

1660

1661

1662

1663

1664

1665

1666

1667

1668

1669

1670

1671

1672

1673

1674

1675

1676

1677

1678

1679

1680

1681

1682

1683

1684

1685

1686

1687

1688

1689

1690

1691

1692

1693

1694

1695

1696

1697

1698

1699

1700

1701

1702

1703

1704

1705

1706

1707

1708

1709

1710

1711

1712

1713

1714

1715

1716

1717

1718

1719

1720

1721

1722

1723

1724

1725

1726

1727

1728

1729

1730

1731

1732

1733

1734

1735

1736

1737

1738

1739

1740

1741

1742

1743

1744

1745

1746

1747

1748

1749

1750

1751

1752

1753

1754

1755

1756

93

O'tror mustahkam qal'ali chegara shahar edi. Qal'a noibi **G'oyirxon** (Inolchiq) boshchiligida shaharda 20 ming suvoriy bor edi. Qamal arafasida unga yordam uchun **Qoracha Hojib** qo'mondonligida yana 10 minglik qo'shin kelib qo'shilgan edi. Juvayniyning ma'lumotiga qaraganda, bu kuchdan tashqari Sulton Muhammad «**Lashkari berun**» deb atalgan 50 ming askar yuborgan. Natijada O'tror shahrida dushmanga qarshi kuchli bir himoya quvvati tashkil bo'lgan edi. Shunday bo'lsa-da, o'sha davr solnomachilarining naqliga qaraganda, mo'g'ullar shaharni qamalga olishlari bilan mudofaachilar sarosimaga tushganlar. Qamalning dastlabki kunlaridayoq shahar hokimiyatining vakili **Badriddin Amid, Safiy Aqra' Hojib** boshliq sulton tomonidan qatl etilgan O'tror qozisining avlodlari mo'g'ullar tomoniga o'tib ketadilar.

Manbalarga ko'ra, O'tror qamali 5 oy davom etgan. Mo'g'ullar shaharga oqib kiradigan ariqlarni ko'mib tashlagan, manjaniqlardan shaharga qarata tosh, neft bilan to'ldirilgan ko'zachalar (piliklarini yondirib) irg'itganlar, qo'rg'on tevaragida xandaqlar shox-shabba va tuproq bilan to'ldirilgan, qo'rg'on devori ostidan lahim (tunnel) qazilgan, daraxtlar kesib ulama shotilar yasalgan va devorga tiklangan.

O'tror qamali davrida nafaqat qamaldagilar, balki mo'g'ullar ham katta talafot ko'rganlar. Qamaldagilarning safi siyraklashib, oziq-ovqat tanqisligi kuchaygan. O'tror mudofaasining eng og'ir paytida **Qoracha Hojib** o'z qo'shini bilan shahar darvozasi-dan chiqib, mo'g'ullarga taslim bo'lgan. Biroq xiyonatkorlarni mo'g'ullar ham kechirishmagan. Ular **Qoracha Hojib** va uning askarlarini qatl etishgan.

Shu asnoda o'trorliklar shaharni mudofaa qilib, uni besh oy davomida o'z qo'llarida ushlab turadilar. Ayniqsa **G'oyirxon** o'zini Chingizxon savdogarlari va sarbonlarini o'ldirishda aybdor his qilib, so'nggi nafasigacha dushmanga qarshi kurashadi. Uning askarlari ellik-elliktdan bo'lib, qal'adan tashqariga chiqar va bosqinchilar bilan jang qilib, halok bo'lardi. Chig'atoy qo'shini shahar devorlaridan raxnalar (tuynuklar) ochib, ichkariga yopirilib kirgan, aholisini shahristondan quvib chiqarib shaharni talaganlar.

G'oyirxon boshliq mudofaachilarning bir qismi O'tror arki-

ga joylashib olib, mudofaani yana bir oygacha davom ettiradilar. Chig'atoyzodalar qanday bo'lmasin, G'oyirxonni qo'lga tushirishga ahd qiladilar. Oqibat u qurshovga olinib, asirga tushiriladi va Samarqandga olib borib, qiynab o'ldiriladi.

Buxoro fojiasi

1220-yilning fevralida Chingizxon Buxoroga yetib boradi. Biroq Buxoro dushman kuchini qaytarishga tayyor emas edi. Buxoroliklarning dushmanga taslim bo'lishdan o'zga choralari qolmaydi. Buxoro qozisi **Badriddin Qozixon** o'z oqsoqollari bilan Chingizxon oldiga shafqat so'rab chiqadi.

1220-yilning 16-fevralida mo'g'ullar Buxoroni egallaydilar. Movarounnahrning qadimiy markazlaridan hisoblangan Buxoro talon-toroj etiladi. Behisob xazinalar talanadi, asriy qo'lyozma asarlar, muqaddas kitoblar yirtilib, xazondek sochiladi. Ilm va ma'rifat egalari bo'lgan ulamolar va shayxlar, e'tiborli mo'g'ul jangchilariga xizmatkor qilib, goho esa baxshilariga masxara uchun beriladi. Chingizxon amri bilan Buxoro yoqib yuboriladi.

Samarqand jangi

Chingizxon Samarqandga tomon yo'loladi va **1220-yilning mart oyida** Movarounnahrning eng mashhur va yirik shahriga yaqinlashadi. Chingizxon shahardan tashqarida joylashgan **Ko'ksaroy** qasridan turib shaharni qamal qilish ishiga boshchilik qiladi. Shahar ostonasida uch kun shiddatli janglar davom etadi.

Qamalning uchinchi kuni mudofaachilar qamalni yorib chiqib mo'g'ullarga hujum qiladilar. Mo'g'ullar ularni qirib tashlaydilar. Qamalning beshinchi kuni shahar taslim bo'ladi. Mo'g'ullar Samarqandning bosh suv inshooti – **Qo'rg'oshin** novini (suvning quyilish joyi) buzib tashlab, shaharni suvsiz qoldiradilar. Namozgoh darvozasidan bostirib kirib, barcha istehkomlarni vayron qiladilar. Shahristondan aholi haydab chiqariladi va Samarqand talanadi.

Mamlakat sultoni Muhammad Xorazmshoh esa 30 minglik mo'g'ul qo'shinining ta'qibidan zo'rg'a qutulib, Eronga qochadi. So'ngra Kaspiy dengizining janubidagi **Ashura** oroliga borib joylashadi. Qo'rquv domiga tushgan, o'z kuchlariga ishonchini butunlay yo'qotgan Xorazmshoh o'g'li **Jaloliddin Manguber-dini** taxt vorisi etib tayinlab, o'zi orolda xor-zorlikda, g'ariblikda kasallanib, vafot etadi.

Sirdaryo bo'ylaridagi janglar

Bu davrda mo'g'ullarning Jo'ji boshliq askariy qismi Sirdaryo etaklarida zafarona harakat qilmoqda edi. Avval u aholisi zich joylashgan va boy savdo shahri **Sig'noqqa** hujum boshlaydi. **Sig'noq** aholisi yetti kun davomida shaharni qahramonona mudofaa qiladi. Sakkizinchi kuni shahar mo'g'ullarga majburan taslim bo'ladi. Bosqinchilar shaharni talab, aholisining oxirgi kishisigacha qirib tashlaydilar.

1220-yilning aprelda bosqinchilar **Jandni** egallab, uni talaydilar. Aholining qurollangan qismi qatl etilib, shahar vayron qilinadi. Mo'g'ullar besh ming kishilik qo'shin bilan Sayhun (Sirdaryo) daryosi bo'yida joylashgan **Banokat** (Shohruhiya) ustiga yuradi. Shahar to'rt kunlik mudofaadan so'ng taslim bo'ladi.

Temur Malik jasorati

Xo'jand shahri Sirdaryo ikkiga ayrilgan yerda joylashgan edi. Uning tabiiy joylashishi hamda shahar hokimi **Temur Malik**ning qahramonligi bilan xo'jandliklar mo'g'ullarga kutilmagan qarshilikni ko'rsatadilar. Biroq kuchlarning teng emasligi oqibatida Temur Malik shaharni tashlab chiqib, ming kishilik lashkari bilan shahar yaqinida daryo o'rtasidagi orollardan biriga joylashib oladi. Temur Malik dushmanning o'qi teshib o'tmasligi va o't yondirib yubormasligi maqsadida usti sirkali loy suvalgan namat bilan qoplangan 12 ta qayiq yasattiradi. Bunday usti yopiq qayiq bilan sohilga xavfsiz suzib borilar va qayiq yon devorlarida qoldirilgan maxsus shinaklardan dushmanni o'qqa tutadilar.

Temur Malik shu tariqa qayiqlarda mudofaa janglarini olib boradi. Lekin kuch kamligi uchun bor oziq-ovqat va qurol-yarog'larni 70 ta qayiqqa yuklatib, tunda mash'alalar yorug'ida Sirdaryoning quyi oqimi bo'ylab suzib ketadi.

Shu tariqa Temur Malik qo'shini uzluksiz jang qilib, barcha qiyinchiliklarni yengib, **Jand** shahriga yetib boradi. **Barchinlig'-kent** va **Jand** yaqinida mo'g'ullar daryoning har ikki sohilida yo'lni to'ssalar-da, jasur xo'jandliklar sohilga tushib, dushman bilan so'nggi jangga kiradilar. Biroz vaqt o'tgach, u Xorazmda to'plangan qo'shin va xalq lashkarlariga boshchilik qiladi. Jo'jiga qarshi muvaffaqiyatli janglar olib borib, hatto undan Sayhun

daryosining quyi oqimidagi **Yangikent** shahrini qaytarib ham oladi.

Chingizxon **1220-yilning** yozida **Naxshab** (Qarshi)ga bostirib kiradi va uni egallaydi. Shu yilning kuzida esa **Termizga** askar tortadi. Termiz qamalning o'n birinchi kuni qattiq hujum bilan olinib, shahar xarob qilinadi.

Sirdaryo (Sayhun) havzasi, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, Amudaryo (Jayhun) o'rta oqimining o'ng sohilidagi viloyatlar zabt etilgach, Chingizxon asosiy kuchni Xorazmshohlar davlatining markaziy qismi – Xorazmga tashlaydi.

1. Chingizxon hujumi qachon va qayerdan boshlandi?
2. Xorazmshoh nima uchun mudofaa rejasini ma'qul topdi?
U qanday reja edi?
3. O'tror qanday mudofaa qilindi?
4. Buxoro fojiasi haqida gapiring.
5. Samarqand jangi haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. Temur Malik qanday jasorat ko'rsatdi?

26-§. XORAZMSHOHLAR DAVLATINING HALOKATI

Tayanch tushunchalar: *«Yo Vatan, yo sharofatli o'lim»;*
Manguberdi jasorati; Istilo oqibatlari

Urganch qamali

1221-yilning boshlarida Chingizxon qo'shinlarining Urganchga yurishi boshlandi. Endigina Xorazm davlatining Sultoni deb e'lon qilingan Jaloliddin Manguberdi Urganchga yetib kelib mudofaaga kirishsa-da, ammo **Turkon Xotun** Jaloliddin hokimiyatini tan olmadi. Bu orada sobiq Jand noibi qochqin **Qutlug'xon** boshliq qipchoq lashkarboshilari tomonidan uyushtirilayotgan fitnadan xabar topgan Sulton Jaloliddin Temur Malik bilan Xurosonga jo'nashga majbur bo'ladi. Chunki bunday vaziyatda poytaxt tomon bostirib kelayotgan yovuz dushmanga qarshi Urganch mudofaasini sira ham tashkil qilib bo'lmas edi. Tez vaqt ichida shahzodalar **O'zloqshoh** va **Oqshohlar** ham Urganchni tark etib, qochib ketadilar. Poytaxt taqdiri o'ta qo'rqqoq va amalparast amir **Xu-mortegin** qo'lida qoladi.

1221-yilning qishida 50 ming kishilik mo'g'ul askarlari hujum boshlab, Urganchni qamal qiladi. Urganchliklar dushmanning

harbiy kuch va zirhli quollarining ustunligiga qaramay o'z ona shahrini mudofaa qiladilar. Poytaxt ichida olib borilgan ko'cha janglarida zamonining buyuk allomasi shayx **Najmiddin Kubro** nomi bilan shuhrat topgan 76 yoshli **Ahmad ibn Umar Xivaqiy** o'z do'st-u shogirdlari va izdoshlari bilan ishtirok etadi. **Najmiddin Kubro**ning iltijo bilan «*Yo Vatan, yo sharofatli o'lim*» deb aytgan xitobi rahnamoligida har bir mahalla, ko'cha-ko'y, guzar-u rasta, masjid-u madrasa va har bir xonadon janggohga aylanadi. Uzoq davom etgan ko'cha janglarida minglab mo'g'ul askarlari halok bo'ladi. Mo'g'ullar to shu paytgacha Movarounnahrning hech bir shahrida bunchalik qurbon bermagan edilar. Bu qonli kurash yetti oy davom etgan.

Chingizxon Najmiddin Kubroga ahli a'yonlari, barcha yor-u do'stlari bilan shahar tashqarisiga chiqib, jon saqlashni taklif etgan. Ammo shayx Chingizxon taklifini rad qilgan. Oqibat son jihatidan teng bo'lmagan dushman bilan olib borilgan shiddatli jangda og'ir yaralangan **Najmiddin Kubro** o'lim oldida tig' tutgan mo'g'ul sarboziga tashlanib, qahramonlarcha halok bo'ladi. Ilojsizlikdan holi tang bo'lib, taslim bo'lgan Urganch bosqinchilar tomonidan talon-toroj qilinadi. Shaharning bosh ihota to'g'oni buzib yuboriladi. Urganchni suv bosib vayron bo'ladi.

**Jaloliddin
Manguberding
jasorati**

Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo'g'ul jangarilarining bosqinchilik yurishi Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari: **Balx, Hirot, Marv** va **G'azna** kabi shaharlarga yo'naltiriladi. Ammo bu viloyatda ular **Jaloliddin Manguberding** qattiq qarshiligiga uchraydi. Bu o'lkada u kuchli lashkar to'playdi.

Jaloliddin Manguberdi ancha yillar ilgari **G'azna, Bomiyon** va Hindiston hududlarigacha bo'lgan yerlarga hokim etib tayinlangan edi. Shu boisdan u G'azna tomon borardi. Yo'lda unga Xuroson noiblari o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shilib bordi. Sulton Jaloliddin **Niso, Qandahor** shaharlari yonida mo'g'ul qo'shinlariga qaqshatqich zarbalar berib, G'aznaga yetib keldi. Uning qo'shinlari safiga yangi kuchlar qo'shildi. Jaloliddin **Valiyon qal'asini** qamal qilayotgan mo'g'ul qo'shinlariga qarshi

hujum qilib, ularni tor-mor etadi. Bu Jaloliddinning dushman ustidan qozongan dastlabki yirik g'alabasi edi.

Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi **Shiki Xutuxu** no'yonni 45 minglik qo'shin bilan jo'natadi. G'azna yaqinidagi **Parvon** dashtidagi jangda Jaloliddin g'alaba qozondi. Biroq g'alabadan keyin qo'lga kiritilgan o'ljalarni taqsimlashda Jaloliddinning lashkarboshilari o'rtasida o'zaro kelishmovchilik boshlanadi. Oqibatda lashkarboshilardan **Sayfuddin Ag'roq, A'zam Malik va Muzaffar Maliklar** qo'shından ajralib ketadilar. Bu voqeadan so'ng Jaloliddinning harbiy kuchi zaiflashib qoladi.

Jaloliddin Manguberdi

Fursatdan foydalangan Chingizxon G'aznaga askar tortadi va ajralib chiqqanlarni alohida-alohida tor-mor etadi. Jaloliddin tengsiz janglar olib borib, **Sind** (Hind) daryosi qirg'oqlariga yaqinlashib boradi. Daryo bo'yida **1221-yilning 25-noyabrida** ikki o'rtada qattiq jang bo'ladi. Jaloliddin Chingizxon qo'shining ilg'orini yengadi. Mo'g'ullarning pistirmalarga qo'yilgan 10 ming nafar saralangan askari jangni yakunlaydi. Jaloliddin taslim bo'lishni xohlamay otda Sind daryosiga sakrab, narigi qirg'oqqa suzib o'tadi. U bilan birga uning to'rt ming kishilik askari ham daryodan o'tib oladi. Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni «*Ot sakrash*», narigi tomoni «*Cho'li Jaloliy*» deb ataladi. Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon uni ta'qib qilish fikridan qaytadi. Hatto, u o'g'illariga qarab: «*Ota o'g'il mana shunday bo'lishi lozim*», – degan ekan.

Jaloliddin yana *o'n bir yil* davomida goh Eron, goh Ozarbayjon hududlarida mo'g'ullarga qarshi kurashni davom ettiradi.

Shunday qilib buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdini va uning jangovar kuchini tashkil qilgan fidoyi safdoshlari dushmanga qarshi yillar davomida qahramonona kurashsalar-da, ammo ona yurt ozodligini saqlab qolishning ilojini qilolmaydilar. Xorazmshohning hukmdorligi **1231-yilda** tugaydi. Sharqdagi

«Jaloliddin
Manguberdi» ordeni.

**Mo'g'ullar
istilosining
oqibatlari**

bu ulkan davlat batamom barham topadi.

Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan buyuk ajdodimiz Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi mustaqil O'zbekistonda **1999-yili** keng nishonlandi. Xorazmda unga haykal o'rnatildi, yirik ko'cha va maydonlarga uning nomi qo'yildi, videofilm, pyesa va dostonlar yaratildi. **2000-yil 30-avgustda** «Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta'sis etilgan.

Mo'g'ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xorazmning yashnab turgan obod dehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi. Gavjum va ko'rkam shaharlar,

ayniqsa, **Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo'jand** va boshqalar xarobazorga aylantirildi. Marv vohasining sug'orish tarmoqlarining bosh to'g'oni – mashhur **Sultonband** buzib tashlandi.

Samarqandliklar o'z ona shaharlarini tark etib chiqib ketdilar. Marv aholisi esa suvsizlikdan qurib borayotgan qishloqlarni tashlab, o'zga yerlarga borib joylashdi. Urganch suvga bostirilib, batamom vayron etildi. Xorazm va Movarounnahrning ziroatchi aholisi sonining keskin kamayib ketishi oqibatida ekin maydonlari jiddiy qisqarib, dehqonchilik inqirozga uchraydi.

Mohir hunarmandlar g'oliblarning yurtini obod etish uchun majburan Mo'g'ulistonga yuborildi. Butun Sharqda shuhrat topgan qurol-aslaha yasash, nafis ipak matolar to'qish, naqshli shishasozlik hunarmandchiligi barham topdi.

Asrlar davomida Turkiston orqali o'tgan mashhur Ipak yo'li mo'g'ullar bosqini davrida butunlay harakatsiz qoldi. Bu davrda ilm va ma'rifatga juda katta ziyon yetkazildi.

1. Urganch mudofaasi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Najmiddin Kubroning «Yo Vatan, yo sharofatli o'lim» xitobi ma'nosini tushuntiring.
3. Jaloliddinni qanday kuch jasoratga undagan edi?
4. Sind daryosi bo'yidagi jang haqida so'zlab bering.

27-§. CHIG‘ATOY ULUSINING TASHKIL TOPISHI

Tayanch tushunchalar: *Ulus; Chig‘atoy ulusi; Soliq turlari; Mahmud Torobiy qo‘zg‘oloni*

O‘lkalarning taqsimlanishi

Zabt etilgan o‘lka va viloyatlarni Chingizxon hali hayotlik chog‘idayoq to‘rt o‘g‘illariga taqsimlab berdi. Jumladan, *Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr*ga **Chig‘atoy** ega bo‘ldi. Shunday qilib, mo‘g‘ullar bosib olingan viloyatlarni uluslarga taqsimlash asosida boshqarishga kirishdi.

Chingizxon vafotidan so‘ng (1227) **O‘qtoy** mo‘g‘ullar davlatining ulug‘ xoqoni qilib tayinlandi. Uluslarning hukmdorlari «xon» deb yuritilardi. Ulug‘ xoqonning qarorgohi **Qoraqurum** shahrida bo‘lib, u yerdan turib xonlarning xatti-harakatini qattiq nazorat qilib borar edi.

Chingizxon vafotidan keyin ham mo‘g‘ullarning G‘arbga tomon yurishi davom etdi. **1236–1240-yillarda** Rus davlati zabt etilib, **Oltin O‘rda davlati** tashkil topadi. **1256-yilda** Eron batamom bosib olinib, **Xulakiylar davlati** vujudga keladi. **1258-yilda Xuloku abbosiylar sulolasiga** xotima beradi. Mo‘g‘ullar Osiyo va Yevropaning katta qismida o‘z hukmronligini o‘rnata olgan bo‘lsalar-da, yagona markazlashgan davlat tuza olmadilar. Ulus xonlari ulug‘ xoqonga nomigagina bo‘ysunsalar-da, amalda o‘z bilganlaricha ish yuritardilar.

Chig‘atoy ulusi

XIII asrning 20-yillarida Chig‘atoy ta-sarrufiga berilgan Movarounnahr, Yet-tisuv va Sharqiy Turkistonda **Chig‘atoy ulusi** tashkil top-di. Chig‘atoyxonning ulusni boshqaradigan o‘rdasi Elsuvi (Ili) daryosi bo‘yida edi. Viloyatlar va hunarmandchilik shaharlari-ni boshqarishda Chig‘atoy o‘ziga bo‘ysundirilgan xalqlarning yuqori tabaqa vakillari xizmatidan foydalanadi.

Movarounnahrni bevosita idora etish ishlari hali Movaroun-nahr zabt etilmasdan ilgari Chingizxon huzurida xizmat qilgan xorazmlik savdogar **Mahmud Yalavochga** beriladi. U **Xo‘jand** shahrini o‘ziga qarorgoh qilib oladi va shu yerda turib, Mo-varounnahrni idora qila boshlaydi. Harbiy hokimiyat, aholini ro‘yxatdan o‘tkazish, soliq yig‘ish ishlari *dorug‘achi* va *tavg‘ach* deb ataluvchi mo‘g‘ul amaldorlari qo‘lida bo‘lardi. Mo‘g‘ul bos-

qoqlari (mahalliy hokim) ixtiyoridagi ko'p sonli askarlar Mahmud izmiga bo'ysundirilgan edi. Mahmud Yalavoch shularga suyanib mo'g'ul xoqonlari talabini ijro qilar va o'zining cheksiz hukmronligini amalga oshirar edi.

Soliq turlari

Chig'atoy xonlari markaziy hokimiyat xazinasi uchun aholiga turli soliqlar solib, zo'ravonlik bilan undirib olishar edi.

Ziroatchilardan olinadigan yer solig'i bu davrda «**kalon**» deb yuritilgan. Chorvadorlarga esa «**qopchur**» solig'i solingan. Davlat xazinasi uchun «**shulen**» nomi bilan yuritilgan oziq-ovqat solig'i ham undirilgan. «Shulen» har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har ming otdan bir biya hisobida olingan.

Hunarmandlar va savdogarlardan «**targ'u**» solig'i undirilgan. Targ'u ishlab chiqarilgan mahsulot yoki sotilgan molning o'ttizdan bir qismi hajmida undirilgan. Bulardan tashqari aholiga *tuz solig'i, jun va kumush solig'i* solingan.

Soliqlar mahalliy amaldorlar tomonidan **barot** (ijara) tartibida avvaldan bir yo'la to'lab yuborilardi, so'ngra ular aholidan yig'ib olinardi. Aholidan yig'ib olish paytlarida soliqlar, shubhasiz, rasmiylashtirilgan miqdordan oshirib undirilardi.

Zo'rlik, jabr-zulmning nihoyatda kuchayishi, xilma-xil majburiy to'lov va yig'implarning haddan tashqari ko'pligi mo'g'ullarga nisbatan norozilikni oshirib, istilochilar istibdodiga qarshi xalqning bosh ko'tarishiga olib keldi. Shunday qo'zg'olonlardan biri Buxoro vohasidagi Torob qishlog'ida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni bo'ldi.

* Chig'atoy ulusi — hokimiyat taqsimlanganda uning Chingizxon o'g'li Chig'atoyga tekkan qismi. Keyinchalik u Chig'atoy davlatiga aylangan

* Qopchur — chorva mollari bosh sonining 2,5% miqdorida olingan soliq

* Kalon — hosilning 1/10 qismi hajmida olingan soliq

Mahmud Torobiy qo'zg'oloni

1238-yilda Buxoroning **Torob** qishlog'ida bosqinchilar va mahalliy mulkdorlar zulmiga qarshi qo'zg'olon boshlanadi. Qo'zg'olonga toroblik g'alvir yasovchi hunarmand Mahmud

boshchilik qiladi. Tarixda u **Mahmud Torobiy** nomi bilan shuhrat topadi.

Torobiyning yaqin safdoshlaridan **Shamsiddin Mahbubiy** va Buxoro aholisi qo'zg'olonchilarga qo'shilib qo'liga qurol oladi. O'zlarining qadrdon shahar va qishloqlarini mo'g'ullardan va ularning hamtovoq xizmatchilari – mahalliy ma'murlardan ozod qilishga otlangan kishilardan kattagina lashkar to'planadi. Mahmud Torobiy o'z tarafdorlari bilan Buxoroga kirib olgach, shahar ichidagi *Robiya saroyini* qarorgoh qilib oladi. Bu yerga Buxoroning sadrlari, badavlat a'yonlari, yirik yer egalarini chaqirtiradi. U o'zini Buxoro va atrof viloyatlarining xalifasi, ya'ni hukmdori deb rasmiy ravishda e'lon qilishga ularni majbur etadi. Shundan so'ng Shamsiddin Mahbubiy sadr deb e'lon qilinadi. Mahmud Torobiy Buxoroda o'z hukmronligini o'rnatgach, mo'g'ul tarafdorlari bo'lgan mahalliy amaldorlar Buxorodan qochib ketadi.

Qochqin amaldorlar va mo'g'ullar noib **Mahmud Yalavoch** yordamida **Karmana** yaqinida kuch to'plab, Buxoro ustiga yuradilar. O'rtada jang boshlanadi. Mo'g'ullar yengilib, Karmana tomon qocha boshlaydilar. Jangda qo'zg'olon boshliqlari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiylar ham halok bo'ladilar. Qo'zg'olonchilar ularning o'rniga Torobiyning ukalari **Muhammad** va **Alini** boshliq qilib saylaydilar. Oradan bir hafta o'tmay, ularga qarshi mo'g'ullarning yangi qo'shini hujum qiladi. Jangda qo'zg'olonchilar tor-mor qilinib, Torobiyning har ikkala ukalari ham halok bo'ladilar. Mo'g'ullar Buxoroni yana bosib olib, u yerda ilgarigi tartiblarni qayta o'rnatadilar.

Chig'atoy soliqlarni tartibga solish islohotida **1238-yilda** Mahmud Yalavochni noiblikdan chetlatishga majbur bo'ldi. Uning o'g'li **Ma'sudbek** noib etib tayinlandi. Ulug' xoqon **O'qtoy** Mahmud Yalavochni *Pekin* shahriga hokim etib tayinlaydi.

1. Chingizxon zabt etilgan o'lkalarni qanday taqsimladi?
2. Chig'atoy ulusi qachon va qayerda tashkil topdi?
3. Mo'g'ullar qanday soliqlarni joriy etdilar?
4. Mahmud Torobiy qo'zg'oloni qachon va qanday boshlandi?
5. Qanday sabablar Torobiy qo'zg'olonining mag'lubiyatiga olib keldi?

28-§. IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOTNING JONLANISHI

Tayanch tushunchalar: *Pul islohoti; Yer egaligi;
Chigʻatoy ulusining boʻlinishi; Madaniy hayot*

Ulugʻ xoqon farmoni

XIII asr oʻrtalarida Chigʻatoy ulusining moʻgʻul amaldorlari doirasida oʻtroqlikka koʻchish, shahar hayotiga yaqinlashish, mahalliy oʻtroq aholining boy madaniyatidan foydalanish jarayoni kuchayadi. Moʻgʻulistonning ulugʻ xoqoni **Munke** soliq va hashar ishlarini tartibga solish toʻgʻrisida maxsus farmon – *yorliq* chiqaradi. Yomlar boʻylab pochta xizmati uchun ajratilgan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot talab qilish man etiladi. Shuningdek, elchilarga, qoʻllarida bevosita topshiriqlari boʻlmasa, shahar yoki qishloqlarga kirmasligi va aholidan ular uchun belgilanadigan ortiqcha yem-xashak hamda oziq-ovqat olmasligi uqtiriladi. Shu tariqa aholi oʻzboshimchalik bilan yigʻib olinadigan hisobsiz toʻlovlardan ozod boʻladi.

*** Yomlar – yoʻl bekatlari. Choparlar, yoʻlovchilar ot almashtiradigan joy. Yomda doimo otlar ulovga tayyor turgan**

Maʼsudbekning pul islohoti

Movarounnahrda asta-sekinlik bilan boʻlsa-da, shahar hayoti, xususan hunarmandchilik va savdo munosabatlari jonlana boshlaydi. Shaharlarning ichki hayoti, ayniqsa, tovar va pul munosabatlarining tiklanishida **Maʼsudbek** tomonidan **1271-yilda** amalga oshirilgan pul islohoti muhim ahamiyatga ega boʻladi. U Movarounnahrning 16 ta shahar va viloyatlarida, jumladan, **Samarqand, Buxoro, Tarozi, Oʻtror, Xoʻjand** va boshqa shaharlarda bir xil vazn va yuqori qiymatli sof kumush tangalar zarb ettirib, mamlakatda ularni muomalaga chiqaradi.

Kebekxon va uning islohotlari

XIV asrning birinchi yarmida Chigʻatoy ulusida moʻgʻullarning oʻtroqlikka oʻtish jarayoni kuchayib, ularning ijtimoiy hayotida jiddiy oʻzgarishlar sodir boʻla boshlaydi. Movarounnahrdek madaniy oʻlka bilan mustahkam aloqa oʻrnatishga va oʻtroq hayot kechirishga intilgan Chigʻatoy xonlaridan biri **Ke-**

bek (1318–1326) edi. U hokimiyatni bevosita o‘z qo‘liga olib, Qashqadaryo vohasidagi qadimgi Nasaf shahri yonida o‘ziga saroy qurdiradi. Saroy mo‘g‘ul tilida «*Qarshi*» deb yuritiladi. Kebekxon o‘z qarorgohini mo‘g‘ul hukmdorlari orasida birinchi bo‘lib Movarounnahrğa ko‘chiradi. U shu saroyda turib mamlakatni idora qiladi. Keyinchalik saroy atrofida yangi binolar qad ko‘taradi va eski **Nasaf** shahri bilan qo‘shilib ketadi. Shundan e‘tiboran bu shahar **Qarshi** deb atala boshlanadi.

Kebek davlatni idora etish tuzilishini va uning iqtisodiy hayotini tartibga solish maqsadida ma‘muriy va pul islohoti o‘tkazadi. Mamlakatda yagona pul joriy qilinadi. Erondagi Xulokiylar davlati va Oltin O‘rda xonligining kumush tangalari namunasida ikki xil pul: og‘irligi 8 grammlik katta kumush tanga va 1 grammlik kichik tanga zarb etilgan. Katta tanga «*dinor*», kichigi «*dirham*» deb atalgan. «*Kepaki*» deb nom olgan bu tangalar Samarqand va Buxoroda zarb etilib, muomalaga chiqarilgan.

Iqtisodiy hayotning jonlanishi

Mo‘g‘ullar istilosi davrida xarob bo‘lgan hunarmandchilik, savdo-sotiq va dehqonchilik asta-sekin tiklana boshlaydi.

Hunarmandchilik va ichki-tashqi savdoning jonlanishi, shubhasiz, xarob bo‘lgan shaharlarning qayta tiklanishiga sabab bo‘ladi. Garchi hali ko‘pgina shahar va viloyatlar xaroba va yarim xaroba holida yotgan bo‘lsa-da, **Urganch** va **Buxoro** shaharlari qayta tiklanadi. Qadimgi Samarqand vayronalari yonginasida yangitdan shahar qad ko‘taradi. Shaharlarda turli xil davlat, jamoat va ma‘rifat binolari qurildi. Shahar bozorlari gavjumlashadi.

Yer egaligi

Mo‘g‘ullar hukmronligi davrida O‘rta Osiyoda yerga bo‘lgan egalikning **mulki devon**, **mulki inju**, **mulki vaqf** va **mulk** deb ataluvchi to‘rt xil shakli mavjud edi.

- * **Mulki devon** — davlat yeri
- * **Mulki inju** — hukmdor va noiblariga qarashli yerlar
- * **Mulk** — xususiy yerlar
- * **Mulki vaqf** — masjid va madrasa yerlari

Mulklarning kattagina qismi harbiy ma‘murlarga davlat oldidagi xizmatlari uchun hadya qilingan yerlar bo‘lib, ular suyurg‘ol yerlari deb yuritilardi. Bunday yerlarga ega bo‘lgan mulk-

dorlar – *suyurgʻol egalari* barcha soliq va toʻlovlardan ozod etilardi. Suyurgʻol yerlari avloddan avlodga meros tariqasida oʻtardi.

Moʻgʻul hukmdorlari va mulkdorlari oʻrtasida bosib olingan yerlarga nisbatan ikki xil qarash mavjud edi. Baʼzilari mahalliy zodagonlar, savdogarlar bilan yaqinlashish, hunarmandchilik, dehqonchilikni rivojlantirish, islom dinini qabul qilish tarafdori edi. Boshqalari esa oʻtroqlik va shahar hayotiga qarshi boʻlib, shaharlarni buzib tashlash, bogʻ va ekinzorlarni oʻtloqlarga aylantirishni istardilar.

Asta-sekin Chigʻatoy ulusining bir qator xonlari oʻz urugʻ-qabilalari bilan Movarounnahrda koʻchib kelib, mahalliy aholi bilan qoʻshilib, oʻtroqlashib bordilar. Yettisuvda yashayotgan moʻgʻullar Movarounnahrda koʻchib kelganlarni «qoraunas» (duragay), Movarounnahrda yashayotgan moʻgʻullar esa ularni «jete» (qaroqchi, talonchi) deb atay boshladilar. Bu amalda bir-birini haqorat qilish edi. Ular oʻrtasida ziddiyat, nafrat kuchayib bordi. Oqibatda Chigʻatoy ulusi XIV asrning 40-yillarida ikkiga boʻlinib ketdi.

Chigʻatoy ulusining Sharqiy Turkiston va Yettisuv qismi Moʻgʻuliston deb atala boshlandi. 1348-yilda Chigʻatoy naslidan boʻlgan **Tugʻluq Temur** Moʻgʻuliston xoni etib koʻtarildi. Uslarning gʻarbiy qismi – Movarounnahr mustaqil idora qilinadigan boʻldi.

Madaniy hayot

Fan, adabiyot, maʼrifat va madaniyatning ayrim tarmoqlari ham tiklana boshlaydi. Xususan, shaharsozlik bilan bogʻliq boʻlgan binokorlik va meʼmorchilik yoʻlga qoʻyiladi. Koshinpazlik, ganchkorlik, parchinsozlik, meʼmoriy gʻisht oʻymakorligi va meʼmoriy xattotlik asriy anʼana va tajribalar asosida tiklanib, hatto birmuncha taraqqiy ham qiladi. Binokor-meʼmorlar qoʻli bilan qurilgan koʻrkam imorat-u inshootlar: masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara, minora va saroylar qad koʻtaradi. Ularning ayrimlari bizning davrimizgacha saqlanib qolgan. Buxoro shahridagi Sayfuddin Boharziy, Bayonqulixon maqbaralari, Samarqanddagi mashhur Shohizinda meʼmoriy ansamblining asosiy qismi boʻlgan Qusam ibn Abbos maqbarasining ziyoratxonasi, Koʻhna Urganchdagi balandligi 62 metrli ulugʻvor minora, Najmiddin Kubro va Toʻrabekxonim maqbaralari shular jumlasidandir.

XIII asr o'rtalarida Buxoroda «**Ma'sudiya**» va «**Xoniya**» nomlari bilan shuhrat topgan ikkita madrasa bino qilinadi, ularning har birida mingtagacha tolibi ilm ahli tahsil olgan.

XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr boshlarida fors-tojik she'riyatining yirik namoyandalaridan **Jaloliddin Rumiy, Sa'diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy** kabi buyuk siymolar yashab ijod etganlar.

Jaloliddin Rumiy (1207–1273) buyuk tasavvuf shoiri bo'lib, 36 ming baytdan iborat «*Masnaviyi ma'naviy*» nomli asarni yaratdi. Bu asarda u tasavvuf falsafasining asoslarini talqin etadi.

Bu davrning mashhur mutafakkir adiblarining yana biri **Sa'diy Sheroziy** (1219–1293)dir. U o'zining «*Guliston*» va «*Bo's-ton*» nomli asarlaridagi sermazmun g'azallari bilan sharq adabiyotining taraqqiyotida o'chmas iz qoldirdi. U o'z asarlarida ona yerga bo'lgan muhabbat va insonparvarlik g'oyalarini mohirona bayon etadi.

O'z davrining buyuk adiblaridan **Amir Xusrav Dehlaviy** (1253–1325) Nizomiy Ganjaviydan so'ng «Xamsa» dostonini yozgan ham shoir, ham musiqashunos mutafakkirlardan edi. U «*Zafarlar kaliti*», «*Falakning to'qqiz gumbazi*» kabi asarlar muallifidir.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tarixnavislik ham taraqqiy qiladi. Bu davrda **Juzjoniyning** «*Tabaqoti Nosiriy*» («Nosir turkumlari»), **Juvayniyning** «*Tarixi jahonkushoy*» («Jahon fотиhi tarixi»), **Rashiduddin Fazlullohnin**g «*Jome at-tavorix*» («Tarixlar to'plami») kabi qimmatli tarixiy asarlari yoziladi. Bu asarlar o'sha davr tarixi, ayniqsa, mo'g'ullar istibdodini o'rganishda birinchi darajali manba hisoblanadi.

Bu davrda turkiy tildagi adabiyot ham rivoj topa boshlaydi. Keyinchalik u «*Chig'atoy tili*» va «*Chig'atoy adabiyoti*» nomini oladi.

1. Munke xoqon mamlakatda ichki vaziyatni yumshatish uchun qanday choralar ko'rgan?
2. Ma'sudbekning pul islohoti qanday natija berdi?
3. Kebekxon islohotlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Chig'atoy ulusining bo'linish sababi nimada?
5. Iqtisodiy hayotda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
6. Mo'g'ullar davridagi yer egaligining qanday turlari mavjud edi?

V B O B

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATI

29-§. AMIR TEMURNING SIYOSIY KURASH MAYDONIGA KIRIB KELISHI

Tayanch tushunchalar: *Siyosiy tarqoqlik; Siyosiy kurash maydoni; Mamlakat mustaqilligi uchun kurash; Sarbadorlar*

Siyosiy tarqoqlik

XIV asrning 50–60-yillarida Movarounnahr 10 ga yaqin mustaqil bekliklarga bo'linib ketgan. Samarqand viloyatida **Amir Bayon Sulduz**, Keshda **Amir Hoji Barlos**, Xo'jandda **Amir Boyazid Jaloir**, Balxda **O'ljaytu Sulduz**, Hitori Shodmon chegarasida **Amir Husayn** va **Amir Yasovuriylar** o'zlarini *hokimi mutlaq* deb e'lon qiladilar.

Buning ustiga Sharqiy Turkiston va Yettisuvda tashkil topgan Mo'g'uliston xonlari bir necha bor Movarounnahr ustiga yurish qilib, uni talaydilar. Mo'g'uliston xonlarining vayronagarchilikka olib keluvchi yurishlari, istibdodi va zulmiga qarshi xalq harakatlari boshlanadi.

Mana shunday o'zaro ichki urushlar qizigan, mo'g'ullar zulmiga qarshi mehnatkash xalq harakatlari boshlangan bir davrda mamlakatda yangi siyosiy kuch yetilmoqda edi.

Amir Temurning yoshlik davri

Amir Temur Kesh viloyatidgi Xoja Ilg'or qishlog'i (Yakkabog' tumani)da **1336-yil 9-aprel** kuni tavallud topgan. Uning to'liq ismi **Amir Temur ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Barqul**. Amir Temurning onasi **Takina xotun** Kesh yurtining obro'li beka (bek og'o)laridan hisoblangan. Uning otasi Amir

Taragʻay barlos urugʻining oqsoqollaridan boʻlib, ajdodlari Kesh va Nasaf viloyatida oʻz mulklariga ega boʻlgan va bu yurtida hokimlik qilgan.

Amir Temurning yoshligi ona yurti Keshda kechdi. Yetti yoshga toʻlgach, otasi uni oʻqishga beradi. Shayx **Sham-siddin Kulol** Temurbekning piri boʻlgan. U yoshlik chogʻlaridanoq chavandozlik va ovga ishqiboz boʻlib, kamondan nishonga oʻq uzish, ot chop-tirib turli mashq va harbiy oʻyinlar bilan mashgʻul boʻlishni yoqtirar edi. Shu asnoda Amir Temur tulporlarni

Sohibqiron Amir Temur

saralab ajrata oladigan mohir chavandoz va dovyurak bahodir sifatida voyaga yetadi. Uning atrofiga bolalikdagi doʻstlari va maktabdoshlari toʻplanishib, birgalikda mashq qilar, musobaqalarda ishtirok etishar, asta-sekin navkar boʻlishib, harbiy guruhga birlashib borishardi. Bu guruh orasida *Abbos Bahodir*, *Jahonshohbek*, *Qimori Inoq*, *Sulaymonshohbek*, *Sayfuddinbek* va boshqalar boʻlgan. Keyinchalik ular Amir Temurning safdoshlariga aylanib, uning qoʻshinida lashkarboshilik darajasi-gacha koʻtarilganlar.

Oʻzining ilk harbiy faoliyatini Amir Temur qoʻl ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan. Ularning oʻzaro kurashlarida qatnashib, jasorat koʻrsatgan va janglarda chiniqqan. Harbiy mahorat va oliyhimmatlilik Amir Temurning shuhratini oshirib, uning dongʻi butun Qashqadaryo vohasi, xususan Kesh viloyatiga yoyilgan. Otasi Amir Temurni avval (1352) **Amir Joku Barlos**ning qizi **Turmush Ogʻoga** uylantiradi. 1355-yilda Amir Temur Qazogʻonning nabirasi, **Amir Husayn**ning singlisi **Uljoy Turkon Ogʻoni** oʻz nikohiga oladi. Keyingi nikoh tufayli Amir Temur bilan Balx hokimi **Amir Husayn** oʻrtasida ittifoq yuzaga keladi.

**Amir Temurning
siyosiy kurash may-
doniga kirib kelishi**

XIV asrning 50-yillari oxirida Movarounnahrda amirlarning oʻzaro kurashi kuchayib, mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqadi. Moʻgʻuliston xon-

lari Movarounnahrda og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, bu o'lkada o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qiladilar. **Tug'luq Temur** 1360–1361-yillarda Movarounnahrda birin-ketin ikki marta bostirib kiradi. Movarounnahr beklari birlasha olmay xalqni o'z holiga tashlab ketadilar. Amir Temurning amakisi – Kesh viloyatining hukmdori **Amir Hoji Barlos** Xuroson tomoniga qochadi. 24 yoshli Amir Temur esa boshqacha yo'l tutadi.

Temur o'z mulkini mo'g'ullar tajovuzidan himoya qilish uchun ko'p o'ylab, Tug'luq Temurning huzuriga borishga qat'iy ahd qildi. Natijada u Tug'luq Temurning yorlig'i bilan Kesh viloyatining dorug'asi (hokimi) etib tayinlanadi.

*** Dorug'a – mo'g'ulcha «nazoratchi», «shahar boshlig'i» degan ma'noni beradi. Mo'g'ullar davlatida mahalliy hokimlar huzuridagi ulug' qoon vakili, noibi. Dorug'a zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatilgan: aholini ro'yxatga olish; mahalliy xalqdan qo'shin to'plash; pochta aloqalarini yo'lga qo'yish; soliqlar yig'ish; to'plangan soliq-to'lovlarni ulug' qoon saroyiga yetkazish**

Shu tariqa, Amir Temur siyosiy kurash maydoniga kirib keldi. Keyinchalik, o'zining bu xatti-harakatini Temurbek aholini mo'g'ullar tomonidan talon-toraj etishdan himoya qilishning yagona yo'li – puxta o'ylangan reja 100 ming kishilik qo'shindan kuchli deb, izohladi.

Tug'luq Temur o'g'li **Ilyosxo'jani** Movarounnahrning hukmdori etib tayinlab, Mo'g'ulistonga qaytib ketadi. Ilyosxo'ja bilan Amir Temurning murosasi to'g'ri kelmaydi. Shu sababli u Movarounnahrning nufuzli amirlaridan biri, Balx hokimi Husayn bilan ittifoq tuzib, mo'g'ullarga qarshi kurash olib boradi. **1363-yilda** Amudaryoning chap sohilida, **Qunduz** shahri yonida umumiy dushman ustidan g'alaba qozonadilar. Keyingi ikki yil davomida ittifoqchilar Ilyosxo'ja boshliq jeta lashkarlari bilan bir necha marta jang qiladilar. Nihoyat **1364-yil oxirida** ular mo'g'ullarni Movarounnahrdan quvib chiqaradilar.

Biroq Movarounnahrni qo'ldan chiqarishni istamagan Ilyosxo'ja **1365-yilning bahorida** yana Movarounnahr ustiga qo'shin

tortadi. Ikki o'rtadagi jang **1365-yil 22-may** kuni Toshkent bilan Chinoz o'rtasidagi Chirchiq daryosi bo'yida sodir bo'ladi. Tarixda u «*Loy jangi*» nomi bilan shuhrat topadi. Chunki o'sha kuni kuchli jala quyib, jang maydoni botqoqlikka aylangan, hatto otlar loyga botib qolgan.

Jangda Amir Temur qo'shini g'olibona harakat qilib, dushman qo'shinining o'ng qanotiga qaqshatqich zarba berayotgan bir paytda Husayn o'z askarlarini raqibning so'l qanotiga tashlamay, jang maydonini tark etadi. Amir Temur chekinishga majbur bo'ladi.

Bu g'alabadan so'ng **Ilyosxo'ja** hech qanday qarshilikka uchramay, Xo'jand va Jizzax shaharlarini egallab, Samarqand ustiga yuradi. Samarqandda qurolli qo'shin bo'lmasa-da, xalq shahar mudofaasini o'z qo'lga oladi. Uzoq davom etgan mo'g'ullar hukmronligiga qarshi ko'tarilgan bu xalq harakati tarixda *Sarbadorlar harakati* nomi bilan shuhrat topadi.

Samarqand sarbadorlari

Sarbadorlar harakati XIV asrning 60-yillarida Movarounnahrda mo'g'ul xonlarining hujumi munosabati bilan vujudga keldi. Samarqand sarbadorlariga mudarris **Mavlonzoda Samarqandiy**, hunarmand **Abu Bakr Kalaviy** va shahar mahallalaridan birining oqsoqoli, mohir mergan **Xurdaki Buxoriylar** boshchilik qiladilar. Sarbadorlar mo'g'ullarga Samarqand shahrida qaqshatqich zarba beradilar. Buning ustiga ularning otlari orasida o'lat tarqab, otlar qirila boshladi. Chorasiz qolgan Ilyosxo'ja avval Samarqandni, so'ngra esa butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi.

Sarbadorlar amaldorlar mol-mulkini bir qismini musodara etib kambag'allarga taqsimlab berganlar. Bu esa hukmdor tabaqalarning keskin noroziligiga sabab bo'lgan.

Sharafuddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» kitobida: «Yo Olloh! Kambag'alni badavlat kishiga aylantirding», – deb yozadi.

Sarbadorlar boshchiligidagi samarqandliklarning mo'g'ullar xoni Ilyosxo'ja ustidan g'alabasi va shahardagi beqarorlik to'g'risidagi xabar Amir Temur bilan Amir Husaynga ham borib

yetadi. **1366-yilning bahorida** ular Samarqandga yo‘l oladilar va shahar yaqinidagi *Konigil mavzeyiga* kelib tushadilar. Beklar sarbadorlarning yetakchilari bilan muzokara olib boradilar. Uch-rashuvning birinchi kunida ularga izzat-ikrom ko‘rsatildi. Lekin ertasi kuni **Abu Bakr Kalaviy** bilan **Xurdakiy Buxoriylar** Amir Husayn buyrug‘iga ko‘ra dorga tortiladilar. Bundan kech xabar topgan Amir Temur **Mavlonozodaning** hayotini Amir Husayndan so‘rab oladi va uni o‘limdan qutqarib qoladi. Shu tariqa sarbadorlar boshliqsiz qoldirilib, harakat bostiriladi. Movarounnahrda Amir Husaynning hukmronligi o‘rnatiladi. Ammo ko‘p vaqt o‘tmay Husayn bilan Amir Temur o‘rtasida munosabat keskinlashib, ochiqdan ochiq nizoga aylanadi. **1366–1370-yillar** davomida ular o‘rtasida bir necha bor o‘zaro to‘qnashuvlar ham bo‘ladi.

1. Nima sababdan Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik kuchaydi?
2. Amir Temurning yoshligi haqida nimalarni bilasiz?
3. Amir Temur qanday vaziyatda siyosiy kurash maydoniga kirib keldi?
4. «Loy jangi» haqida so‘zlab bering.
5. Sarbadorlar kimlar. Ular kimlarga qarshi kurashganlar?
6. Amir Temur haqida qanday kitoblar o‘qigansiz?

30-§. AMIR TEMUR – MARKAZLASHGAN DAVLAT ASOSCHISI

Tayanch tushunchalar: *Amir Temur hukmronligining boshlanishi;
Oliy hokimiyat ramzi; Markazlashgan davlat;
Movarounnahr va Xurosonning birlashtirilishi*

**Amir Temurning
hokimiyat tepasiga
kelishi**

XIV asrning 60-yillarida Movarounnahrda hukm surgan og‘ir siyosiy va iqtisodiy vaziyat mamlakatni birlashtirib, kuchli bir davlat tashkil etishni talab qilmoqda edi. Amir Temur o‘z zamonining bunday talabini boshqa amirlarga nisbatan yaxshiroq tushunardi. Shuning uchun ham u markazlashgan davlat tuzishga kirishdi. Bunday maqsadni amalga oshirishda u oqsoqollar, harbiylar, savdogarlar va shahar hunarmandlari tabaqalariga suyanadi. Amir Temur bu ulkan maqsadini ro‘yobga chiqarish ishini avvalo ichki g‘animlariga qarshi kurashdan boshlaydi.

1370-yilning bahorida Amir Temur butun qo‘shinlari bilan kuchli raqib – Balx hukmdori Amir Husaynga qarshi yo‘lga chiqadi. Qo‘shin Termiz yaqinidagi *Biyo qishlog‘iga* yetganida uning huzuriga taniqli ulamolardan Sayyid Baraka tashrif buyuradi. **Sayyid Baraka** Amir Temur faoliyatini qo‘llab-quvvatlab, unga Oliy hokimiyat ramzi tabl bilan yalovbayroq tortiq qilib, uning buyuk kelajagidan bashorat qiladi. Bu voqea, shubhasiz, siyosiy ahamiyatga ega edi. Chunki u saltanatlik ramzi edi. Amir Temur qo‘shini to Balxga yetib borgunicha, yo‘l-yo‘lakay unga yangi-yangi kuchlar kelib qo‘shiladi. Bu paytga kelib Amir Husaynning ko‘pchilik amirlari uni tark etadilar. Jangda Amir Husayn qo‘shinlari yengiladi, ikki kunlik qamaldan so‘ng, **1370-yilning 10-aprelida** Balx shahri Amir Temurga taslim bo‘ladi. Amir Husayn qatl etiladi.

1370-yilning 11-aprelida Chig‘atoy ulusining bek va amirlari, viloyat va tumanlarning dorug‘alari, Amir Temurning qurol-dosh do‘stlari, shuningdek, Amir Temurning piri Sayyid Baraka ishtirokida qurultoy o‘tkaziladi. Qurultoyda Amir Temurning hukmdorligi rasman tan olinib, u *Movarounnahrning amiri* deb e‘lon qilinadi.

**Markazlashgan
davlatning tashkil
etilishi**

Amir Temur davlatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga kirishadi. U **1370-yil iyul** oyida Samarqandda qurultoy chaqirdi. Qurultoyda Shibirg‘on hokimi amir **Zinda Chashm**dan boshqa Movarounnahrning barcha amirlari va qabila boshliqlari to‘plandilar. Ikki daryo oralig‘ida yashovchi turk-mo‘g‘ul qabila boshliqlari, barcha amirlar Amir Temur hokimiyatini tan oldilar. Samarqand davlat poytaxti deb e‘lon qilindi. Samarqandda mustahkam devorlar, qal‘alar hamda saroylar barpo etiladi. Amir Temur mamlakatda qonun va tartib ishlarini joriy etadi. Maxsus qo‘shin tuzib, unga katta imtiyozlar beradi. Amir Temur yirik harbiy bo‘linmalarning boshliqlari etib **Ardasher Qavchin, Joku Barlos, Iskandar A‘lam Shayx, Usmon Abbos, Sayfiddin Barlos**larni tayinladi. Tajribali harbiylar sipohsolorlikka tayinlandi. 1370-yildayoq Shibirg‘on bo‘ysundirildi. Zinda Chashm Amir Temur xizmatiga o‘tdi.

Amir Temur sharqiy hududlarni mo‘g‘ullar ta‘siridan ozod etish uchun Sharqiy Turkiston tomon bir necha marta yurish

qilib, Mo'g'uliston xonlariga zarba berib, *Farg'ona vodiysi* hududlarini, *O'tror*, *Yassi* (Turkiston) va *Sayramni* o'z tasarrufiga oldi. *Hisor*, *Badaxshon*, *Qunduz* kabi viloyat amirlari ham Amir Temur hokimiyatini tan olib, unga bo'ysundilar. **1381-yilda** *Hiro*t, *Seiston*, *Mozandaron* egallandi. Shundan so'ng *Saraxs*, *Jom*, *Qavsiya*, *Sabzavor* shaharlari jangsiz Amir Temurga bo'y-sundi va uning tasarrufiga o'tdi. Shu tariqa butun Movarounnahr va Xuroson birlashtirildi.

Amir Temur saltanati bilan *Oltin O'rda xonligi* oralig'ida bu davrga kelib mustaqil bo'lib olgan *Xorazm davlati* qaror topgan edi. Qadimdan iqtisodiy va madaniy jihatdan Movarounnahr bilan bevosita bog'liq bo'lgan Xorazm mo'g'ullar davrida ikki qism-ga ajralib, markazi Urganch shahri bo'lgan Shimoliy Xorazm Oltin O'rdaga, markazi Kat qal'asi bo'lgan Janubiy Xorazm esa Chig'atoy ulusiga bo'ysundirilgan. **XIV asrning 60-yillari oxi-rida** Oltin O'rdada yuz bergan g'alayonlar vaqtida *Qo'ng'iro*t so'fiylari Shimoliy Xorazmda yangi sulolaning mustaqil hukm-ronligini tiklab oladilar. So'ngra Kat va Xiva shaharlarini egal-lab, Shimoliy Xorazm bilan Janubiy Xorazm yerlarini birlash-tiradilar. Amir Temur esa butun Xorazmni Chig'atoy ulusining ajralmas qismi deb hisoblar edi. Shuning uchun u Xorazmni o'z davlatiga qo'shib olish siyosatini tutdi.

Amir Temur **1372-yildan** boshlab Xorazmga besh marta har-biy yurish qildi, Xorazm **1388-yilda** uzil-kesil bo'ysundirildi.

Shunday qilib, Amir Temur Movarounnahr, Xuroson va Xo-razmni birlashtirib, yirik markazlashgan davlat tuzdi. Bu ulkan hududda yashovchi xalqlarning birlashuvi ular taqdirida ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi.

1. Amir Temur bilan Amir Husayn o'rtasidagi nizo qanday ya-kun topdi?
2. 1370-yilning 11-aprelida o'tkazilgan qurultoyning tarixiy ahamiyati nimadan iborat?
3. Samarqand shahrini qaytadan bunyod qilishda Amir Temur-ning xizmati to'g'risida nimalarni bilib oldingiz?
4. Movarounnahrning sharqiy hududlari qanday yo'l bilan birlashtirildi?
5. Xorazm yurishlari va uning natijasi haqida gapirib bering.
6. Bu davrda Amir Temurning tarixiy xizmati nimadan iborat bo'ldi?

31-§. AMIR TEMURNING HARBIY YURISHLARI

Tayanch tushunchalar: *Oltin O'rdaga qarshi kurash;*
Anqara jangi; Amir Temurning Yevropa xalqlari oldidagi xizmati

Mamlakat xavfsizligi yo'lida

Amir Temur saltanatiga xavf solib turuvchi kuchlar hali bartaraf etilmagan edi. Bir tomondan, Mo'g'uliston xonlari Chig'atoy ulusini birlashtirishga intilib tinchlik bermasdi. Ikkinchi tomondan, **Oltin O'rda** va **Oq O'rdaga** bo'linib ketgan Jo'ji ulusi xonlari ham shimoliy hududlar hamda Xorazm tomondan xavf solib turardi.

Biroq bu davrda Amir Temur davlati uchun eng kuchli xavf Oq O'rda va Oltin O'rdalar tomonidan edi. Avval Amir Temur Oltin O'rdaga zarba berib, uni kuchsizlantirishga harakat qiladi. Lekin u Jo'ji ulusini o'z davlatiga qo'shib olish niyatida emas edi. Amir Temur Oltin O'rdaning Movarounnahrda tutashgan sharqiy qismini o'z ta'siri ostiga olish hamda uning poytaxti **Saroy Berka** orqali o'tadigan karvon yo'lini Movarounnahr tomon burib yuborishni ko'zlaydi.

Amir Temur o'z maqsadini amalga oshirish uchun Jo'ji ulusidagi o'zaro ichki kurashdan uddaburonlik bilan foydalanadi. Oltin O'rdada toj-taxt uchun ayovsiz kurash boshlangan edi. Bunday sharoitda ba'zi chingiziylar turli tomonlarga qochib jon saqlaganlar. Ulardan biri **To'xtamish** Oq O'rdadan qochib Samarqandga keldi. Amir Temur unga izzat-hurmat ko'rsatdi, oxir-oqibatda u Amir Temur yordamida Oltin O'rda taxtini egalladi.

Amir Temur va To'xtamish

Keyinchalik To'xtamish xoinlik yo'liga kiradi. U Amir Temurga qarshi ochiqdan ochiq kurashga o'tadi. Natijada Amir Temur To'xtamishga qarshi uch marta qo'shin tortishga majbur bo'ladi.

So'nggi shiddatli jang **1395-yilning 15-aprelida** Shimoliy Kavkazda **Tarak** (Terek) daryosi bo'yida sodir bo'ldi. Shiddatli muhoraba (to'qnashuv, jang) uch kun davom etdi. Bu safar Amir Temur qo'shini dushmanga qarshi otdan tushib, uni kamondan o'qqa tutish usulini qo'lladi. O'q va qilich zarbiga chiday olmagan To'xtamish qo'shinining safi buzilib, orqaga chekindi va tarqalib ketdi. To'xtamishxon sanoqligina askari bilan qochib

changalzorga kirdi va ta'qib etib kelayotgan askarlardan bekindi. Rusiya tarixchilari B. D. Grekov va A. Y. Yakubovskiylarning ta'kidlashicha, Amir Temurning To'xtamish ustidan qozongan g'alabasi faqat O'rta Osiyo uchun emas, balki butun Sharqiy Yevropa, shuningdek, Rus knyazliklarining birlashishlari uchun ham buyuk ahamiyat kasb etgan edi.

**Eron, Iroq, Shom,
Hindistonga yurish**

Amir Temur o'z saltanatining janubiy chegaralarini mustahkamlash va kengaytirish maqsadida Eron, Ozarbayjon, Iroq, Shom (Suriya) ustiga uch marta askar tortadi. Bu yurishlar tarixda *uch yillik*, *besh yillik* va *yetti yillik urushlar* deb nom olgan. **Uch yillik** (1386–1388) harbiy yurishlar natijasida Eron (Fors), Janubiy Ozarbayjon, Iroqning shimoliy qismi, Gurjiston va Armanistondagi (Van ko'li atrofida) yerlar egallanadi. Amir Temur o'z ixtiyori bilan taslim bo'lib, moli omon to'lagan shaharlarga tegmagan, qo'shnlarni bunday shaharlarga kiritmagan.

Erondagi *muzaffariylar*, *jaloyiriylar* sulolasi vakillarining ayirmachilik harakatlari, Mozandaron, Janubiy Eronda ko'tarilgan qo'zg'olonlar Amir Temurning Eronga yana yurish qilishiga olib keldi. Bu **besh yillik** (1392–1396) urush davomida G'arbiy Eron, Iroqi Ajam va Kavkaz egallanadi. **1398–1399-yillarda** Hindistonga yurish qiladi va Dehlini egallaydi.

1399–1404-yillarda Eron, Old va Kichik Osiyolarga bir necha bor yurish qilindi. Bu yurish tarixga **yetti yillik urush** nomi bilan kirgan.

Keng ko'lamli harbiy yurishlar natijasida Sohibqiron Amir Temur saltanatining chegarasi Usmonli turklar davlati chegarasiga borib taqaldi. Amir Temur Usmonli turklar sultoni **Boyazid Yildirim** bilan munosabatni yaxshilash tarafdori bo'lgan. Ziddiyatlarni diplomatik yo'l bilan hal qilish maqsadida ikki tomon o'rtasida to'rt marta xat almashish tashabbuskori bo'lgan. Sulton Boyazid esa har safar qaysarlik, manmanlik qilgani, hatto Amir Temur nomiga nomaqbul so'zlarni ham yozganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Boyazid *qoraqo'yunlar*, *muzaffariylar*, *jaloyiriylarning* Amir Temurga qarshi harakatlarini qo'llab-quvvatlagan. Shu omillar tufayli bu ikki davlat o'rtasida to'qnashuv bo'lishi muqarrar bo'lib qoldi.

Anqara jangi

Amir Temur bilan Sulton Boyazid qo‘shinlari o‘rtasidagi hal qiluvchi jang **1402-yil 20-iyulda** Anqara yaqinida, Chubuq mavzeyida sodir bo‘ladi. Bu jang tarixda «*Anqara jangi*» deb ataladi. Uch kun davom etgan bu jangda har ikki tomondan hammasi bo‘lib 360 ming nafar, shu jumladan, Sohibqiron Amir Temurning taxminan 200 ming, usmonlilar sultonining 160 ming askari qatnashadi. Janggohning qulay qismiga joylashtirilgan qo‘shinning markaziy qismiga Amir Temurning o‘zi qo‘mondonlik qiladi. Uzoq davom etgan shiddatli jangda Sohibqiron kuchlari turk qo‘shinini tor-mor etadi. Sulton Boyazid asirga olinadi. Uning bilan birga o‘g‘li Muso Chalabiy ham asirga tushadi. Amir Temur rumlik askarlarni ta‘qib etib Bursa va O‘rta dengizning sharqiy sohilida joylashgan *Izmir* shahrini zabt etadi va salibchilarning Yaqin Sharqdagi oxirgi qarorgohiga barham beradi. Amir Temurga *Misr* ham o‘z itoatkorligini izhor etadi. *Vizantiya* va boshqa nasroniylik olamidan Boyazidga beriladigan bojlar endi Amir Temurga to‘lanadigan bo‘ldi.

Boyazid ustidan qozonilgan buyuk g‘alaba bilan Amir Temurni Fransiya qiroli **Karl VI** (1380–1422), Angliya qiroli **Genrix IV** (1399–1413) hamda Kastiliya va Leon qiroli **Genrix III** (1390–1407) tabriklab, unga o‘z muboraknomalarini yuboradilar. Chunki Sohibqiron endigina uyg‘onayotgan Yevropaga ulkan xavf solib turgan Usmonli turklar davlatiga zarba berib, butun Yevropaning xaloskoriga aylangan edi.

Kichik Osiyodan Samarqandga qaytgan Amir Temur **1404-yilning 27-noyabrida** 200 ming qo‘shin bilan Samarqanddan Xitoy safariga chiqdi. Biroq Xitoy ustiga yurish Amir Temurning to‘satdan vafot etib qolishi (**1405-yil 18-fevral**) tufayli amalga oshmay qoldi.

Amir Temurning Vatanimiz va jahon tarixida tutgan o‘rni

Amir Temur 35 yil davomida mamlakatni boshqardi. Hindiston va Xitoydan Qora dengizga qadar va Orol dengizidan Fors qo‘ltig‘iga qadar bo‘lgan g‘oyat katta hududni qamrab olgan ulkan saltanatni vujudga keltirdi. Bundan tashqari, Kichik Osiyo, Suriya, Misr va Quyi Volga, Don bo‘ylari, Balxash ko‘li va Elsuvi daryosi, Shimoliy Hindistongacha bo‘lgan mamlakatlarni o‘ziga bo‘ysundirdi. U nafaqat Mova-

AMIR TEMUR DAVLATI XARITASI

rounnahr va Turkistonni obod qildi, balki bo'ysundirilgan mamlakatlarning shaharlarini ham qayta qurirdi. **Bag'dod, Darband** va **Baylakon** shaharlari shular jumlasidandir. Karvon yo'llarida rabotlar, qal'alar, ko'priklar, shaharlarda masjid va madrasalar hamda bog'-u bo'stonlar barpo etdi. Eng muhimi Eron, Ozarbayjon va Iroqdagi tarqoqlik va boshboshdoqlikka barham berib, Sharq bilan G'arbni bog'lovchi qadimiy karvon yo'llarini tikladi. Bu bilan nafaqat Movarounnahr, balki Uzoq va Yaqin Sharq mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga, xalqlar va mamlakatlarni bir-biri bilan yaqinlashtirishga ulkan hissa qo'shdi. Amir Temur Yevropaning Fransiya, Angliya va Kastiliya kabi yirik qirolliklari bilan bevosita savdo va diplomatik aloqalar o'rnatdi.

Siyosiy tarqoqlik tugatilib, markazlashgan davlatning tashkil topishi katta ijobiy oqibatlariga olib keldi. Mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini va mo'g'ullarning bir yarim asrlik hukmronligi natijasida tanazzulga uchragan iqtisodni tiklash uchun qulay sharoit vujudga keldi. Ayni vaqtda xo'jalikning asosi bo'lgan sug'orma dehqonchilikda muayyan siljishlar ro'y berdi. Yangi-yangi kanallar qazilib, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaydi. Hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivojlandi, fan va madaniyat ravnaq topib, shaharlar obodlashdi va gavjumlashdi.

Sohibqiron Amir Temur mashhur davlat arbobi, mohir sarkarda sifatida O'zbekistonda davlatchilikning yuksalishida muhim o'rin tutadi. Tarixiy manbalarda Amir Temur Sohobqiron nomi bilan bir qatorda «*Sohibi jahon*» hamda «*Sohibi adl*» – «*Adolat sohobi*» nomlari bilan ulug'lanadi. Xalqaro UNESCO tashkilotining tashabbusi bilan 1996-yilda Amir Temurning tavallud kuni keng miqyosda nishonlandi va shu yil «Amir Temur yili» deb e'lon qilindi.

1. Amir Temur mamlakat xavfsizligi yo'lida qanday tadbirlarni amalga oshirdi?
2. Amir Temur nima sababdan Oltin O'rdaga qarshi yurishlar qildi?
3. Amir Temurning uch, besh, yetti yillik urushlarining natijalari haqida so'zlab bering.
4. Anqara jangi qachon sodir bo'ldi va qanday yakunlandi?
5. Amir Temurning Sulton Boyazid ustidan qozongan g'alabasi Yevropa taqdirida qanday rol o'ynadi?

32-§. AMIR TEMUR SALTANATINING MA'MURIY VA HARBIY TUZILISHI

Tayanch tushunchalar: *Saltanat boshqaruvi; Suyurg'ol yerlar; Qo'shin tuzilmasi; «Temur tuzuklari»*

Saltanat boshqaruvi

Sohibqiron Amir Temur o'z zamonasi-ning talab-ehtiyojlaridan kelib chiqib davlat boshqaruvini takomillashtirdi, unga yangicha ruh va mazmun berdi. Davlatning tarkibiy tuzilishi harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan bo'lsa-da, jamiyat rivoji, barcha ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini ta'minlash nazarda tutilgan edi.

Amir Temur saltanatida davlat boshqaruvi ikki idoradan: **dargoh** va **vazirlik** (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni Oliy hukmdorning o'zi boshqargan. Ijroiya hokimiyat – devonni devonbegi (bosh vazir) boshqargan. Devonda harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri faoliyat yuritgan. Bular- dan tashqari sarhadlar va tobe mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi yana uch vazir bo'lib, ular devonbegiga hisobot berib turgan.

Markaziy hokimiyat tizimida *shayx ulislom, qozikalon, sadri a'zam, dodxoh, yasovul, muhassil, tavochi, muhtasib* va boshqa amaldorlar xizmat qilgan.

Dargohda *bosh hojib, xazinabon, xonsolar, qo'shchi, bakovul, kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozandalar, dasturxonchilar* xizmatda bo'lgan.

Suyurg'ol yerlar

Amir Temur ulkan saltanat tasarrufidagi o'lkalarni o'g'illari, nabiralari va xizmat ko'rsatgan amirlarga suyurg'ol tarzida in'om qilib, ular orqali boshqardi. Movarounnahr- dan tashqari o'z tasarrufidagi barcha viloyat va mamlakatlarni Amir Temur o'limidan biroz avval o'g'il va nabiralari orasida bunday taqsimlaydi: Ozarbayjon, G'arbiy Eron, Iroq, Armaniston, Gurjistonni – **Mirzo Umar ibn Mironshohga**, Forsni – **Pirmuhammad ibn Umar Shayxga**, Xuroson, Mozandaron, Ray va Seistonni – **Shohrux Mirzoga**, Sulton Mahmud G'aznaviy mulkini Kobul va Qandahordan Shimoliy Hindistongacha Sind daryosi havzasi bilan birga – **Pirmuhammad Jahongirga**, Toshkent, Sayram, O'tror va Ashparadan

- * **Xonsolar** – dasturxonchi. Hukmdor huzurida ovqat tortish ishlarini boshqaruvchi shaxs
- * **Bakovul** – hukmdorga va lashkarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat qilib turuvchi harbiy mansabdor. Lashkarga maosh va oziq-ovqat taqsimlash ham bakovullar zimmasiga yuklatilgan
- * **Bitikchilar** – xon va mahalliy hokimlarning barcha yozuv ishlarini olib boruvchi mansabdor

to Xitoy chegarasigacha – **Ulugʻbekka**, Fargʻona, Tarozdan to Xoʻtangacha, yaʼni Sharqiy Turkistonning janubi gʻarbini – **Ibrohim Sultonga** berdi.

Uluslar markaziy hukumatga itoat etsalar-da, ammo ular maʼlum mustaqillikka ega edilar. Ulus hukmdorlarining alohida davlat devonxonasi, qoʻshini mavjud edi. Ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlarida oʻz qoʻshini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Qoʻshin tuzilishi

Amir Temur davlat mustaqilligi va muhofaza yoʻlidagi ichki va tashqi siyosati-da asosan qoʻshinga suyanar edi. Shuning uchun ham u qoʻshin boshliqlarini tanlash va ularni tarbiyalash, harbiy qismlar va ularning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanishi hamda ichki intizom masalalariga nihoyatda katta ahamiyat berardi.

Amir Temur qoʻshini oʻntalik askariy birikmalar asosida tuzilgan harbiy qismlardan iborat edi. Lashkar **tuman** – oʻn minglik, **hazora** – minglik, **qoʻshun** – yuzlik va **ayl** – oʻnlik birikmalariga boʻlingan. Amir Temur oʻn minglik askarni boshqarish uchun **tuman ogʻasi**, minglik boʻlinmalar uchun **mirihazora**, yuzliklar uchun **qoʻshunboshi** va oʻnliklar uchun esa **aylboshi** kabi harbiy mansablarni taʼsis etadi. Ularning haq-huquqlari oylik maoshining darajasiga mos ravishda belgilab beriladi. Janglarda bahodirlik koʻrsatib, gʻalaba qozongan amir uchun inʼomlar ham belgilab qoʻyilgan. Biron qoʻshinni yenggan, biror mamlakat yoki viloyatni zabt etgan amir bahodirlik martabasi, davlat kengashlariga bemalol kirish huquqi hamda biron sarhadning noibliligi bilan siylangan.

Askariy qismlarni viloyatlardan to‘plash bilan *tavochi* mansabidagi amaldorlar shug‘ullanar edi.

Jangga kirish usuli

Harbiy yurish paytida oldinda xabar-chilar, ular orasidan *yasovul* bo‘linmasi, undan keyinroqda *manglay* – avangard qism borardi. Manglay bilan qo‘shinning asosiy qismlari oralig‘ida esa qo‘mondonning qarorgohi va uning yon-atrofida zaxira (rezerv) qismlar joylashgan bo‘lib, u «*izofa*» deb yuritilgan.

Amir Temur qo‘shining asosiy jangovar qismlari *markaz*, o‘ng – *burong‘or* va chap – *juvong‘or* qanotlaridan iborat bo‘lgan. Har bir qanotning oldida bittadan qo‘shimcha qo‘riqchi manglay – *avangardi*, yon tomonida esa bittadan qo‘riqchi askariy qo‘shilmalar – *qanbullar* bo‘lar edi. Shu tariqa qo‘shin yetti qism – *qo‘llardan* iborat edi. **Sharafiddin Ali Yazdiy** qo‘shinni yetti qo‘lga – qismga bo‘lib joylashtirish tartibini birinchi bo‘lib Amir Temur joriy qilgan deb yozadi. Bu qo‘llar janglarda mustaqil harakat qilib, faqat qo‘shin qo‘mondoniga bo‘ysungan. Amir Temur jang qilishning yangi harbiy uslublarini qo‘llagan.

«Temur tuzuklari»

Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san‘ati va davlat boshqarish uslubiga bag‘ishlangan maxsus asar yaratilib, u «**Temur tuzuklari**» nomi ostida shuhrat topadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalari faoliyatining tartibi – tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini tayinlash tartiblari belgilab berilgan. Amir Temurning «... *davlat ishlarining to‘qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim*», «*Kuch – adolatdadur*» degan so‘zlari uning mamlakatni aql-zakovat va adolat bilan boshqarganligidan guvohlik beradi.

Shunday qilib, Sohibqiron Amir Temur davlatni boshqarish va harbiy sohada o‘ziga xos usul yaratib, shu asosda barpo qilgan davlati bilan dunyoni lol qoldirdi.

1. Amir Temur saltanati qanday boshqarilgan?
2. Hokimiyatda qanday lavozimdagi amaldorlar xizmat qilgan?
3. Amir Temur davlatidagi uluslar haqida nimalarni bilib olдингiz?
4. Suyurg‘ol yerlar kimlarga, nima uchun berilgan?
5. Amir Temur qo‘shini qanday tartibda tuzilgan?
6. Amir Temur qanday usulda jangga kirgan?
7. «Temur tuzuklari»da nimalar bayon etilgan?

33-§. MAMLUKAT OBODONCHILIGI YO'LIDA

Tayanch tushunchalar: *Oqsaroy; Ko'ksaroy; Ko'ktosh;
Amir Temur bog'lari; Ichki va tashqi savdo*

Shahar obodonchiligi

Amir Temur o'z davlatining shon-shuhrati uchun uning markaziy qismi bo'lgan Movarounnahrning, ayniqsa, poytaxti Samarqandning obodonligiga alohida ahamiyat beradi. Uning har bir zafarli voqeani, sevinchli hodisani muhtasham me'moriy obida barpo etish bilan nishonlash odati bo'lgan. Shu maqsadda Hindistondan olib kelingan yuzlarcha mohir g'isht teruvchilar, Sheroz, Isfahon va Damashqning mashhur usta-hunarmandlari qatorida mahalliy ustalar ham mamlakatda go'zal imorat-u inshootlar bino qiladilar. Amir Temur **Tabrizda** masjid, **Sherozda** saroy, **Bag'dodda** madrasa, **Turkistonda** mashhur Ahmad Yassaviy qabri ustiga maqbara bino qildirdi.

Amir Temur Shahrisabzda otasi va o'g'li Jahongirning qabri ustiga maqbara qurdirdi, katta jome masjidini bunyod etdi. Shahrisabzda dunyoga dong'i ketgan mashhur Oqsaroy qad ko'tardi. Oqsaroyning koshinkor va parchinkor peshtoqining guldor naqshlari orasiga «*Agar bizning quvvat va qudratimizga ishonmasang, bizning imoratlarimizga boq*», degan xitobnoma bitilgan. Turkiston shahrida Ahmad Yassaviy maqbarasini bino qilishda ham shunday maqsad nazarda tutilgan.

Samarqand – davlat poytaxti

Mo'g'ullar bosqini davomida butunlay vayron etilgan Samarqand shahri Amir Temur davrida o'zining qadimgi o'rnidan birmuncha janubroqda qayta quriladi. Shahar tevaragi **Ohanin, Shayxzoda, Chorsu, Korizgoh, So'zangaron** va **Feruza** kabi nomlar bilan yuritiluvchi oltita darvozali mustahkam yangi qal'a devor bilan o'rab chiqiladi. Shahar arkida Amir Temurning qarorgohi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroylar bino qilindi. Ko'ksaroy to'rt qavatli bo'lib, gumbazlar va devorlari zangori koshinlar, naqshinkor va guldor parchinlar bilan qoplangani uchun u shunday nom bilan shuhrat topadi. **Ko'ksaroyda** xonlarni podsholik taxtiga o'tqizish marosimi vaqtida ularni oq kigiz ustiga olib o'tqizadigan toshdan taxt kursi – **Ko'ktosh** qo'yilgan edi. Bulardan tashqari, arkda davlat devonxona-

si, qurol-yarogʻlar yasaydigan ustaxona va aslahaxona, tangalar soʻqiladigan zarbxona, qamoqxona kabi imoratlar joylashgan edi.

Samarqandda saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar quriladi. Shahar tashqarisida esa bogʻ-rogʻlar barpo etiladi. 1404-yilda Samarqandda boʻlgan Ispaniya elchisi Klavixo Amir Temurning olib borayotgan binokorlik ishlaridan hayratda qolgan edi. Xuddi shu davrda Shohizinda meʼmoriy yodgorliklari majmuasidagi baʼzi ajoyib maqbaralar, hozirgi vaqtda Bibixonim nomi bilan mashhur boʻlgan Jome masjidi va boshqalar bino qilinadi.

Bu davrda Samarqandda yangi binolardan tashqari turli-tuman kasbdagi hunarmandlar mahallalari paydo boʻladi. Amir Temur bu mahallalardagi hunarmandlar uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib bergan edi.

Amir Temur bogʻlari

Amir Temur Samarqand atrofida koʻpgina goʻzal bogʻlar barpo qildi. Mohir meʼmor, tajribali sohibkorlarning aql-zakovati, mehnati-yu mahorati bilan yaratilgan **Bogʻi Dilkusho, Bogʻi Chinor, Bogʻi Bihisht, Bogʻi Baland, Davlatobod, Bogʻi Nav, Bogʻi Shamol, Bogʻi Jahonnamo, Bogʻi Maydon** kabi chorbogʻlar va ulardagi goʻzal koʻshklar oʻsha davr bogʻdorchilik sanʼatining yuksak namunalaridandir. Tuzilishiga koʻra bogʻlar 2 turga boʻlingan. Birinchi turdagi bogʻlar har tomoni taxminan 1 km masofadan choʻzilgan toʻrtburchak shakldagi chorbogʻlardir. Ikkinchi turdagisi, tabiiy daraxtzor va chakalakzorlardan iborat ovloqlardir. Bunday ovloqlar hukmdor shikor (ov) qilishi uchun moʻljallangan.

Shaharning sharq tomonida **Bogʻi Dilkusho** joylashgan. Uning tashqi hovlisida hashamatli saroy boʻlib, unda qurollangan askarlar turgan, ichki hovlida esa tugʻlar bilan bezatilgan olti fil haykallari safga terilgan. Uchinchi hovli Amir Temurning mehmonlarni qabul qiladigan oltin taxtli qarorgohi boʻlgan. Amir Temur Klavixonini ana shu bogʻda qabul qilgan. Qolgan bogʻlar ham oʻziga xos ajoyib usulda barpo etilgan edi.

Ichki va tashqi savdo

Bu davrda Movarounnahrning dehqonchilik vohalarida, xususan Zarafshon vodiysida oʻnlab sugʻorish tarmoqlari

Samarqanddagi Go'ri Amir maqbarasi.

qurilib, dehqonchilik maydonlari kengaytiriladi. Yangi-yangi qishloqlar barpo etiladi. Amir Temur o'z davlati poytaxti Samarqand atrofida qad ko'targan bir qancha yangi qishloqlarni Sharqning mashhur shaharlari **Dimishq** (Damashq), **Misir** (Qohira), **Bag'dod**, **Sultoniya** va **Sheroz** nomlari bilan atadi. Chunki Samarqand kattaligi, go'zalligi hamda tevarak-atrofining obod etilganligi jihatidan dunyodagi eng yirik shaharlardan ham ustunroq turmog'i lozim edi.

Tashqi savdoda ham Samarqand katta o'rin tutgan. Samarqandga turli mamlakatlardan, xususan, Xurosondan ma'danlar, Hind va Sinddan yoqut, olmos, Xitoydan atlas, choy, mushk va boshqa mollar, o'zga mamlakatlardan oltin va kumush olib kelinardi. Klavixo Xitoy poytaxti Xonbaliqdan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini o'z kundaligida qayd etgan.

Bu davrda Amir Temur va uning mahalliy noiblari Xitoy va Hindistondan O'rta Osiyo orqali Yaqin Sharq va Yevropa mamlakatlariga boradigan xalqaro savdo yo'li – Buyuk Ipak yo'lida savdo karvonlari qatnovi xavfsizligini ta'minlash bo'yicha muhim chora-tadbirlar ko'rganlar. Sharq bilan G'arb o'rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalari kengaydi. Bu esa Amir Temur

davlatining tashqi iqtisodiy va elchilik aloqalarining barqarorligiga olib keldi.

1. Amir Temur qanday me'moriy inshootlar qurdirdi?
2. «Agar bizning quvvat va qudratimizga ishonmasang, bizning imoratlarmizga boq», degan yozuv qayerda yozilgan?
3. Samarqandda barpo etilgan binolardan qaysilari mustaqillik yillarida qayta ta'mirlandi?
4. Qanday omillar hunarmandchilikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir etdi?
5. Amir Temur barpo etgan bog'lar haqida gapirib bering.
6. Nima uchun Amir Temur Samarqand atrofidagi qishloqlarning nomini Sharqning mashhur shaharlari nomi bilan atadi?

34-§. G'ARBIY YEVROPA DAVLATLARI BILAN ALOQALAR

Tayanch tushunchalar: *Yevropaning Amir Temur bilan yaqinlashuvi; Diplomatik aloqalar; Elchilar tashrifi*

Xalqaro siyosiy vaziyat

Sohibqiron Amir Temur jahon siyosiy hayotiga ham ta'sir ko'rsatdi. Ma'lumki, bu davrda, bir tomondan, sulton Boyazidning Bolqon yarimoroli davlatlariga nisbatan tazyiqi kuchayib, butun Yevropaga xavf solayotgan edi. Ikkinchi tomondan, Boyazidning o'zi G'arbga tomon shiddat bilan siljib borayotgan xavfli raqib – Amir Temurning kuchli tazyiqiga duchor bo'lgan edi. Bunday siyosiy vaziyatda Boyazidga qarshi kuchlarning ma'lum darajada birlashuvi tabiiy edi.

Avvalambor Boyaziddan yengilib, o'z yer va mulklaridan mahrum bo'lgan Kichik Osiyo mamlakatlarining hukmdorlari Amir Temurdan madad istab, uning Qorabog'dagi o'rdagohiga borib, qaror topadilar. Hatto Vizantiya va G'alatadagi Genuya hokimining noibi, Fransiya qiroli hamda Sultoniya shahrining katolik missionerlari yordam so'rab Amir Temurga murojaat qiladilar. Buning evaziga ular harbiy yurish vaqtida unga yordam berish hamda Konstantinopol va Peraning Boyazidga to'lab kelgan bojini bundan buyon Amir Temurga to'lashga va'da qiladilar. Bunday taklif Amir Temurga ma'qul tushadi. Chunki Turkiyaning dengiz sohilidagi tayanchidan ajratish uchun unga

dengizdan madad zarur edi. Shunday qilib, XIV asr oxiri va XV asr boshlarida sulton Boyazidga zarba berish uchun qulay siyosiy vaziyat vujudga keladi. Bu vaziyatdan Amir Temur ustalik bilan foydalanadi.

Davlatlararo yozishmalar

Bu davrda Amir Temur Boyazid bilan oʻzaro diplomatik yozishmalar olib borish bilan bir qatorda, boʻljak toʻq-nashuvda Trapezund va Konstantinopolning harbiy kemalaridan foydalanishga harakat qiladi. Shu maqsadda u Genuya va Venetsiyaga sovgʻa-salomlar hamda maktublar bilan elchilar yuboradi.

Oʻzaro yordam masalasida Amir Temur Konstantinopol noibi Ioann VII Paleolog bilan ham yozishmalar olib boradi. Amir Temurning **1402-yil 15-may** kuni **Ioann VII Paleolog** nomiga yoʻllagan xatining mazmuniga qaraganda, Konstantinopol noibi va Genuyaning Peradagi hokimi Boyazidga qarshi kurashda Amir Temurga xizmat qilish bilan yordam berish majburiyatini oʻz zimmlariga oladilar. Buni Ispaniya elchisi **Klavixo** ham oʻz kundalik daftarida qayd qilib oʻtadi.

Bu davrda Amir Temur Fransiya qiroli **Karl VI**, Angliya qiroli **Genrix IV**, Kastiliya va Leon qiroli **Genrix III de Trastamaralar** bilan diplomatik aloqalar oʻrnatib, yozishmalar olib boradi. Fransiya fuqarolari hisoblangan genuyaliklarning yer va mulklarini, ayniqsa, Gʻalatadagi mustamlakalarini himoya qilish uchun Karl VI oʻz navbatida Amir Temurdan madad kutar va u bilan diplomatik aloqalar oʻrnatishga urinar edi. Amir Temur va Karl VI yozishmalarida qayd etilishicha, Sohibqiron qirolni qoʻllab-quvvatlaydi. Anqara yaqinida turklarning 160 ming kishilik qoʻshini ustidan qozonilgan buyuk gʻalabadan soʻng Amir Temurning Gʻarbiy Yevropa davlatlari bilan boʻlgan aloqalarining mazmuni tubdan oʻzgaradi. Endilikda Amir Temur ular bilan doʻstona munosabatlarni mustahkamlash va oʻzaro savdosotiq aloqalarini yoʻlga qoʻyish kabi masalalarga ahamiyat beradi.

Elchilik aloqalari

Amir Temur **1402-yil yozida** Fransiya va Angliyaga maxsus elchilar orqali Karl VI va Genrix IV nomlariga maktublar yoʻllaydi. Elchilar Parijga **1403-yil** may oyida yetib boradilar. Elchilar ikki mamlakatning

savdogarlari uchun erkin savdo munosabatlari olib borilishini ta'minlash va agar qirol hamda gersoglar rozi bo'lsalar, bu erkin savdoni tegishli bitim yoki shartnoma bilan mustahkamlashni taklif etadi. Shuning uchun ham Sohibqiron **Amir Temur** Fransiya qiroli **Karl VI** ga yo'llagan maktubida bu haqda quyidagilarni alohida ta'kidlaydi: *«Bundan keyin sizning (odamlaringiz) bizning yerlarimizga va bizning (kishilarimiz) sizning o'lkangizga o'tgan ajdodlarimiz davridagidek borib-kelib tursalar, sizning va bizning nomimizni hamma joyda olqishlab tursalar, mamlakatimiz savdogarlari uchun foyda keltirishsa, ko'p xursand bo'lar edik. Shuni aytish kerakki, endilikda bizning yurtimizda savdogarlaringizning xavfsizligi ta'minlanadi»*.

Fransiya qiroli Karl VI 1403-yil 15-iyunda Amir Temurga yo'llagan javob maktubidan ma'lum bo'lishicha, Amir Temur takliflari Fransiya tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilingan.

Xuddi shu davrda Amir Temurning Angliya qiroli **Genrix IV** bilan olib borilgan diplomatik munosabatlarida g'arbiy viloyatlar hokimi **Mironshoh** faol qatnashdi. G'arbiy Eron, Iroq, Ozarbayjon, Armanistonni o'z ichiga olgan mulklar hokimi Mironshoh Amir Temurning keksayib qolgan davrida G'arbiy Yevropa hukmdorlarining diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etadi. Bu davrda u Yevropa davlatlari bilan o'zaro savdo aloqalarini jonlantirish maqsadida nasroniy ruhoniylariga xayrixohlik bildirib, savdogarlarning daxlsizligini ta'minlash borasida chora-tadbirlarni amalga oshirdi. Shu sababli G'arbda Mironshoh tez orada *«katolik oqimining homiysi»* sifatida shuhrat qozondi.

Kastiliya (Ispaniya) qiroli **Genrix III** Sharq bilan juda qiziqib qolgan edi. **1402-yilning bahorida** dastlab Ispaniya elchilari Amir Temurning Kichik Osiyodagi qarorgohiga yuboriladi. Elchilarga Amir Temur va Boyazidlarning kuch-qudrati, boyligi va qo'shinining sonini bilish hamda ular qo'l ostida yashayotgan xalqlarning urf-odatları, dini va qonunlari haqida aniq ma'lumotlar to'plash topshiriladi. Sharq va G'arb davlatlarining elchilari qatorida Ispaniya elchilari ham Amir Temur tomonidan qabul qilinib, qirol nomiga yozilgan maxsus maktub va in'omlar bilan kuzatiladi. Ularga qo'shib Amir Temur **Muhammadqozi** ismli o'z vakilini Ispaniyaga elchi qilib yuboradi. Genrix III

1403-yilda Amir Temur huzuriga ikkinchi marta maxsus elchilarni yuboradi. Unga Klavixo boshliq qilib tayinlanadi. **1403-yil 21-mayda** Ispaniyadan jo'nab ketgan elchilar Samarqandga keladilar. Ispaniya elchilari Samarqandda Amir Temur tomonidan tantanavor qabul qilinib, ularga hurmat-ehtirom ko'rsatadilar.

Klavixo boshliq Ispaniya elchilari **1404-yilning** sentabr-noyabr oylarida Samarqandda bo'ladilar. Amir Temurning Xitoy tomonga yurishi munosabati bilan boshqa ko'pgina davlatlarning elchilari kabi Ispaniya elchilari ham **1404-yilning 21-noyabrida** Samarqanddan jo'natib yuboriladi. Klavixo Ispaniyaga 1406-yilning mart oyida qaytib boradi. Klavixoning safar taassurotlari «*Buyuk Temur tarixi*» va «*Temur qarorgohi*», «*Samarqandga sayohat kundaligi*» nomlari ostida ispan tilida bir necha bor nashr qilinadi.

1. XV asr boshlaridagi xalqaro siyosiy vaziyat qanday edi?
2. Yevropa hukmdorlari nima uchun Amir Temur bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga harakat qildi?
3. Fransiya qiroli Karl VI bilan yozishmalar haqida gapirib bering.
4. Nima uchun Mironshoh g'arbda «katolik oqimining homiysi» degan sifat bilan mashhur bo'ldi?

35-§. AMIR TEMUR VORISLARI O'RTASIDA TAXT UCHUN KURASH VA UNING OQIBATLARI

Tayanch tushunchalar: *Muxolafat; Saltanat taxti uchun kurash; Shohrux hukmronligining qaror topishi*

Text uchun kurash

Sohibqiron **1405-yil 18-fevral** kuni Xitoy tomon yurish vaqtida, qahraton qishda, O'tror shahrida vafot etadi. Amir Temur vafot etgach, uning bir necha o'n yillar davomidagi sa'y-harakatlari natijasida barpo etilgan yirik saltanat parchalana boshladi. Buning asosiy sababi saltanat tasarrufiga olingan yurtlar shu qadar xilma-xil, uzoq masofalarga cho'zilgan bo'lib, ularni yagona bir markazdan turib boshqarish murakkab edi. Buning ustiga ulardagi muxolafatchi kuchlar ajralib chiqish uchun qulay payt kutardilar.

Saltanatning parchalanishiga Amir Temur vorislari o'rtasidagi toj-taxt ilinjida uzoq yillar davom etgan o'zaro ziddiyat va urushlar sabab bo'ldi.

Amir Temur vafoti oldidan taxt vorisi etib nabirasi **Pirmuhammadni** (Kobul, Qandahor va Hindiston viloyatlarining hukmdori) tayinlagan edi. Pirmuhammadni taxtga o'tqizish tarafdorlari kuchli bo'lsa-da, biroq Mironshohning o'g'li **Xalil Sulton Mirzo** o'zboshimchalik bilan **1405-yilning 18-mart** kuni Samarqandni egallab, o'zini Movarounnahrning oliy hukmdori deb e'lon qiladi. Pirmuhammadning yo'lini to'sib, uning rejalarini buzib yuborish niyatida hatto u Amudaryoning o'ng tomonidagi yerlarni ham o'z hokimiyatiga qo'shib oladi.

Xalil Sulton garchi bobosidan qolgan xazinalar vositasida Sohibqironning nufuzli a'yon va kibarlaridan ma'lum qismini o'z tarafiga og'dirib Movarounnahr taxtini egallagan bo'lsa-da, ammo ko'p vaqt o'tmay u Amir Temurning sadoqatli amirlari, viloyat noiblari va shahzodalarning kuchli noroziligi va isyoniga duch keladi. Birinchi bo'lib Turkiston hamda Farg'onaning hokimi amir **Xudoydot** bilan **Shayx Nuriddin** Xalil Sultonga qarshi isyon ko'taradilar. Hatto Xalil Sultonning ukasi **Sulton Husayn Mirzo** Amudaryoning chap sohilidagi viloyatlarda o'z hokimiyatini o'rnatmoq niyatida akasiga qarshi bosh ko'taradi. O'z navbatida Amir Temur taxtining qonuniy valiahdi Pirmuhammad Amudaryodan kechib o'tib, Xalil Sultonga qarshi Nasaf tomonga askar tortadi. Movarounnahrda boshlangan sulola kurashlari shu tariqa avj olib ketadi.

Oqibatda Xurosonda **Shohrux**, Balx, G'azna va Kandahorda **Pirmuhammad**, G'arbiy Eron va Ozarbayjonda Mironshohning o'g'illari **Umarshayx Mirzo** bilan **Abu Bakr Mirzolar** hokimi mutlaq bo'lib oladilar. Sirdaryodan shimoldagi viloyatlar: Turkiston, Sabron, O'tror, Sayram amir **Berdibekning** tasarrufida qoladi. O'ratepa bilan Farg'onani amir **Xudoydot Husayniy** egallab oladi. Xorazmni esa Oltin O'rdaning nufuzli amirlaridan **Idiku** bosib oladi. **Pirmuhammad 1407-yil 22-fevralda** vaziri Pir Ali Toz boshliq fitnachilar qo'lida halok bo'ladi. 1408-yil 22-aprel kuni Qoraqo'yunli turkmanlarning qabila boshlig'i **Qora Yusuf** bilan bo'lgan jangda Mironshoh halok bo'ladi. Ozarbayjon va Iroq viloyatlari temuriylar qo'lidan ketadi.

1409-yil bahorida Movarounnahrda vaziyat yanada keskinlashadi. Amir Xudoydot O'ratepa va Shohruxiya shaharlarini osongina qo'lga kiritib, Samarqand tomonga askar tortadi. **She-roz yaqinidagi** Zarafshon daryosi bo'yida sodir bo'lgan jangda **Xalil Sulton** qo'shini mag'lubiyatga uchraydi, o'zi esa asirga olinadi.

**Shohrux
hokimiyatining
qaror topishi**

Shu davrda Xurosondagi amirlar isyonini bostirishga ulgurgan Shohrux endilikda butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi. Chunki u ota yurtidagi hodisalarga loqayd qaray olmasdi. **1409-yil 25-aprelda** u Amudaryodan o'tib, Samarqand sari yurish qiladi. Qariyb besh yil davom etgan o'zaro kurash va isyonlar xalqning jiddiy noroziligiga sabab bo'lgan edi. Temuriyzodalar va amirlar o'rtasidagi kurashga xotima berish maqsadida Shohrux boshlagan harakat mamlakat fuqarolarining ko'pgina tabaqalari tomonidan quvvatlanadi. Shu bois Movarounnahrda bebobshliklarga chek qo'yilib, Movarounnahr va Xurosonda o'z hukmronligini o'rnatadi hamda mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga muvaffaq bo'ladi.

Shohruxning uzoq hukmronligi davrida Amir Temur saltanatining asosiy qismi uning qo'li ostida saqlanib qolsa-da, ammo bu ulkan mamlakat ikki davlatga bo'lingan edi. Ulardan biri Amudaryodan janubda joylashgan Shohrux boshchiligidagi davlat bo'lib, uning markazi Hirot shahri edi. Ikkinchisi esa Amudaryodan shimolda Movarounnahr va Turkiston hududida Ulug'bek boshchiligidagi davlat bo'lib, Samarqand uning poytaxti edi.

1. Amir Temur saltanatining parchalanish sabablari nimada?
2. Shahzodalar o'rtasidagi ichki kurash qanday oqibatlariga olib keldi?
3. Siz Xalil Sultonning harakatini qanday baholaysiz?
4. Shohrux Mirzo qachon Samarqandga yurish qildi, nima uchun uni xalq quvvatladi?
5. O'ylab ko'ring, yurtning parchalanishi shu yurt fuqarolarining hayotiga qanday ta'sir qiladi? Yurtni omon va yaxlit saqlash uchun nimalar qilish kerak?

36-§. ULUG‘BEK – MA‘RIFATPARVAR DAVLAT ARBOBI

Tayanch tushunchalar: *Ulug‘bekning siyosiy maydonga chiqishi; Ulug‘bekning ichki va tashqi siyosati; Ulug‘bek fojiasi*

**Ulug‘bek –
Movarounnahr
hukmdori**

1409-yilda Shohrux Samarqanddan Hirotga qaytish oldidan o‘n besh yoshli Mirzo Ulug‘bekni Movarounnahr va Turkistonga hokim qilib tayinlaydi.

Ulug‘bek (1394–1449) garchi Movarounnahr bilan Turkistonning hokimi deb e‘lon qilinsa-da, aslida uning hokimiyati chegaralari dastavval faqat Samarqand, Buxoro va Nasaf viloyatlari bilanгина cheklanardi. Chunki Shohrux tomonidan Farg‘onadan to O‘zgangacha – **Amirak Ahmad**, Hsori Shodmon esa **Muhammad Jahongir** ixtiyoriga berilgan edi. Turkiston **Shayx Nuriddinning** tasarrufida edi. O‘sha vaqtda u na Ulug‘bek va na Shohruxni tan olardi. Shuning uchun ham mamlakat notinch edi.

Shayx Nuriddin Turkiston bilan qanoatlanmaydi. **1410-yilda** u Muhammad Jahongir, Yangi va Sayram viloyatlarining hokimi Amir Abdulxoliq hamda oq o‘rdalik xonzodalardan **Chingiz o‘g‘lonlar** bilan ittifoq tuzib, temuriylarga qarshi isyon ko‘taradi. 1410-yil 20-aprelda Samarqand yaqinida **Qizilravot mavzeyida** isyonkor ittifoqchilar bilan Mirzo Ulug‘bek qo‘shinlari o‘rtasida jang bo‘ladi. Jangda Ulug‘bek mag‘lubiyatga uchrab, Kalifga tomon chekinadi. Shohrux Samarqandga yetib kelib, Shayx Nuriddin isyonini bostiradi. 1412-yildan boshlab Movarounnahr va Turkistonni to‘liq boshqarish 18 yashar Ulug‘bek qo‘liga o‘tadi.

Ulug‘bek 1414-yilda Farg‘ona va Qoshg‘arni egallaydi.

1413-yilda Shohrux tomonidan Xorazm Oltin O‘rda xonlari tasarrufidan qaytarib olingach, Ulug‘bek davlatining g‘arbiy va janubiy chegaralarining xavfsizligi barqarorlashgan bo‘lsa-da, ammo uning shimoli g‘arbiy va shimoli sharqiy tomonlari hali xavotirli edi. Shu sababli Ulug‘bek Dashti Qipchoqda boshlangan o‘zaro nizoga hamda Mo‘g‘ulistonda avj olgan ich-

Mirzo Ulug‘bek

ki kurashlarga jiddiy e'tibor berishga va aralashishga majbur bo'ladi.

Ulug'bek otasining rizosi bilan **1425-yilning** erta bahorida Mo'g'uliston ustiga yurish boshlaydi. Issiqko'l yaqinida sodir bo'lgan to'qnashuvda Ulug'bek mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonadi va mahalliy muxolafatchi kuchlarni bartaraf etib, mamlakat sharqiy chegaralarini mustahkamlaydi. Qo'lga kiritilgan o'ljalar orasida ikki bo'lak nefrit toshi ham bor edi. Keyinchalik bu nefritdan Amir Temur maqbarasi uchun qabrtoshi yasattiriladi.

Mo'g'ulistonda bo'lgan bu urushda Ulug'bek qozongan g'alabaning nishoni tarzida Jizzax yaqinida Ilono'tti darasi ichida hijriy **828-yilda** (1425) Ulug'bek tomonidan qoyatoshga yozdirilgan o'ziga xos «zafarnoma» hozirgi kungacha saqlangan.

Dashti Qipchoqqa qarshi qilingan yurishda esa Ulug'bekning omadi kelmaydi. Otasi Shohruxning katta qo'shin bilan yetib kelishigina Ulug'bekni halokatdan saqlab qolgan.

Text uchun kurash

Shohrux **1447-yil 12-mart** kuni nevarasi Sulton Muhammad isyonini bostirish vaqtida Ray viloyatida o'rniga voris belgilashga ulgurmay olamdan o'tadi. Shohrux vafot etishi bilanoq Xuroson va Movarounnahrda temuriy shahzodalar o'rtasida toj-taxt uchun kurash yana avjga minib, mamlakat beqarorlik va chuqur ijtimoiy-siyosiy larzalarga duchor bo'ldi. Odatga ko'ra taxtga Shohruxning to'ng'ich o'g'li Ulug'bek o'tirishi kerak edi. Ammo taxtni Boysung'urning o'g'li **Alouddavla** egallaydi. Toj-u taxt uchun yana kurash boshlanadi.

O'zboshimcha shahzodalar Ulug'bekka qarshi harakat boshlaydi va **1447-yilning** bahorida **Alouddavla** Ulug'bekning katta o'g'li **Abdullatifning** qo'shinini tor-mor qilib, uni asirga oladi. Ulug'bek Alouddavla bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. Unga ko'ra Abdullatif ozod qilinadi, Ulug'bek esa Hirot va Xurosonga bo'lgan da'vosidan voz kechadi. Biroq ko'p o'tmay sulh buziladi. **1448-yilning** bahorida Ulug'bek va Abdullatifning 90 ming kishilik birlashgan qo'shini Hirotga yurish qiladi. Tarnob yaqinida bo'lgan jangda Alouddavla qo'shini tor-mor keltirilib, Hirot qo'lga kiritiladi. Ulug'bek Xurosonda Abdullatifni qoldirib, o'zi Samarqandga qaytadi. Chunki Movarounnahrda Ulug'bekka qarshi isyon boshlangan edi.

Abdullatif, garchi bobosi Shohruxning Hirotidagi taxtiga o'tirishga muyassar bo'lsa-da, ammo unda otasiga nisbatan adovat paydo bo'ladi. G'alaba to'g'risida tevarak-atrofga yuborilgan fathnomalarda Abdullatifning nomi inisi Abdulazizdan keyin tilga olingani, Ixtiyoriddin qal'asidagi xazina Ulug'bek tomonidan olib qo'yilgani o'ta shuhratparast hamda mol-dunyoga o'ch Abdullatif uchun bahona bo'ladi. U otasining dushmanlari bilan yashirin tarzda til biriktirib, zimdan Ulug'bekka qarshi harakat boshlaydi. Abdullatif Hirotida faqat o'n besh kun hokimlik qiladi. **Abulqosim Bobur** qo'shinining shaharga yaqinlashib kelayotganidan xabar topib poytaxtni jangsiz bo'shatib, Movarounnahr tomon qochadi. Ulug'bek farmoni bilan Balxga noib qilib tayinlangach, viloyatda «*tamg'a*» solig'ini bekor qilib, savdogarlarni o'z tarafiga og'dirib oladi. Otasidan norozi bo'lgan amirlarni atrofiga to'playdi. Hatto Abulqosim Bobur bilan bog'lanib, uni birlashib Ulug'bekka qarshi kurashga undaydi. Shunday qilib, Abdullatif o'z otasiga qarshi ochiqdan ochiq dushmanlik yo'liga o'tadi.

Ulug'bek fojiasi

Davlatning yaxlitligini saqlab qolmoq uchun Ulug'bekda o'zining isyonkor va makkor o'g'liga qarshi yurish qilishdan boshqa iloji qolmaydi. Ammo mamlakatda siyosiy vaziyat keskinlashib, Ulug'bekning ahvolini yanada mushkullashtiradi.

Hirotidan Samarqandga qaytar ekan, Ulug'bek old tomondan Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining hujumiga duchor bo'ladi. Abulxayrxon boshchiligidagi ko'chmanchilar o'shanda Toshkent, Shohruxiya, Samarqand va Buxoro tevaragidagi qishloqlarni talab, podshoh va yirik mansabdorlarning shahar atrofidagi chorbog'lari va ko'shklarini vayron qiladilar. Ikki tarafdan kelgan dushmanlar bilan bo'lgan to'qnashuvlar oqibatida Ulug'bek qo'shini qattiq shikast topib, zaiflashib qoladi. Shu vaqtda Samarqandda vaqtinchalik noib qilib qoldirilgan Ulug'bekning kichik o'g'li Abdulazizga qarshi Samarqand amirlarining noroziligi kuchayib, Ulug'bek uni bartaraf qilishga majbur bo'ladi.

Otasining qiyin ahvolda qolganini kuzatib turgan Abdullatif qulay fursatdan foydalanib, bosh ko'taradi va Amudaryodan kechib o'tib, Termiz, Shahrisabz va Xuzorni osongina zabt etadi. So'ngra Samarqandga qarab yo'l oladi. **1449-yil oktabrda Damashq qishlog'i** yaqinida qattiq jang bo'ladi va bu jangda

Ulugʻbek yengiladi, Samarqand amiri **Mironshoh Qavchin** shahar darvozalarini berkittirib Ulugʻbekni ichkariga kirishga qoʻymaydi. U Shohruxiyaga ham kirolmaydi va Abdullatifga taslim boʻlishga majbur boʻladi. Shahar qozisi **Shamsiddin Muhammad Miskinning** qarshiligiga qaramasdan, Abdullatif jaholatparast ulamolarning yashirin fatvosini chiqartirib, otasining oʻldirilishini uyushtiradi. **1449-yil** Mirzo Ulugʻbek 55 yoshida fojiali halok boʻladi.

Shunday qilib, Ulugʻbek Movarounnahrni qirq yil idora qildi. Bu davrda mamlakatning siyosiy hayotida keskin kurash davom etganligiga qaramay, davlatni mustahkamlashga, mamlakat birligini saqlab qolishga va madaniy hayotni koʻtarishga, rivojlantirishga harakat qildi.

1. Ulugʻbekning Movarounnahr hukmdori boʻlishi qanday yuz berdi?
2. Ulugʻbek nima uchun va qayerlarga harbiy yurishlar qildi?
3. Shohrux vafotidan keyin qanday voqealar sodir boʻldi?
4. Ulugʻbekning fojiali taqdiri haqida gapirib bering.
5. Ulugʻbek 40 yillik hukmdorligida davlatni boshqarishda nimalarga eʼtibor qildi?
6. Padarkush Abdullatif haqida sizda qanday tasavvur hosil boʻldi?

37-§. TEMURIYLAR SALTANATINING INQIROZGA YUZ TUTISHI

Tayanch tushunchalar: *Siyosiy beqarorlik; Saltanat parchalanishining boshlanishi; Xurosondagi ahvol*

Siyosiy beqarorlik

Ulugʻbek qatl etilib, oradan bir necha kun oʻtgach, **Abdullatif** taxt daʼvogaridan qutulish maqsadida oʻz inisi **Abdulazizni** hamda otasiga sodiq boʻlgan amirlarni oʻldirtirib, temuriylarning Movarounnahrda toj-u taxtini batamom egallab oldi. Mamlakat fuqarolari tomonidan «*padarkush*» («ota qotili») deb laʼnatlangan Abdullatif va uning tarafdorlari taxtda uzoq vaqt oʻtirolmadi. Oradan olti yarim oy oʻtar-oʻtmas Abdullatifga qarshi saroyda fitna uyushtirilib, u oʻldirildi. Uning kallasi tanasidan judo qilinib, Registon maydonida Ulugʻbek madrasasining peshtoqiga osib qoʻyildi.

Muxolafatchi kuchlar Samarqandda Shohruxning nabirasi **Mirzo Abdulloni**, Buxoroda Mironshohning nabirasi **Abu Said**ni hukmdor qilib ko'tarishadi. Oqibatda ular o'rtasida hokimiyat uchun yana kurash boshlanadi.

Movarounnahr va Xurosonda muttasil davom etib turgan o'zaro kurashlar Dashti Qipchoqdagi hukmdorlar uchun juda qo'l keladi. **1451-yilda Abulxayrxon** katta qo'shin bilan **Abu Said** yordami va ishtirokida Toshkent, Chinoz va Jizzax orqali Samarqandga Mirzo Abdulloga qarshi yurish qiladi. Sheroz qishlog'i yaqinidagi Bulung'ur anhuri yoqasida jang bo'ladi. O'zaro to'qnashuvda Mirzo Abdullo yengiladi va jangda halok bo'ladi. Shunday qilib, Abulxayrxonning yordamida Abu Said Samarqandni egallab, Movarounnahrda hokim bo'lib oladi.

Xuroson bu davrda Shohruxning nabirasi Abulqosim Bobur tasarrufida edi. Xurosonda siyosiy tarqoqlik juda avj olib ketadi. Temuriylar davri muarrixlarining yozishicha, bu davrda Xuroson o'n bir bo'lakka ajralib ketadi. Ular o'rtasida urush-talashlar to'xtovsiz davom etardi. **1457-yilda Abulqosim Bobur** vafot qilgach, vaziyat yana mushkullashadi. Xurosonda ham, Hirotida ham hokimiyatni da'vo qiluvchilar ko'p bo'lsa-da, lekin ularning birortasi ham davlatni idora qila oladigan kuchga ega emas edi. Bunday qulay vaziyatdan foydalangan **Abu Said 1457-yilda** Hirot taxtini egallaydi va saltanatning har ikki qismini birlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Biroq viloyat hokimlarining mustaqil hukmronlikka intilishlariga, tarqoqlikka barham bera olmaydi. Ayniqsa, uni Abulqosim Bobur vafotidan keyin Xorazmni egallab olgan Umarshayx Mirzo avlodi Sulton Husaynning isyonlari hammadan ko'proq tashvishlantiradi.

1469-yilning erta bahorida **Abu Said** Ozarbayjon, G'arbiy Eron va Iroqqacha bo'lgan viloyatlarni egallab turgan turkmanlarga qarshi jangda halok bo'ladi. Otasi o'limidan so'ng Abu Saidning vorislari Sulton Husayn bilan to'qnashishga jur'at eta olmay, Movarounnahrda qaytadilar. **1469-yil 24-martda Sulton Husayn** Xurosonning hokimi sifatida tantana bilan Hirotga kirib boradi. Natijada Temuriylar saltanati yana ikki mustaqil qismga: Sulton Husayn hukmronligidagi Xuroson va Abu Said o'g'li **Sulton Ahmad** hukmronligidagi Movarounnahrda bo'linib ketadi.

Parokandalik

Movarounnahrda Abu Saidning o'g'illari: avval **Sulton Ahmad** (1469–1494), keyin **Sulton Mahmud** (1494–1495) va keyinchalik Mahmudning o'g'li **Sulton Ali** (1498–1500) mustaqil hokimlik qiladi. Biroq Movarounnahrda tarqoqlik yanada avj oladi. Bu vaqtda Movarounnahr o'zaro nizolashayotgan temuriy shahzodalar boshchilik qilib turgan ko'pdan ko'p viloyatlarga bo'linib ketgan edi. Mamlakat, el-yurt boshiga katta tashvishlar tushgan paytlarda din ulamalaridan biri **Xoja Ubaydulloh Ahror** musibatlarini daf qilish yo'lida bir necha bor jonbozlik ko'rsatgan edi. **1454-yilda** Hirot hokimi Abulqosim Bobur Movarounnahrda bostirib kirib, Samarqandni qamalga olganida Xoja Ubaydulloh Ahror mojaroga qat'iy anaralashib, raqiblarni yarashtirdi.

Sulton Husayn va Alisher Navoiy

Sulton Husayn Boyqaro Amudaryoning janubidagi yerlarga hukmron bo'lib, u o'z tasarrufida Xuroson, Xorazm hamda Sharqiy va Shimoliy Eron viloyatlarini birlashtirgan edi. U qariyb 40 yil hukm surgan temuriylarning so'nggi yirik hukmdori bo'lib, uning davrida shahzoda va amirlarning boshboshdoqligiga qaramay, mamlakatning xo'jalik va madaniy hayoti yuksaldi. Xurosonning obod etilishida, ravnaq topishida zamonasining tadbirkor va dono hukmdori Sulton Husayn bilan bir qatorda buyuk adib va davlat arbobi Alisher Navoiyning ham xizmati nihoyatda katta bo'ldi.

Alisher Navoiy 1441-yilda Hirotida dunyoga kelgan. Uning ota-bobosi temuriylar saroyida xizmat qilgan. Sulton Husayn bilan Alisher bir maktabda o'qiganlar. Ular bolalik chog'lari-dayoq Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur xizmatida bo'lganlar. Uning vafotidan so'ng 12 yil davomida boshqa-boshqa shaharlarda yashaganlar. Husayn bu davrda avval Xorazmda, so'ngra Xurosonning Obivard, Niso, Mashhad va boshqa viloyatlarida darbadarlikda yurib, kuch to'plab Abu Saidga qarshi isyonlar ko'taradi. Alisher Navoiy bu yillarda Mashhad va Hirotida o'qiydi. O'sha paytlardayoq u shoirlik iste'dodi tufayli katta shuhrat qozongan edi. Yoshlikdan Sulton Husayn bilan yaqin bo'lgan Alisher o'ziga nisbatan Abu Saidga adovat kayfiyatini sezib qolgach, Samarqandga borib, ma'lum vaqt u yerda yashashga majbur bo'ladi. Samarqandda u ilm-fan va she'riyat bilan mashg'ul

bo'ladi. Bu yerda u mashhur olim, falsafa, mantiq, huquq, arab tili, adabiyot va she'riyatning o'tkir bilimdoni **Fazlulloh Abul-lays Samarqandiy**dan saboqlar oladi. **1469-yilda** Sulton Husayn Hirotni egallagach, Navoiyni o'z huzuriga taklif etadi. Alisherni u dastlab *muhrdorlik* lavozimiga, keyinroq esa *vazir* qilib tayin etadi.

Sulton Husayn hukmronligi davrida Alisher Navoiy mamlakatda markazlashgan saltanat vujudga kelishi, viloyatlar obod etilishi, qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda hunarmandchilik va savdoning kengayib taraqqiy qilishi yo'lida xizmat ko'rsatdi. Alisher Navoiy adabiyot, san'at va ilm-ma'rifatning ravnaqi, aholining tinch va osoyishta istiqomat qilishi tarafdori edi.

Lekin Sulton Husayn davlati Alisher kutganicha taraqqiy etmaydi. Suyurg'ol tartibiga asoslangan bu davlatda, bir tomondan, viloyat hukmdorlari, hatto toj-u taxt valiahdlari **Badiuzzamon** va **Muzaffar Husayn Mirzo** isyonlari yuz beradi. Ikkinchi tomondan, zulm oqibatida Hirot va uning viloyatlarida xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi. Uchinchidan, o'z manfaatlarini ko'zlagan ochko'z saroy ma'murlari fitna va fasodni avj oldirib, uning botqog'iga Sulton Husaynni ham botiradilar. Bunday ahvol, shubhasiz, bosh vazirlik vazifasida turgan dono Navoiyning saroydan, hatto poytaxtdan uzoqlashishiga olib keladi.

Shunday qilib, XV asrning ikkinchi yarmidagi beqaror siyosiy vaziyat tufayli Temuriylar saltanati inqirozga yuz tutdi.

1. Padarkush Abdullatifning taqdiri nima bilan tugadi?
2. Sulton Abu Said qanday yo'l bilan Movarounnahrda hokimiyatni egalladi?
3. Xurosondagi vaziyat qanday edi?
4. Sulton Abu Said Hirot taxtini qachon, qanday egallaydi, u qaysi jangda halok bo'ladi?
5. Movarounnahr tinchligi yo'lida Xoja Ubaydulloh Ahrorning xizmati nimada?
6. Sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy haqida nimalarni bilib oldingiz?

38-§. DEHQONCHILIK, YER EGALIGI MUNOSABATLARI

Tayanch tushunchalar: *Iqtisodiy hayot; Yer egaligi; Soliq turlari*

Dehqonchilik va chorvachilik

Mamlakatda tez-tez sodir bo'lib turadigan o'zaro ichki urushlarga qaramasdan, XV asrda ham Movarounnahr va Xuroson qishloqlarida birmuncha obodonchilik ishlari amalga oshirildi. Xususiylar sohibkorlarning dashtliklarda yangi yerlarni o'zlashtirish, kanallar qazib, bog' ko'kartinish va qarovsiz qolgan tashlandiq yerlarni sug'orib, obod etish kabi mehnatlari qo'llab-quvvatlanadi. Hatto bunday sohibkorlar bir-ikki yil davomida hamma soliq va to'lovlardan ozod etiladi.

Yirik sug'orish inshootlari barpo etilib, dehqonchilik maydonlarining suv ta'minoti tubdan yaxshilanadi. Eng yirik sug'orish ishlaridan biri Samarqand vohasida Zarafshon daryosidan boshlangan Darg'om anhoridan chiqarilgan qadimgi **Angor kanali** tiklandi. Bu kanal orqali kam suvli Qashqadaryo vohasiga qo'shimcha suv chiqariladi.

Ulug'bek hukmronlik qilgan davrda Buxoro vohasining janubi sharqiy chegarasiga yondashgan Somonchuq dashtiga suv chiqarilib, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Murg'ob daryosining bosh to'g'oni – **Sultonband**ning Shohrux tomonidan tiklanishi va sug'orish tarmoqlarining loyqadan tozalanishi tufayli Marv shahri va Murg'ob vohasining suv ta'minoti tubdan yaxshilanadi. Sulton Husayn Mirzo hukmronlik qilgan davrda esa uning tashabbusi bilan Marviruddan yangi kanal chiqarilib, kattagina yer maydoni sug'orilib obod etiladi.

Alisher Navoiyning tashabbusi bilan Tus viloyatining yuqori qismida **Turuqband** suv ombori qurdiriladi. O'n farsax (60–70 km) uzunlikda maxsus kanal qazdirilib, Turuqband suv omborida jamg'arilgan suv Mashhadga olib kelinadi. Natijada Mashhad suv bilan ta'min etilib, shahar atrofidagi yerlarga suv chiqariladi va obod etiladi.

Xo'jalikning iqtisodiy hayotida, ayniqsa, yaylov chorvachiligi: *yilqichilik, tuyachilik* hamda *qoramolchilik* muhim o'rin tutgan.

XV asr davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidek yer va mulkchilikning asosan to'rt shakldagi «mulki devo-

niy» – davlat yerlari, «*mulk*» – xususiy yerlar, «*mulki vaqf*» – madrasa va masjidlar tasarrufidagi yerlar va nihoyat «*jamoat yerlari*» bo'lgan. Sug'oriladigan yerlarning eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilardi.

Temuriylar davrida davlat yerlarini «*suyurg'ol*» tarzida in'om qilish keng tarqaladi. Suyurg'ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba'zan ular tasarrufidagi yer maydonlarini qisqartirar yoki ularning haq-huquqlarini cheklab, bo'ysunmagan taqdirda suyurg'ol huquqidan mahrum etilar va boshqa shaxsga berilar edi.

Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariга yaxshi xizmati uchun *tarxonlik yorlig'i* berish an'anaga aylana-di. Tarxonlik yorlig'ini olgan mulkdorlar barcha soliq, to'lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig'i odatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga «tarxon» martabasi qo'shib aytilgan.

XV asrda ham avvalgi davrlardagidek juda ko'p yer va suv masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilib, bunday yerlar «*mulki vaqf*» deb atalgan. Odatda yer va suvdan tashqari ko'plab do'kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor rashtalari, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, tabiblar uyi va xonaqohlarning ta'miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik xarajlari uchun sarf etilgan.

Soliq turlari

Sug'orma dehqonchilik yerlaridan olinadigan asosiy soliq «*xiroj*» deb atalgan. Xiroj mahsulot yoki pul bilan to'langan. U hosilga va yer-ning unumdorligiga qarab belgilangan. Chunonchi, daryo va bu-loq suvlari bilan sug'oriladigan obikor yerlardan xiroj hosilning uchdan bir qismi (33%) miqdorida olingan. Lalmikor yerlardan hosilning oltidan bir, ya'ni 16,5% dan to sakkizdan bir, ya'ni 12,5% miqdorida soliq undirilgan.

Mulk yerlarining bir qismidan «*ushr*», ya'ni hosilning o'ndan bir qismi (10%) miqdorida soliq olingan. Bunday yerlar odatda zamonasining ilm-fani, ma'rifati va ma'naviy hayotida

Begor — hashar. XV asr.

muhim nufuzga ega bo'lgan ulamolar va mashoyixlar tasarrufida bo'lgan. Chorva mollaridan qirqdan bir, ya'ni 2,5% miqdorida zakot olingan.

Asosiy soliqlardan tashqari mahalliy aholi *begor* ishlarida ham qatnashganlar. Begorda qatnashgan har bir kishi ishlash uchun kerakli asbob-uskuna va yetarli yemaklarni o'zi bilan olib kelishi lozim bo'lgan.

*** Begor — mahalliy aholiga yuklatilgan saroy, jamoat binolari, mudofaa va sug'orish inshootlarini hamda yo'l qurilish ishlarida ommaviy ishlab berish majburiyati, muqaddas ommaviy hashar**

1. Temuriylar davrida dehqonchilik qay tariqa rivojlangan edi?
2. Sug'orish inshootlarining ko'plab qurilganligiga misollar keltiring.
3. Yer egaligining turlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Temuriylar davrida qanday soliq turlari bo'lgan?
5. «Tarxon» yorlig'i haqida gapirib bering.

39-§. HUNARMANDCHILIK VA SAVDO ALOQALARI

Tayanch tushunchalar: *Hunarmandchilik turlari; Ichki va tashqi savdo; Pul muomalasi*

Hunarmandchilik

Movarounnahrning **Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruxiya, Termiz, Shahrisabz, Qarshi** va boshqa ko'pgina shaharlari hunarmandchilik markaziga aylanadi. Shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan yangi-yangi guzarlar, ko'cha-ko'ylar, bozor rastalari, timlar va toqlar (usti gumbazli bozor) paydo bo'ladi. Ko'pgina shaharlarda zargarlik, miskarlik, ignasozlik, sovtsozlik, toshtaroshlovchilar, shishasozlar, ko'ncilik kabi hunarmandchilik mahallalari bo'lgan.

Shaharlarda ip, ipak, jun va kanop tolasidan turli xildagi rangdor, guldor hamda nafis va dag'al gazmollar to'qib chiqarilar edi.

XV asrda temir buyum, qurol-yarog' va asboblarni yasash yuqori darajaga ko'tariladi. Chilangarlarning aksariyati uy-ro'z-

g'or buyumlari, qurol-yarog'lar va asbob-uskunalar yasovchi temirchilardan iborat edi. Ular orasida mix yasovchilar, taqachilar, sim cho'zuvchilar, pichoqchilar kabi turli xil buyumlar yasovchi ustalar bo'lgan.

Shaharlarda, xususan, Samarqand va Hirotida zargarlik rivoj topadi. Shahar zargarlari orasida oltin, kumush va jez qotishmalaridan turli xil zeb-ziynatlar va qimmatbaho buyumlar yasaydigan va ularga nozik did bilan nafis ishlov beruvchi mohir ustalarning soni ko'payadi. Odatda naqshinkor badiiy buyumlar boylik hashamlari hisoblanib, ular faqat mulkdor tabaqalargagina mansub edi.

Binokorlik, yog'och o'ymakorligi

O'rta asr hunarmandchiligida kulolsozlik eng rivoj topgan sertarmoq sohaga aylanadi. U kosasozlar, xumsozlar va tandirsozlar kabi bir nechta tarmoqlarga bo'linadi. Bu davrda tosh yo'nish, unga sayqal berib, o'ymakor naqshlar va xushxat yozuvlar bitish san'ati kamolotga yetadi. Samarqandda Bibixonim jome masjidida Qur'onni qo'yish uchun o'rnatilgan ulkan tosh lavh, Go'ri Amirdagi nefrit qabrtoshi, Shohizinda (Shayhizinda) va boshqa joylardagi sag'analarga jimjimador naqshlar berilib, o'ymakor oyatlar, marsiyalar va tarixiy qaydnomalar yozilgan.

Bu davrda mamlakatning yirik shaharlari, xususan, Samarqand va Hirotida qurilish ishlari keng avj olib, binokorlarning roli oshib ketadi. G'isht terib imorat qaddini bino qiluvchilar «banno», peshtoq-u ravoq hamda toqlarga parchin va girihlar qoplab imoratga pardozi beruvchilar «ustoz» deb yuritilgan.

XV asrda shishasozlik ham taraqqiy qilgan. Samarqandda, hatto shishasozlar mahallasi bo'lgan. Bu davrda yog'ochsozlik ham rivojlangan. Mohir duradgor ustalar yog'och o'ymakorligi bilan shug'ullangan. Ular naqshinkor eshiklar, panjaralar, ustunlar, toq-ravoqlar, xontaxtalar, kursilar va boshqa xil ko'pdan ko'p jihozlar yasaganlar. Go'ri Amir va Shohizindaning oyatlar bitilgan naqshinkor eshiklari XV asr xalq ustalarining yog'och o'ymakorligi san'atidagi eng nodir namunalardan hisoblanadi.

Samarqand hunarmandchiligida, ayniqsa, qog'oz ishlab chiqarish alohida o'rin tutadi. Samarqand qog'ozi o'rta asr Sharq

xattotligida g'oyat mashhur bo'lib, uning ma'lum bir qismi chet o'lkalarga chiqarilgan.

Bu davrda hunarmandchilikning teri oshlash, charm-mo'yna mahsulotlari: mahsido'zlik, po'stindo'zlik, telpakdo'zlik, kavushdo'zlik, etikdo'zlik sohalari ham rivojlangan.

Samarqand bozorida shirmoyi, sedana payvand, noni zargaron, noni osiyoiy kabi mashhur anvoiyi nonlari, ziravorlar, attorlik mollari sotilar edi.

Savdo aloqalari

XV asrda temuriylar uzoq va yaqin qator qo'shni mamlakatlar: Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rus, Volgabo'yi va Sibir bilan muntazam savdo-sotiq qilardi. **Xitoydan** asosan *ipak, shoyi matolar*, xususan, *atlas va parchalar, choy, chinni, la'l, gavhar va mushk*; **Hindistondan** *nafis oq rangli ip matolar, nil* (bo'yoqlar), *xushbo'y ziravorlar*; **Eron**dan *surp, marvarid, durlar*; **Rus, Tatariston** va **Sibirdan** *qimmatbaho mo'yna, teri va mum* olib kelinar edi. Yevropa mamlakatlaridan Samarqandga olib kelingan mollar orasida *farang gazmollari, movuti, cherkas pichog'i* bor edi.

Samarqanddan chet mamlakatlarga, xususan, Rus, Tatariston va Sibirga *ip matolar*, asosan, *bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, quruq meva, guruch, paxta va kalava* (yigirilgan ip)lar chiqarilgan.

Chet davlatlar bilan o'zaro savdo-sotiqning kengaytirishda temuriylarning qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik aloqalari katta rol o'ynaydi. Ulug'bek va Shohrux Xitoy bilan muntazam ravishda elchilar almashib turishgan.

1418-yilda Ardasher boshliq Shohrux elchilari Xitoyda bo'ladilar. **1419-yilda** bunga javoban **Li-Do** va **Jong-Fu** Xitoydan Samarqand va Hirotga elchi bo'lib keladilar. Elchilar Ulug'bek va Shohrux nomiga o'zaro do'stlik munosabatlarini rivojlantirish xususidagi takliflar yozilgan maktub va katta sovg'a-salomlarni topshiradilar. **1420-yilda Shohrux** va **Ulug'bek** o'z elchilari bilan birga 530 nafar savdogardan iborat savdo karvonini Xitoyga jo'natadilar. Temuriylarning elchilari ikki yildan ortiqroq Xitoyda bo'lib, **1422-yilda** o'z vatanlariga qaytib keladilar.

Shohrux bilan Ulug'bek zamonida Tibet va Hindiston bilan ham yaxshi qo'shnichilik munosabatlari o'rnatiladi. **1421-yilda** Tibetdan Buxoro va Samarqandga elchilar keladi. **1441–1442-**

Amir Temur zarb ettirgan mis va kumush tangalar.

yillarda Shohrux Hindistonga *Vijayanagar* saroyiga tarixchi **Abdurazzoq Samarqandiy** boshchiligida elchilar yuboradi. U Kermion, Xurmuzd va Fors qoʻltigʻi orqali Hindistonga qilgan sayohatini yozib qoldiradi.

Pul muomalasi

Iqtisodiy taraqqiyot maʼlum darajada oʻsha davrda oʻtkazilgan pul islohoti bilan ham bogʻliq edi. Maʼlumki, Ulugʻbek **1428-yilda** muomaladagi *fulusiy pullar* islohotini amalga oshirdi. Ulugʻbek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan chaqa pullar bilan ayirboshlashni man etdi. Eski chaqalarni yangisiga almashtirib, ichki savdoning *fulusiy pullarga* boʻlgan talabini qondirish uchun bir vaqtning oʻzida u Buxoro, Samarqand, Qarshi, Ter-miz, Toshkent, Shohruxiya va Andijon shaharlarida zarbxona-lar tashkil etib, bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettiradi va muomalaga chiqaradi. Xalq oʻrtasida «*fulusi adliya*», yaʼni «*adolatli chaqa*» nomi bilan shuhrat topgan Ulugʻbekning bu yangi *fuluslari* ichki chakana savdo uchun keng yoʻl ochadi. Shu bilan birga Ulugʻbek tashqi savdodan davlat xazinasiga

*** Tamgʻa — savdo boji; savdogarlardan olinadigan soliq**

*** Fulus — misdan yasalgan mayda chaqa pul**

tushadigan daromadni ko‘paytirish maqsadida tamg‘a solig‘ini birmuncha oshirdi.

Shunday qilib Ulug‘bek zamonida mamlakatda ichki va tashqi savdoning kengayishi hunarmandchilik mahsulotlarining hajmini oshirib, kasb-hunar tarmoqlarining rivojida asosiy omillardan biriga aylandi.

1. Temuriylar davrida hunarmandchilikning qanday turlari rivojlandi?
2. Yog‘ochsozlikning, qog‘oz ishlab chiqarishning rivojlanganligiga misollar keltiring.
3. Savdo aloqalari qanday yo‘lga qo‘yilgan edi?
4. Ulug‘bekning pul islohoti va uning natijalari haqida nimalarni bilib oldingiz?

40-§. ILM-FAN RAVNAQI

Tayanch tushunchalar: *Samarqand akademiyasi; Naqshi jahon; Aflotuni zamon*

Ilm-fan markazlari

XV asrda Samarqand va Hirotda olimlar-u fuzalolar, shoirlar-u bastakorlarning kattagina guruhi to‘plangan edi. Ilm-fan va san‘atning taraqqiyotida zamonasining madaniy muhitida tarbiyalanib, yoshligidayoq mashhur olim sifatida shuhrat qozongan Ulug‘bekning hissasi nihoyatda buyukdir. Ulug‘bek mamlakatni boshqarish bilan bir qatorda, ilmiy ishlar bilan shug‘ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. Ulug‘bek o‘tmishdoshlari Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Farobiy, Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino asarlarini batafsil o‘rganadi. Bu buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali u qadimgi yunon olimlari Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptolomeylarning mumtoz asarlari bilan ham tanishadi. Ulug‘bek farmoni bilan **1417-yilda** Buxoroda, **1420-yilda** Samarqandda, **1433-yilda** G‘ijduvonda madrasalar qad ko‘taradi. Hatto Buxoro madrasasining darvozasiga «*Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir*», degan xitobnoma o‘yib yozib qo‘yiladi. Movarounnahrning bu uchta qadimiy shaharlarida barpo etilgan ilmgohlar, xususan, Samarqand madrasasi zamo-

nasining dorilfununi edi. Ushbu madrasalarda diniy ilmlar: Qur'on, hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonun va qoidalari) bilan bir qatorda riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot (meditsina), tarix, jo'g'rofiya, ilmi aruz (nazm), arab tili va uning morfologiyasi (qofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitilardi.

Ulug'bek madrasasi

1420-yilda ochilgan Samarqand madrasasi ikki qavatli, ellik hujrali bo'lgan. Har bir hujra uch xonaga: qaznoq (omborxona), yotoqxona va darsxonalarga bo'lingan. Madrasada o'sha zamonning iqtidorli olimlaridan mavlono **Shamsiddin Muhammad Havofiy** yetakchi mudarris bo'lgan. O'rta asrlarning mashhur olimlari **Qozizoda Rumi**, **G'iyosiddin Jamshid Koshoniy**, **Mirzo Ulug'bek** va uning shogirdi **Alouddin Ali Qushchilar** turli fanlardan dars berganlar. Madrasa ochilgan kuni birinchi darsni **Shamsiddin Muhammad Havofiy** o'qigan, darsda tolibi ilmlardan to'qson nafari qatnashgan. Madrasada ilmi hay'at (astronomiya)dan darsni Qozizoda Rumi bergan. Madrasada kamida 15–16 yil tahsil ko'rib, uning dasturi bo'yicha fanlarni to'la o'zlashtirgan va imtihonlarda o'z bilimini namoyish qila olgan tolibi ilmlarga **sana**d yozib berilgan.

Ulug'bek rasadxonasi

yillarda shahar yaqinidagi Obirahmat anhuri bo'yida rasadxona qurdirdi. Hanuzgacha olimlarning qiziqishini uyg'otib kelayotgan bu ulkan imoratning balandligi 31 metr edi.

G'iyosiddin Jamshid boshchiligidagi rasadxonaning asosiy o'lchov asbob-uskunasi – ulkan sekstant o'rnatilgan. Samarqand sekstanti o'sha davrda Sharqda ma'lum bo'lgan sekstantlarning eng kattasi hisoblangan. Ulug'bek rasadxona qoshida zamonasining boy ku-

Samarqandda o'z atrofida to'plangan taniqli olimlarning bevosita ishtiroki va yordamida Mirzo Ulug'bek **1424–1429-**

Ulug'bek rasadxonasining
ichki ko'rinishi.

Rasadxona tevaragida olimlar va xizmatchilar uchun katta-kichik hujralar quriladi. Uning etagida esa ikkita chorbogʻ barpo etiladi. Ulardan biri **Bogʻi Maydon**, ikkinchisi esa **Chinnixona** nomi bilan shuhrat topadi. Rasadxona joylashgan bu mavze mahalliy aholi oʻrtasida «**Naqshi jahon**» degan nom bilan shuhrat qozongan.

Ulugʻbekning faol ishtiroki bilan Ulugʻbek rasadxonasi oʻsha zamon sharoitiga mukammal astronomik asbob va uskunalar bilan jihozlangan oliy darajadagi ilmgohga aylanadi. Rasadxonada Ulugʻbek bilan birga mashhur matematik va astronom-

- * Akademiya – oliy ilmiy tashkilot
- * Rasadxona (observatoriya) – osmon jismlari tadqiqoti uchun maxsus jihozlangan ilmiy muassasa va shu muassasa joylashgan bino
- * Sanad – shahodatnoma
- * Sekstant – osmon yoritqichlarining balandligini belgilash uchun mo'ljallangan ko'zgu-qaytargichli asbob

lardan «*Aflotuni zamon*» deb nom olgan **Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy**, «*o'z davrining Ptolomeyi*» nomi bilan shuhrat qozongan **Ali Qushchi** va ko'pgina boshqa olimlar ilmiy kuzatishlar va tadqiqotlar olib boradilar. Xullas, Ulug'bek Samarqandda butun bir astronomiya maktabini yaratdi.

Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli 1018 ta qo'zg'almas (turg'un) yulduzlarning o'rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

Ulug'bekning shoh asari «*Ziji jadidi Ko'ragoniy*» (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli kitobidir. «*Ziji jadidi Ko'ragoniy*» asosan ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 qo'zg'almas yulduzlarning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvalardan iborat. Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak, u bor-yo'g'i bir minut-u ikki sekundga farq qiladi. Bu XV asr uchun g'oyat yuksak aniqlik bo'lib, hozirgi zamon o'lchovlariga juda yaqindir.

Ulug'bek «*Tarixi arba' ulus*» (To'rt ulus tarixi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag'ishlangan beshta risola ham yoz-

Ulug'bekning hayoti va ilmiy faoliyati xalqimiz ma'naviyatining poydevoriga qo'yilgan tamal toshlaridan biri bo'lib, yurtimizda bundan necha zamonlar oldin fundamental fanlarni rivojlantirishga qanchalik katta ahamiyat berganini ko'rsatadi.

Islom Karimov. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch»

gan. Ulug‘bekning astronomiya maktabi o‘z davrining o‘ziga xos akademiyasi edi. Mashhur fransuz faylasufi, yozuvchi va tarixchi olim **Volter** (1694–1778): «*Ulug‘bek Samarqandda bo‘lib akademiyaga asos soldi. Yer sharini o‘lchashni buyurdi va astronomiyaga oid jadvallarni tuzishda ishtirok etdi*», – deb yozgan edi.

«Samarqand akademiyasi» — 1004-yilda Xorazmda tashkil etilgan «Donishmandlar uyi»dan (Ma‘mun akademiyasi) keyingi ikkinchi «Dor ul-ilm» edi

1. Ulug‘bekning ilm-fanni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Ulug‘bek rasadxonasi va uning ilmiy ahamiyati haqida gapirib bering.
3. Ulug‘bek qurdirgan madrasalarni qayd eting.
4. Bu ilmgohda Ulug‘bekdan tashqari yana qanday buyuk olimlar faoliyat ko‘rsatgan? Ular haqida gapirib bering.

41-§. MADANIY HAYOT

Tayanch tushunchalar: *Kitobat san’ati; Tasviriy san’at; Xattotlik; Musavvirlikning Hirot maktabi; Musiq;*
Mumtoz adabiyot namoyandalari

Kitob san’ati

XV asrda kitobat san’ati, ya’ni qo‘lyozma asarlarni ko‘chirib yozish va u bilan bog‘liq bo‘lgan xattotlik, musavvirlik, lavvohlik va sahhoflik san’ati ham nihoyatda yaxshi taraqqiy etadi.

Bosmaxona va kitob nashr etish hali vujudga kelmagan zamonda kitob yaratish va uning nusxalarini ko‘paytirish og‘ir mehnat va ko‘p vaqt sarf etiladigan nihoyatda mushkul ish bo‘lgan. Har bir kitob qog‘ozidan tortib muqovasigacha, siyohidan tortib to bo‘yoqlari-yu zarhaligacha ma’lum qoida asosida tayyorlanar edi. Xattot bo‘lish uchun uzoq vaqt sabr-matonat va ishtiyoq bilan mashq qilish, mukammal savodli, badiiy didi baland kishi bo‘lishi lozim edi. Mohir xattotlar o‘z usuli va uslubini shogirdlariga o‘rgatardi. Shu tariqa xattotlik an‘analari davom ettirilar va rivojlantirilar edi.

Mashhur xattot **Mirali Tabriziy** (1330–1404) nasta’liq deb nomlangan yangi uslubdagi xatni kashf qiladi. Xushnavis xattotlardan biri **Sultonali Mashhadiy** (1432–1520) edi. U Nizomiy, Attor, Hofiz, Sa’diy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoiy, Husayn Boyqaro va boshqa shoirlarning asarlarini ko‘chiradi. Sultonali tomonidan ko‘chirilgan 50 dan ziyod kitob va ko‘pgina qit’alar hozirgi vaqtgacha yetib kelgan. Sultonali o‘ymakorlik san’atida ham mohir bo‘lgan. Husayn Boyqaroning «Bog‘i Jahonoro» bog‘idagi saroy devorlaridagi bitiklar, Husayn Boyqaro qabrtoshidagi lavha Sultonali tomonidan o‘yib bitilgan. U xattotlik san’ati turlari haqida maxsus asar ham yozgan. **Sultonali Mashhadiy** «*Qiblat ul-quttob*» (Kotiblar qiblası) va «*Sulton ul-xattotin*» (Xattotlar sultoni) nomlari bilan shuhrat topadi.

Samarqand va Hirotida maxsus saroy kutubxonalari tashkil etilgandi. Kutubxona ishlariga kutubxona dorug‘asi yoki kitobdor boshchilik qilgan. Uning qo‘l ostida xattotlar, naqqoshlar-u musavvirlar, mohir lavvohlar-u sahhoflar buyurtmalarni bajarganlar. Masalan, Hirotida Ulug‘bekning ukasi Boysung‘ur kutubxonasida qirqta xattot va bir qancha naqqoshlar qo‘lyozma asarlardan nusxalar ko‘chirish va ularni bezash bilan band bo‘lgan. 1429-yilda bu kutubxonada Abulqosim Firdavsiyning mashhur «Shohnoma» dostoni ko‘chirtirilib, u 20 ta turli mazmun va manzarali rangdor miniaturalar bilan bezatilgan.

Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy saroy kutubxonasini nodir asarlar bilan boyitishga g‘amxo‘rlik qiladilar.

Tasviriy san’at

XV asrda ulkan yutuqlarga erishgan tasviriy san’at – portretlar, hayotiy lavhalar, tabiat manzaralari, bino va badiiy asarlarga ishlangan tasvirlardan iborat bo‘lgan. Siymolar qiyofasi tasvirlari orasida **Jomiy, Navoiy, Abdullo Xotifiy, Behzod, Husayn Boyqaro, Bobur** va boshqalarning tasvirlari bizgacha saqlanib qolgan. Musavvirlar bu tarixiy shaxslarning tashqi qiyofasini aniqroq va mukammalroq tasvirlashga, ayrim hollarda hatto ularning ma’naviy dunyosini ochishga intilganlar. Masalan, mashhur rassom **Mahmud Muzahhib** tomonidan chizilgan Navoiy tasvirida shoir hassaga tayangan, uning qomati birmuncha bukchaygan, qarashlarida ham horg‘inlik alomatlari, ham ulug‘vorlik va oliyjanoblik ko‘zga yaqqol tashlanib turadi.

Kamoliddin Behzod

lo hukmdor saroylaridagi qabul marosimlari va jang maydoni manzaralarigacha haqqoniy va ta'sirli qilib bera olgan. Ayniqsa, Dehlaviyning «Layli va Majnun» dostoniga bag'ishlangan uning lirik manzaralari yoki Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asari uchun chizilgan jang maydonidagi shiddatli jang tasvir etilgan miniaturalari nihoyatda jozibador va ta'sirchandır. Xullas, tasviriy san'at asarlari bilan badiiy adabiyotning o'zaro uzviy aloqada ravnaq topganligi, biri ikkinchisiga samarali ta'sir etganini ko'rsatadi.

Musiq

XIV–XV asrlarda yangi kuy va qo'shiqlar, cholg'u asboblari va musiqa nazariyasiga doir nodir asarlar yaratildi. Juda ko'p mahoratli sozandalar, mashshoqlar, bastakorlar va hofizlar yetishdi. **Abdugodir Nayiy, Qulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy, Qosim Rabboni**y va boshqalar shular jumlasidandir. Mohir musiqachilar bilan bir qatorda Ulug'bek, Navoiy, Jomiy, Binoiy kabi mutafakkir va shoirlar ham musiqa san'ati bilan shug'ullanib, uning rivojiga ma'lum darajada hissa qo'shadilar. Masalan, *Ulug'bek «Bulujiy», «Shodiyona», «Axloqiy», «Tabriziy», «Usuli ravon» va «Usuli otlig'», Navoiy «Isfahoni*y» kuylarini irod qiladi. Jomiy va Binoiylar musiqa nazariyasiga doir asar yaratadilar. Musiqa she'riyat bilan uzviy aloqada yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tariladi.

O'rta Osiyo xalqlari adabiyoti badiiy uslub jihatidan takomillashdi, yangi pog'onaga ko'tarildi. Nasrda ham, nazmda ham ko'plab nodir badiiy va lirik asarlar yaratildi. O'rta Osiyo xalqlari, xususan, o'zbek hamda tojik adabiyoti o'rtasida o'zaro aloqa va hamkorlik kengaydi va mustahkamlandi. Tarjima adabiyot vujudga keldi. Badiiy adabiyotning ravnaqi bilan uzviy bog'langan holda adabiyotshunoslik ham taraqqiy etdi, nodir asarlar yaratildi.

Bu davrda zamonasining iste'dodli shoirlari va adiblari **Qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, Durbek, Amiriy, Yaqiniy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Muhammad Solih** va boshqalar yashab ijod qiladilar. **Durbek** tomonidan qayta ishlangan «*Yusuf va Zulayho*» dostoni, toshkentlik shoir Atoiyning devoni shu davr badiiy adabiyotining durdonalaridir. Bu davr o'zbek shoirlari ichida *Lutfiy* (1366–1465) alohida o'rin tutadi. Navoiyga qadar o'zbek she'riyatida Lutfiy darajasiga yetadigan shoir bo'lmagan. U birgina turkiy tilida asarlar yaratib qolmadi, balki fors tilida ham qasidalar yozdi. Lutfiy ijodida haqiqat va adolatni sevish, shafqat va muruvvatli bo'lishni targ'ib qilish, ilm va san'atni sevis kabi fikrlar katta joy olgan.

XV asr badiiy adabiyoti ravnaqida buyuk davlat arbobi, ulug' shoir, olim, mutafakkir **Alisher Navoiy** va buyuk fors-tojik shoiri **Abdurahmon Jomiy** ning hissalarini g'oyat buyukdir. Navoiy butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi. U o'zbek adabiy tili, o'zbek mumtoz adabiyotini yangi pog'onaga ko'tardi. Navoiy o'ttizdan ortiq yirik badiiy asar yozdi. «*Xamsa*», «*Xazoyin ul-maoniy*», «*Mahbub ul-qulub*», «*Lison ut-tayr*» shular jumlasidandir.

**Musavvir
Mahmud Muzahhib
qalamiga mansub
Navoiy surati.**

Alisher Navoiy

Navoiy tarixni bilishning ahamiyati katta ekanini ta'kidlab, odamlarni tarixni o'rganishga da'vat etadi. Uning fikricha, tarix fani shohlar, hukmdorlarning tarjimaiy holini emas, balki mamlakat tarixini o'rganishi kerak. Navoiy mamlakatni nimalar tanazzulga va nimalar farovonlikka olib kelishini, qanday ishlar tufayli mamlakat obod bo'lishini, xalqqa farog'at va baxt keltirishini tarix ko'rsatib berishi lozim, deb hisoblaydi.

Navoiy adolat yordamida mamlakatni obod qilish mumkinligini, har bir kishi o'zining xulqi va odobi bilan odamlarni xursand qilishi lozimligini uqtirib o'tadi.

Xullas, o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy o'zining bebaho asarlarida ko'targan o'ta insonparvar g'oyalari bilan jahon adabiyotining buyuk namoyandalari qatoridan munosib o'rin egalladi. Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiyning zamondoshi, ustози va do'sti edi. Ularning do'stligi va hamkorligi o'zbek va qardosh xalqlar do'stligi va hamkorligining yorqin timsolidir.

Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakklarning mutafakkiri, shoir desak shoirlarning sultonidir.

Islom Karimov. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch»

1. Kitob san'ati qanday rivojlandi?
2. Kutubxonalarning rivojlanganligini misollar bilan tushuntiring.
3. Tasviriy san'atdagi yutuqlarni misollar bilan asoslab bering.
4. Kamoliddin Behzod haqida qisqacha axborot tayyorlang.
5. Musiqa san'ati rivoji haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. O'zbek adabiyotining ravnaqida Alisher Navoiyning xizmati nimalardan iborat?

O‘TMISH SADOSIDA TARIX SABOQLARI VA MA’NAVIYAT

(Xotima o‘rnida)

Siz o‘quv yili davomida jonajon Vatanimiz – O‘zbekistonning IV–XVI asr boshlari tarixi bilan tanishdingiz. Qadim zamonlarda Turon, o‘rta asrlarda Turkiston va Movarounnahr nomlari bilan shuhrat topgan yurtimiz tarixi bayoniga yakun yasalar ekan, shuni e’tirof etish joizki, xalqimizning bu ko‘hna o‘tmishi, avvalambor, uning ulkan bunyodkorlik faoliyati tarixidir. Bu davrda o‘lkamizda azim daryolar, katta-kichik soy va jilg‘alar jilovlanib, dehqonchilik maydonlari kengaytirildi, bog‘-rog‘lar va bo‘stonlar barpo etildi. Hozirgi kunda Siz-u biz hayot kechirayotgan voha va viloyatlar shakllandi va obod etildi. Son-sanoqsiz qishloq va shaharlar bunyod etildi. Shaharlar kengayib, hunarmandchilik, tijorat, ma’rifat, ilm-fan hamda madaniyatning markaziga aйлan-di. Hunarmandchilikning turli xil tarmoqlari rivoj topib, qo‘li gul mohir hunarmandlarning nozik did va ijodiy mahorati bilan yasagan buyum-u asboblari hamda zeb-ziynatlari o‘ziga xos yuksak san’at asari darajasida qiyomiga yetkazildi.

Bir tomondan sug‘orma dehqonchilik va chorvachilik, ikkinchi tomondan hunarmandchilikning taraqqiyoti o‘z navbatida ichki va tashqi tijoratning kengayishiga, ayniqsa, tashqi bozor bilan olib borilgan aloqalarning mustahkamlanishiga va bular esa, shubhasiz, xat-u savod, ilm-u ma’rifatning yuksalishiga olib keldi. Aynan shu davrda Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Mirzo Ulug‘bek singari o‘rta asrlarning buyuk alloma olimlari yetishib chiqdi. Ular jahon ilm-fanining taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdilar.

El-yurti boshqarishda ham o‘ziga xos davlatchilik, qonun va qoidalar, yer va mulkka bo‘lgan haq-huquq tizimlari yuzaga keldi. Bu diyorda yirik viloyat hokimlari boshqargan mahalliy voha hokimlaridan tortib, Turk xoqonligi, Somoniylar, Xoqoniya-Qoraxoniylar, Xorazmshohlar hamda Amir Temur saltanati kabi buyuk davlatlar tashkil topdi. Bu tarixiy voqelik shuni qat’iy tasdiqladiki, Vatanimiz hududlarida davlatchilik madaniyati o‘rta asrlarda yanada rivoj topib, buyuk saltanatlik boshqaruv tizimigacha ko‘tarildi.

Davlatchilik tizimi voila hokimliklaridan markazlashgan saltanat, ya'ni shahanshohlik (imperiya) darajasigacha ravnaq topishi, shuningdek, aholisini umumdavlat dini va e'tiqodida, xususan, Islom dini aqidalari asosida kamol topishi, beshak, tarixiy Turon–Turkiston mintaqasida qadimdan yashab kelayotgan ajdodlarimizni birlashtirdi. Bu davrda Imom al-Buxoriy, Abu Iso at-Termiziy, Burhoniddin Marg'inoniy, Xoja Ahror va Bahouddin Naqshband kabi ulamolar yetishib chiqdi. Ular islom dini va qonunshunosligi taraqqiyotiga hamda uning jahon dini darajasiga ko'tarilishiga katta hissa qo'shdilar. Islom dini odamlar e'tiqodini mustahkamladi.

Ularning xalq bo'lib shakllanish jarayonida yengilmas kuch sifatida asosiy omil vazifasini bajardi. Sharq va G'arbdan turli qabilalarga mansub etnik guruhlar o'lkamizga kirib kelib, mahalliy tub aholi bilan qo'shilib, qorishib ketdi. Asrlar davomida yuz bergan bunday etnik jarayonlar natijasida o'z hududi, davlatchiligi, tili, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy turmush tarziga ega bo'lgan o'zbek xalqi shakllandi.

Mashaqqatli mehnat, dehqonchilikning barokati, rohat-u uqubati, yerga egalik qilish munosabatlari xalqimizning turmush tarziga kuchli ta'sir qilib, unda mustahkam e'tiqod, pok axloq, sabr-qanoat qilish odobini shakllantirdi.

Bunday zabardast jamoatchilik qudratini yuzaga keltirgan tarixiy Turkiston – O'zbekiston tarixda Buyuk karvon yo'lida Sharq-u G'arb davlatlarining o'zaro iqtisodiy va madaniy munosabatlarining shakllanishida bag'rikeng va sohibkor vositachi hamda qalqon mamlakat sifatida faoliyat ko'rsatib kelgan.

Vatanimiz uzoq tarixi guvohlik beradiki, adolat yo'qolib, zulm kuchaygan vaqtlarda el-yurtda tanglik va notinchlik yuzaga keladi. Xalq g'alayonlari ko'tarilib, mamlakat iqtisodiy va siyosiy buhronga duchor bo'ladi. Bunday og'ir va mushkul vaziyatli davrda, ayniqsa, mahalliy hokimlarning Markaziy hokimiyatga qarshi xatti-harakatlari avj olib ketadi. Bunday davrlarda mamlakat tanazzulga yuz tutib, davlat barham topadi. Bu borada Temuriylar saltanatining fojiali qismati, ayniqsa, saboqlidir.

Ona-Vatanning mana shunday qismatidan saboq chiqargan ota-bobolarimizning «Vatanni sevmok iymondandir» degan sharaflari so'zlarida olam-olam ma'no-mazmun mujassamlashgan. Vatanga bo'lgan muhabbat esa ota-ona va ustozlarga bo'lgan izzat-hurmat, oilaga bo'lgan sadoqat va e'tiqoddan boshlanadi.

MUNDARIJA

KIRISH	3
------------------	---

I BOB

O‘RTA ASRLARDA YERGA EGALIK QILISH MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

1-§. Ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar	5
2-§. Ilk o‘rta asrlar davlatlari	8
3-§. Eftallar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot	13
4-§. O‘rta Osiyo xalqlari Turk xoqonligi davrida	17
5-§. G‘arbiy Turk xoqonligi	21
6-§. Mahalliy hokimliklarning tashkil topishi	25
7-§. VI–VII asrlarda madaniy hayot	29

II BOB

O‘RTA OSIYONING ARAB XALIFALIGI TOMONIDAN FATH ETILISHI. XALQ QO‘ZG‘OLONLARI (VII–VIII asrlar)

8-§. Islom dini va arab xalifaligi	33
9-§. Movarounnahr fath etilishining iqtisodiy va ma’naviy oqibatlari	37
10-§. Xalifalik hukmronligiga qarshi xalq harakatlari	39
11-§. Abbosiylar davrida Xuroson va Movarounnahr. Abu Muslim qo‘zg‘oloni	41
12-§. «Oq kiyimlilar» qo‘zg‘oloni	43

III BOB

MOVAROUNNAHRDA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

13-§. Xalifalikning zaiflashuvi, mustaqil davlatlarning shakllana boshlashi	47
14-§. Somoniylar	51

15-§. Somoniylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot	54
16-§. IX–X asrlarda yer-mulk munosabatlari. Somoniylar sulolasining inqirozi. Gʻaznaviylar davlati	58
17-§. Qoraxoniylar davlati va Movarounnahr	62
18-§. XI–XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy hayot	65
19-§. Xorazm davlati va uning yuksalishi	67
20-§. Oʻrta osiyolik mutafakkirlar. Ilm-fan ravnaqi	71
21-§. Movarounnahr va Xorazmning madaniy hayotida yangi davr (IX–XIII asr boshlari)	75
22-§. Meʼmorchilik, sanʼat, musiqa va diniy eʼtiqod	79
23-§. Etnik jarayonlar va oʻzbek xalqining shakllanishi	83

IV BOB

VATANIMIZ XALQLARINING CHINGIZXON ISTILOSI VA ZULMIGA QARSHI OZODLIK KURASHI

24-§. Xorazmshohlar saltanati bilan Moʻgʻullar davlati oʻrtasidagi munosabatlar	87
25-§. Chingizxon bosqini	92
26-§. Xorazmshohlar davlatining halokati	97
27-§. Chigʻatoy ulusining tashkil topishi	101
28-§. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotning jonlanishi	104

V BOB

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATI

29-§. Amir Temurning siyosiy kurash maydoniga kirib kelishi .	108
30-§. Amir Temur – markazlashgan davlat asoschisi	112
31-§. Amir Temurning harbiy yurishlari	115
32-§. Amir Temur saltanatining maʼmuriy va harbiy tuzilishi . .	120
33-§. Mamlakat obodonchiligi yoʻlida	123
34-§. Gʻarbiy Yevropa davlatlari bilan aloqalar	126
35-§. Amir Temur vorislari oʻrtasida taxt uchun kurash va uning oqibatlari	129
36-§. Ulugʻbek – maʼrifatparvar davlat arbobi	132
37-§. Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi	135
38-§. Dehqonchilik, yer egaligi munosabatlari	139
39-§. Hunarmandchilik va savdo aloqalari	142
40-§. Ilm-fan ravnaqi	146
41-§. Madaniy hayot	150

OʻTMISH SADOSIDA TARIX SABOQLARI VA MAʼNAVIYAT (Xotima oʻrnida)	155
---	-----

O'quv nashri

MUHAMMADJONOV ABDULAHAD RAHIMJONOVICH

O'ZBEKISTON TARIXI

**(IV ASRDAN XVI ASR
BOSHLARIGACHA)**

7-SINF

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi umumiy o'rta
ta'lim maktablari uchun darslik sifatida tasdiqlagan*

Ikkinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2013

Muharrir *Ulug' BEK*
Badiiy muharrir *Tolib Qanoatov*
Texnik muharrir *Ra'no Boboxonova*
Musahhihlar: *Ma'mura Ziyamuhamedova, Sharofat Xurramova*
Sahifalovchi Lyubov Batseva

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011-y.

Bosishga ruxsat etildi: 24.05.2013. Bichimi 60x90^{1/16}. «TimesUZ» garniturası.
Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 10,0. Nashriyot-hisob tabog'i 10,7. Adadi
366597 nusxa. 2889-sonli buyurtma.

**«SHARQ» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41-uy.**

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchi-ning ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslik-ning olingan-dagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslik-ning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi mezonlarga asosan to'ldiriladi:

<i>Yangi</i>	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
<i>Yaxshi</i>	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
<i>Qoniqarli</i>	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
<i>Qoniqarsiz</i>	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.